

**A CRITICAL STUDY OF THE POETRY OF THE
PRAN SANGLI**

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

THESIS

SUBMITTED FOR THE DEGREE OF
Doctor of Philosophy
IN THE FACULTY OF LANGUAGES
PANJAB UNIVERSITY
CHANDIGARH
1983

Gurdev Singh

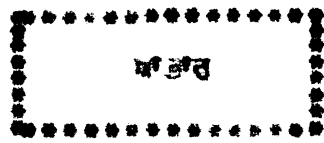
ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਤੀ ਦੀ ਰਵਿਤਾ ਦਾ ਜਾਨੋਰਨਾਮਾ ਅਧਿਐਨ

**ਪੰਜਾਬ ਸੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਦੀ
ਪੀ-ਥੇਚ. ਡੀ. ਦੀ ਵਿਭਾਗੀ ਨਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ
ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰੀਤ
1983**

ਬੋਲ ਭਰਤਾ:

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ

**ਪੰਜਾਬ ਸੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ**

ਰਿਵਾਜ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਿਵਾਜ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਨ-ਸੰਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧੰਨਾਤਮੀ ਸਾਹਿਤ ਭਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਈਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਨੀਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਚਰਨਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਨਾ ਲਾ ਦੇਣ।

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਈਂ ਅਨੇਕ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਨੂੰ 'ਰਿਸ਼ੀ ਰਿਣ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਈਂ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਅਨੇਕ ਬੇਜੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਕਰਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਤਕ ਭਾ. ਸੁਚਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇਹਰੀ ਦੀ ਅਭਵਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਇਕ ਅਧਿਐਸ਼ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਅਵੇਸ਼ਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਕਰਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਨਾਮ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਈਂ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਰਿਣੀ ਹੋ।

ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਨਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਹੱਸ-ਨਿਖਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਕਰਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੁਪਤਨੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਚੁਕਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਅਭੀਯੋਗੀ ਜਿਮਿੰਦਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਭੇਜ ਕੇ ਬੇਜ ਕਾਰਜ ਨਈਂ ਚੁਕਵਾਂ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਬੀਰਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਯਾਤਰੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਿੱਚੇ ਮੱਥੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਠਿਕਣ ਨਈਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਬਦੀ

ਕ੍ਰਮਿਕ

1 - 9

10 - 55

ਅਧਿਆਇ 1: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਿਤਵ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਾ -

ਪੁਰਬ ਪੰਖ -

ਬੰਤਰੀਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ - ਉਥਾਨਿਕਾਵਾ, ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾ, ਰੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੀ
ਨਾਵਾਪ, ਰੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਵਾਬੀ, ਰਚਨਾ
ਉਨੀ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਨੇਖ - ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਭਾਈ ਬਾਨੇ ਵਾਨੀ ਜਨਮਸਾਖੀ,
ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਨੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ੍ਰੀ
ਰੁਰੁ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਥ।

ਪੁਰਬ ਪੰਖ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ - ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ
ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਸਬਦ ਮੁਹੰਮਦ ਨਤੀਰ।

ਉੱਤਰ ਪੰਖ -

ਬੰਤਰੀਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ - ਰੁਰੁ ਆਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ
ਬਚਨ, ਰੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕੋਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ,
ਤਾਕੇ-ਮੰਤ੍ਰ, ਆਸ਼ੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣ ਦੇ ਅਧਿਕ ਨੁਸਖੇ,
ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਵਰਣਨ,
ਸਾਮਾਨਯ ਤਰਕ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰਚਨਾ ਉਨੀ,
ਰੁਰੁ ਆਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਉਨੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰਚਨਾ-ਉਨੀ,
ਦੀਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ
ਰਪਤਾ ਦਾ ਖਫਾ।

ਪੁਰਬ ਪੰਖ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ - ਬੰਤਰੀਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਨੇਖ,
ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਥੀ ਆਧੁਨਿਕ ਨੇਖਕ।

ਰਚਨਾ ਕਾਨ - ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਸੀਮਾ,
ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸੀਮਾ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ -

ਅਧਿਆਇ 2: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਵਿਉਂਤ-ਵਸਤੂ

56 — 82

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ — ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ, ਪ੍ਰਾਣ ਸੁਬਦ ਦਾ ਅਰਥ, ਸੰਗਲੀ
ਸੁਬਦ ਦਾ ਅਰਥ, ਸੰਗਲੀ ਸੁਬਦ, ਵਿਉਂਤ-ਵਸਤੂ।
ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸੋਮੇ — ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਧੇਰੇ ਕ੍ਰਿਥ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ
ਅਤੇ ਫੇਰਖ ਬਾਣੀ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਅਦਿ ਕ੍ਰਿਥ।
ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵਿਉਂਤ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਵੰਡ — ਉਥਾਨਿਕਾ, ਸਿਰਨੇਖ,
ਅਧਿਆਇ, ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ।
ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ — ਰਚਨਾ ਬਨਾਮ ਬਾਣੀ,
ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ, ਧੇਰੇ, ਪੋਰਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ
ਫੁਟਕਨ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਗਲਿਤ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼।

ਅਧਿਆਇ 3: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

83 — 172

ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੌਧਤੀ: ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ — ਵੇਰਾਭ ਭਾਰ, ਅਵ੍ਰੇਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ,
ਅਸ਼ਟਾਭ ਧੇਰੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਨਾਕੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ-ਸਾਧਨਾਂ।
ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ —
ਵੇਰਾਭ ਭਾਰ — ਵੇਰਾਭ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਵੇਰਾਭਵਾਨ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਮਹਿਣੀ,
ਵੇਰਾਭ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ।
ਅਵ੍ਰੇਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ — ਅਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਮਾਯਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ,
ਸਾਧਨਾਂ ਪੌਧਤੀ, ਮੁਕਤੀ।
ਅਸ਼ਟਾਭ ਧੇਰੇ ਸਾਧਨਾਂ — ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਯਾਸਣ, ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ, ਸਮ, ਦਮ,
ਹਿਯਾਨ, ਧਾਰਨਾ, ਸਮਾਧਿ।
ਨਾਕੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ-ਸਾਧਨਾਂ — ਖਟਕੁਮ, ਯਾਸਣ, ਮੁਦ੍ਰਾ, ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ,
ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ, ਹਿਯਾਨ, ਸਮਾਧਿ।
ਹਠ ਧੇਰੇ ਦੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ — ਬ੍ਰਹਮਚਰੀਯ, ਖਟ-ਚਕ੍ਰ, ਕਮਲ,
ਨਾਕੀਆਂ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ, ਦਸਮ ਦੁਆਰ, ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ, ਧੇਰੇ
ਜੁਗਤਿ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼।

ਅਧਿਆਇ 4: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ

173 — 187

ਰੋਸ਼ਟਿ — ਵਾਰ — ਬਾਵਨ ਖੋਖਰੀ — ਦਖਣੀ ਉਚੀਤਾਰ — ਬਾਰਾ ਮਾਹਾ —
ਸਹਿਸਰਨਾਮ — ਭਾਰਤੀ — ਮਾਤ੍ਰਾ — ਗੰਢਿਆ।
ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼।

ਅਧਿਆਇ 5: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ

188 - 246

ਫੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ - ਫੰਦ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਝਨੇਰ, ਚੋਪਾਈ, ਚੋਪਈ, ਸਾਰ,
ਚੋਬੋਨਾ, ਕੁਕੁਡ।

ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ -

ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ - ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ,
ਰਸ ਬਿੰਬ, ਅਨੰਕਾਰ ਬਿੰਬ, ਵਿਵਰਾਨਕ ਬਿੰਬ, ਬਨਸਪਤੀ
ਬਿੰਬ, ਜਨ ਬਿੰਬ, ਰੰਧ ਬਿੰਬ, ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ, ਅਕਾਸ਼ ਬਿੰਬ,
ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ, ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬ, ਯੋਗ ਬਿੰਬ।

ਪ੍ਰਤੀਕ - ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,
ਪਰਿਵਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਪੋਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਸੰਖਿਅ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,
ਸਾਮਾਨਸ ਪ੍ਰਤੀਕ।

ਅਨੰਕਾਰ-ਯੋਜਨਾ - ਅਨੰਕਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ।

ਸੁਬਦ ਅਨੰਕਾਰ - ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਨੰਕਾਰ।

ਅਰਥ ਅਨੰਕਾਰ - ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ, ਰੂਪਕ, ਅਤਿਸੁਪੇਕਸ਼ਿਤ ਅਨੰਕਾਰ,
ਵਿਭਾਵਨਾ ਅਨੰਕਾਰ।

ਰਸ - ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਥਾਈ ਭਾਵ, ਵਿਭਾਵ,
ਅਨੁਭਾਵ, ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰਸ ਯੋਜਨਾ - ਸਾਂਤ ਰਸ, ਵੀਰ ਰਸ, ਸਿੰਘਾਰ
ਰਸ, ਅਦਭੁਤ ਰਸ।

ਅਧਿਆਇ 6: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ

247- 277

ਪੰਜਾਬੀ -

ਧੁਨੀ ਰੂਪ - ਸਰਨੀਕਰਣ, ਵਿਪਰੀਤ ਧੁਨੀ।

ਵਿਅਕਰਣਿਕ ਸੰਰਚਨਾ - ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ, ਕ੍ਰਿਅਾ (ਧਾਤੂ)
ਰੂਪ ਸੰਰਚਨਾ, ਹੋਰ ਫੁਟਕਲ ਵਿਅਕਰਣਿਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ।

ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ - ਸਹਮਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ੁਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ-ਫਾਰਸੀ-ਸ਼ੁਨੀ,
ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ੁਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ-ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੁਨੀ

ਫਾਰਸੀ -

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ੁਨੀ -

ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ -

ਨਿਯੰਤਰਣ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਉਪਸੰਹਾਰ

278-281

ਬੰਤਰਾ

282-299

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

300-313

ਭੂਮਿਕਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿੱਤ: ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਨ ਯੋਧਿਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਅਣਥਕ ਮੁਸ਼ਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਡਰਪੂਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਲਮ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਮਰ ਅਤੇ ਅਟੱਲ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਏ ਹਨ।

ਪੂਰਬ ਨਾਨਕ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਇਥੇ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਤੁਰੰਤ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਚਿੰਨ ਅਤੇ ਚਿੰਮਾਕ ਦੇ ਜੋਹਰ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ' ਦਿਖਾਏ।

ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿੱਤ: ਤੁਰੰਤ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ (ਭੇਸ਼ਟੀਆਂ) ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ-ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੈਰ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਭੇਸ਼ਟੀ) ਸਾਹਿੱਤ ਨੇ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅਣਹੋਂਦ ਸਿਖਰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਰ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਸ ਭੇਸ਼ਟੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨਾਲ 'ਨ ਦਰਸ਼ਨ ਖ਼ਾਸਕੁ, ਭੇਸ਼, ਵਿਆਕਰਣ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਭੇਸ਼ਟੀ) ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹਨ ਤੁਰੰਤ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋਕ ਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਭੇਸ਼ਟੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਪੋਥੀਆਂ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਸਾਹਿੱਤ: ਤੁਰੰਤ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਬੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ — ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਨਵਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਉਲੰਥਿਆਂ ਵਿਚਨਾਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੁਘੜ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ 'ਮਹਾਭਾਰਤ', 'ਯੋਗ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ', 'ਸ਼੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ', 'ਵਾਇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ' ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਕੀਮੀਆਇ ਸਾਬਤਰ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 'ਪਾਰਸ ਭਾਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿਰਰ-ਏ-ਖ਼ਜ਼ਾਇਰ' ਜਾਂ 'ਸਿਰਰ-ਉਲ-ਖ਼ਜ਼ਾਇਰ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 'ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਭਾਸ਼ਾ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ

ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਣਵਾਏ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਨਿਕ ਅਤੇ ਬਣਵਾਇਓ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਨੀਮੀ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੁਣ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਵਨ ਛੋਟੀ ਖਾਸ ਧਿਯਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤਾ ਦਿੱਤੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਪੱਖੀ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਅਤੇ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ — ਰਾਜ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਹਠ ਸ਼ੇਰ — ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਭਗਤੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਾ ਬਾ ਤੇ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਨਧਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਖਿਪਤ ਜਿਹੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਰੱਦਮਈ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੁਣ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਠਾਈਪ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨਾਠਿ, ਉਚੀਰਾਰ, ਸ਼ੇਰ ਦੀਆਂ 68 ਗਾਣਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧ ਰੇਸ਼ਟਿ ਯਾਦ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਤਬਾ-ਕਥਿਤ ਝਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ, ਨਿਰਜੇਰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਤਬਾ-ਕਥਿਤ ਝਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਝਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖਤਾ ਝਾਣੀ, ਅਰਮਝਾਣੀ, ਰੁਹਜੀ ਝਾਣੀ, ਅਰਜ ਝਾਣੀ ਯਾਦ ਕਈ ਸਿਰਨੇਆਂ ਹੇਠ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਠ ਸ਼ੇਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ, ਨਾੜੀਆਂ, ਚਕ੍ਰਾਂ, ਕਮਲਾਂ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ੁਕਤੀ, ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਅਤੇ ਸੁੰਠ ਸਮਾਧਿ ਯਾਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੱਖ ਚਰਚਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਨੌਂ (?) ਖੰਡਾਂ, ਵੇਰਵਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਘੜੇਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੰਕਾਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ, ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਕਣੀਆਂ ਸ਼ਾਕਣੀਆਂ ਯਾਦ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਿਚ ਉਪਨਧਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਦਕ ਦੇ ਅਯੋਗ ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਸਖੇ ਅਤੇ ਸੋਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਰਸਾਇਣੀ ਨੁਸਖੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਬਿਹੰਤਾ ਝਾਣੀ', 'ਭੇਰਨ ਪੁਰਾਣ', 'ਜੁਗਾਵਨੀ' ਅਤੇ 'ਤਿਯਾਨ ਸਰੋਟੇ' ਯਾਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਨਾਰੀ ਵੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਤਿੰਨ ਜਿਨਦਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹੋ ਤਿੰਨੋਂ ਜਿਨਦਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਈਂ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਤਨਾ ਪੂਰਨ ਸੰਸਕਰਣ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾ ਨੁਸ਼ਾਖਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚੁਰਚੁਰਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਸਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ 'ਪਾਠ' ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ: ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਰੂਪ ਆਰ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾ ਦੇ ਇਕ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾ ਖਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਖੋਜ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁਫਲਦਾਨ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਹੋਰ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਨਿਆਂ, ਤੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸੰਕੁਲਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੀਂ ਸਮੇਂ ਤਕ ਖਾਧਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਸਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਸੁਆਇਦ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ-ਆਕਾਰੀ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾ ਅਤੇ ਭੁਨੇਖਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਤਰਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ 'ਪਾਠ-ਵਾਲੋਚਨ-ਵਿਧੀ', (Textual criticism) ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪਾਠਾਂਤਰਾਂ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀਖਿਆ ਅਤੇ ਆਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਮ-ਭੇਦ ਆਦਿ ਤਰਤੁਟੀਆਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਸੂਤ ਦੇ ਸ਼ੋਧਕਰਤਾ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਖਟਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਦਭਾਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਵਿਚ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਇਕ ਉਨੀਖਣਯੋਗ ਉਤਰਾਈ ਹੈ।

ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਤਰਤੁਟੀਆਂ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੀ ਨਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਆਪੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮੁਨਾਕਸ਼ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੂਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਸਨਮਾਨਿਆ। ਦੱਖਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਦੀ ਆਨਰੇਰੀ ਉਪਾਧੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ 'ਤੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਅਤੇ 'ਤੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਆਦਿ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਤੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਟ੍ਰੇਜਟ ਅਤੇ ਲੇਖ ਆਦਿ ਵੀ ਲਿਖੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਇਕ ਸੁਰਵਾਨ ਅਤੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧੰਨਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਬੇਜ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦ: ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਕ ਵਿਵਾਦ ਕੁਸ਼ਲ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਉਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿਰ ਨਈਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੱਜ ਉਪਨਾਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਬੰਦਰਨੀ ਕਵਾਹੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਬਾਹਰਨੀ ਕਵਾਹੀ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਭੁਲੇਖੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਚਕ੍ਰਵਿਊ ਵਿਚੋਂ ਇਸਦਾ ਉਧਾਰ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰੇ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿੱਥੇ ਨਿਖੀ ਗਈ? ਕਿੱਥੇ ਨਿਖਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਥਰ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ? ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਰੁਝਨਦਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਰੁਝਨਦਾਰ ਸਮਾਜਿਕਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਨਾਮਕਰਣ ਬਾਰੇ ਵਿਵਾਦ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਤ ਵਿਵਾਦ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨਈਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਸੰਗਲੀ' ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਨਾਥ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਰਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੇ 'ਦਖਣੀ ਓਂਕਾਰ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਉਨੇਖ 'ਧੋਬੀ ਸਿੰਘ' ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੱਜ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਨੰਕਾ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਲੇਖ ਸ੍ਰੀ ਨੰਕਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਇਸਦੇ ਰਚਨਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਂਦ ਤਕ ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।
ਰਚੇਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਵਾਦ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੁਰਧਾਨ ਪਾਠਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੁਝਾਇਦ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਾ' ਬਾ' ਤੇ 'ਮਹਲਾ ੧' ਸਿਰਲੇਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਸੁਰਧਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਰਗ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣ ਨੀਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ

ਪ੍ਰਾਣ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀ 'ਮਹਲਾ ੧' ਸਿਰਨੇਖ ਵਾਲੀ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਵਾਧੂ ਅਤੇ ਕੋਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਸ਼ੁਕੀ ਬੰਤਰੀਵੀ ਬਣਤਰ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨੀਵਾਂ ਪੱਧਰ, ਇਸ ਦਾ ਦੋਸ਼ਪੂਰਨ ਫੈਲ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਅਰ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੱਖਾਂ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ।

ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਵਿਵਾਦ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਤੀਸਰਾ ਵਿਵਾਦ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਾਰਿਥਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਪਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੀ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਭੁਨੇਖਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਤੰਡੀਰ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੋਨ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਸਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਯੋਗ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ (ਨਿਰਜੋਰ ਭਰਤੀ), ਪ੍ਰਮਾ ਭਰਤੀ, ਸ਼ਿਤਾ ਕੁਕੀਰਾ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਸਰਬ ਹਰਮ ਸਮਨਵੇਦਾਦੀ' ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੀ ਉਨੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਯਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲੀ ਰਚਨਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੁਨੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਨਈਂ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਇਕ ਵਿਰਿਯਾਨਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਖੋਜ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਕਾਰਨ ਇਕ ਕਠਿਨ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਠਿਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਯਾਨ ਚਰਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਇਕ ਸੰਖਿਪਤ ਜਿਹਾ ਪਰਿਚਧ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਚਣ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ। ਦਰਅਸਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਵੇਰਵਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਘੱਟ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਭ੍ਰਾਂਤੀਪੂਰਨ ਵੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਉਪਾਧੀ ਨਈਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਨੋਈ ਸੂਚਨਾ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਹ ਨੇਮ ਪੱਤਰ ਪਤਰਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ 'ਰੁਹਤਮਾਤਾ' ਕ੍ਰਮ (ਨਵੰਬਰ 1970) ਵਿਚ ਵਪਿਯ ਨੇਮ 'ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਨ ਸਿੰਘ ਜੌਹੀ ਦਾ 'ਬੇਜ ਪੜ੍ਹਕਾ' (1967-68) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਨੇਮ 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਰਕਿਉਂ ਪਰਿਰਧ' ਆਦਿ।

ਇਸ ਅਨੁਪ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ^{ਕੁਰੂ} ਬੁਣ/ਬਣਵਾਰੀ ਅਤੇ ਅਣ-ਬਣੇਨੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਅਣ-ਬਣੇਨੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਸਮਸਿਥਾਵਾਂ ਨਾਨ ਜੁਝਣ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਅਵਸਰ ਹੈ। ਸ਼ੁਧ ਦੀ ਅਧੁਨਿਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਬੇਜ ਪੜ੍ਹੇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ: ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ:

- 1) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨੂੰ ਨਾਰਹੀ ਛੱਪਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਨਬੰਧੀਅਰ ਪ੍ਰੇਸ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 1921 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਕੇਵਲ 21 ਅਧਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੇ ਕੁਰਮੁਖੀ ਛੱਪਰਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਜ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਨਾਰਹੀ ਛੱਪਰਾਂ ਵਿਚ ਵਪਿਯਾਉਣ ਦਾ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਸੀ? ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਭੇਜਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80 ਅਧਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਸਕਰਣ ਨਾਰਹੀ ਛੱਪਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਜਿਨਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਸੰਸਕਰਣ ਮਹਾਵੀਰ ਪ੍ਰਿਟਿੰਗ ਪ੍ਰੇਸ, ਮਿੱਠਾ ਬਜ਼ਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਵਪਿਯਾ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨੂੰ 'ਪੁਰਬ ਅਰਧ' ਅਤੇ 'ਉਤਰ ਅਰਧ' - ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। 'ਪੁਰਬ ਅਰਧ' ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਜਿਨਦ (41 ਅਧਿਆਇ ਤਕ) ਅਤੇ 'ਉਤਰ ਅਰਧ' ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਜਿਨਦ (ਅਧਿਆਇ 42 ਤੋਂ 80 ਤਕ) ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਸੰਖਿਆ 113 (ਅਤੇ ਤਿੰਨੋਂ ਕਿਤੇ 160 ਵੀ) ਦੱਸੀ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਆਇ 80 ਤੋਂ ਅੰਤ ਦਾ ਭਾਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੀਮਾ ਹੈ।

- 2) ਇਸ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਠਾਂਤਰ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੀ ਨੀਮੀ ਚੋਣੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਵਿਚ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਨਈਂ ਕੁਝ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਚੁਰਚੁਰ ਰਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁ ਪਤਾ ਕਿਣੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਣ ਸੰਪਾਦਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜੇ ਕਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਸ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾਂ ਦੇ ਖਾਧਾਰ ਦੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੁਨੇਖਿਆਂ ਦਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੰਪਾਦਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਾਠਾਂਤਰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਯੋਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਉਮੀਦ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਲਣਾ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੀਮਾ ਹੈ।

- 3) ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ, ਫੰਟ, ਸਿਰੀਤ, ਅਨੰਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਰਚਨਾ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੁਭਵਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਚਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪਾਠਕ ਨਈਂ ਇਕ ਕਰੜੀ ਪਰੀਖਿਆ ਹੈ। ਅਜ ਦੇ ਸੰਵਿਦਨਸ਼ੀਲ ਪਾਠਕ ਦਾ ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਰੀਖਿਆ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੂਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨਈਂ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 80 ਅਧਿਆਇ ਵਾਲੀ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਾਠ-ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਛੋਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਹ ਤੀਸਰੀ ਸੀਮਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵਿਧੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਧੌਖੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਿਣਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤੌਰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕੇ।

ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖਧਿਥਨ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਧ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਘਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਠਿਕੋਨ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਧਿਥਨ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ।

ਸ਼੍ਰੇਧ ਦੀ ਇਸ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ, ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸੁਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ।

ਚੂੰਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਪਾਠ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਖਧਿਥਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਧ ਪਾਠ ਦੀ ਯੋਜ ਕਰਨ ਨਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਰਿਆ।

- ੳ) ਨਾਇਬੇਰੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਆੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- ਅ) ਨਾਇਬੇਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- ੲ) ਨਾਇਬੇਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- ਸ) ਨਾਇਬੇਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ।
- ਹ) ਸਿੱਖ ਰੀਡਰੀਜ਼ ਨਾਇਬੇਰੀ, ਆੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- ਕ) ਸੇਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਨਾਇਬੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ 'ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾ ਵਿਰਿਥਾਨ' ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰੋਸੋਟੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਫੰਦ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਸ ਖਧਿਥਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਫੰਦ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਜਨ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸੁਖੇਨਤਾ ਨਈਂ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- ੳ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਿਕਾਰ,
- ਅ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ,
- ੲ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ,
- ਸ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਾਵਿ-ਰੂਪ,
- ਹ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਾਵਿ-ਰਚਨਾ, ਅਤੇ
- ੲ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ।

ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਯੁੱਗਕਾ, ਬੀਤ ਵਿਚ ਉਪਸੰਹਾਰ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਬੀਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਵੇਦਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਵੀ ਤਰੁਟੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਤਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਸਥ (*Destiny*) ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੋਧ-ਨਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਨਿਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ:

ਤੁੱਠਣ ਬੰਦਰ ਸਤ ਹੋ,
ਅਤੁੱਠ ਰੁਚੁ ਕਰਤਾਰ।

ਗੁਰਦੇਵ ਜੀ
(ਕਰਦੇਵ ਸਿੰਘ)

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਬਿਹਵਾਇ ਪਹਿਲਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚਿਤਕਾਰ

ਅਧਿਆਇ 1

* ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਿਕ *

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਨੇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕੀ ਬੋਲਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।¹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80 ਅਧਿਆਇਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਸਕਰਣ ਨਾਨਕੀ ਬੋਲਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਕਰਣ ਹੁਣ ਤਕ ਛਪੀਆਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਸਕਰਣ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਕ ਸੰਤ ਬਾਣੀ (ਵਨਏਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ) ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੀ ਸੰਕਲਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸਦੇ ਕਰਤਿਕ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

^{ਨੋਟ}
ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ~~ਕਿਉਂ~~ ਕੌਣ ਸੀ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਗਿਣਾਠ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਛਪੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰ,

-
1. 6) 'ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪ੍ਰਕਾ. ਭਾਈ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੰਦ, ਮਿਓਂਸੀਪਠ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ (ਪੰਜਾਬ) ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ, (ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਸੰਸਕਰਣ)
 - 1) ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 1 ਤੋਂ 10 ਤਕ ਅਧਿਆਇ ਹਨ।
 - 11) ਦੂਜੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 11 ਤੋਂ 41 ਤਕ ਅਧਿਆਇ ਹਨ।
 - 111) ਤੀਜੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 42 ਤੋਂ 80 ਤਕ ਅਧਿਆਇ ਹਨ।
 - 7) 'ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਮਹਾਤਮਾ ਰਯਾਨ ਹਰੀ ਜੀ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ), ਪ੍ਰਕਾ. ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਬਲਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਬੀਮਤਸਰ (ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਹਨਾ 1 ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਲਈ 'ਕੁਰੂ ਕਰੀਬ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾਨੁ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਰਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਮੰਨਣਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਤਾਨ ਨਾਨ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਂਗ ਅਨੇਕਾਂ 'ਸਨਮਸਾਖੀਆਂ', 'ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਪੁਰਬ ਪੱਖ' ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬਹੁਮਿਤਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਸੁਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਲਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬੇਜੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਾਂਗ, ਇਸਦੀ ਉਤਪਤਿ, ਸੰਗਠਾਵੀਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਸੰਗਠਾਵੀਪ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਪਰਚਾਇ ਇਸਦਾ ਉਚਾਰਣ, ਇਸ ਦੀ ਖੰਡਰਾਵੀ ਸ਼ੁਨੀ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤਥਾ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਸਬੰਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਰਖਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਗੱਦੀਆਂ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸਿੱਧ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ।

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੱਖ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਪੁਰਬ ਪੱਖ

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭੁੱਖਮੇ' ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵੇਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬੰਧ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਜਦ ਤਕ ਪਰਮ ਤੱਤ (ਬ੍ਰਹਮ) ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ, ਆਪਣੀ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਟਾਉਂਦਾ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ

1. ਦੇਖੋ: ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਲੋਕ, ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ, 'ਕੁਰਦਵਾਰਾ ਰਚਣ', ਨਵੰਬਰ, 1970.

2. ਭਾਰਤੀ ਚਰਚਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਪੱਖ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਤਕਾਰ ਆਪ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉੱਤਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਮੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਤਰਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਰ ਇਕ ਪੌਧਤੀ ਘੁਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਾ ਨੁਕਾਉਣ ਜਾਂ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਧੁਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਾ ਨੁਕਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਨੁਸਾਰ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਂ, ਪਤਾ ਆਦਿ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਸੇ ਆਪਾ ਨੁਕਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਉਸਦੇ ਰਚਣਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਠੇਕੌਰੀ ਵੇਰਵੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪੜਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਪੱਛਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਚਨਾ ਕਾਨ, ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭਿਆ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਢਿਲ੍ਹਣੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਅਤੇ 'ਯਥਾਰ੍ਧ' ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਡਮੁੱਲੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪਾ ਬੇਣ ਜਾਂ ਨੁਕਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵੱਡੇ ਨੂੰ ਠਾਂਹ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਚਣਕਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਠਾਠ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਠਾਂਹ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਦੇਹਤ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਣਨ ਦਾ ਇਹ ਭੰਡਾਰ ਹਵਾ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਛਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿਜੀ ਮਨਕੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਗਿਣਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸਰਬੋਤ ਦੇ ਡਠੇ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵੀ ਆਪਾ ਬੇਣ ਜਾਂ ਨੁਕਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਠਰਭਰ ਇਕ ਚਜ਼ਾਰ ਪੀਠਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਠਾਂਉ ਠਾਠ ਜੋੜੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਉਸਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਜੇਕਰ ਇਹ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਕੇਵਲ ਸੁਰਧਾ ਭਾਵ ਨਾਨ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਠਾਂਉ ਠਾਠ ਜੋੜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਧਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਠਾਠ ਹੀ ਉਸਦੇ ਇਸ ਪੂਰੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਚਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਠਾਂਉ ਠਾਠ ਜੋੜਨ ਦਾ ਉਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਸੀ?

ਵੇਦਿਕ ਦੇ ਕਿੱਠੇ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੁਸਖੇ, ਰਸਾਇਣ ਦੇ ਸੋਨਾ ਬਣਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੀ ਢਿਲ੍ਹਣੀ ਤੋਂ ਦਿਨ ਅਤੇ ਮਹੁਰਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਠਾਂਉ ਠਾਠ ਜੋੜਨਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹਨ:

I ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਮਾਣ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਤੌਰ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਭਰੂ ਠਾਠਕ ਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਉਚਰਿਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਸੰਦਰਭ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

1) ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦਾ ਖਰੀਡ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਰਦਮਈ ਉਥਾਨਿਕਾ ਠਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦਾ ਪਾਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

- ੳ) "ੴ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਅਨਾਠ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਕਰਪੁਸਾਦਿ॥
ਸਮੁਦ੍ਰ ਕੇ ਪਾਰ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ - ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਜੇਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੋਯਾ, ਤਬ ਬਾਬਾ ਪਉਠ
ਅਹਾਰੀ ਥਾ॥ ਸੁੰਨ ਮਹਨ ਕੀ ਕਥਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਯਾਨ, ਕੁਹਜੀ ਬਾਣੀ, ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਕਾ
ਮਬੰਤ, ਸੁਸੰਬਦ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਦਾ ਬੋਲਣਾ॥ ਧਿਆਉ ਪਹਿਨਾ ਉਠਮਨਿ ਕਾ॥ ਰਾਗ ਆਸਾ ਮਹਲਾ
੧॥ ਸਲੋਕ॥"¹
- ਅ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 26ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਉਥਾਨਿਕਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:
"..... ਜਾਂ ਇਹ ਵਾਕ ਸਿਧਾਂ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਣੇ, ਤਾਂ ਦਯਾਨ ਹੋ ਕੇ ਨਿਹਸੰਸਟੀ ਨਾਮ
ਛਬੀਸਵਾਂ ਧਿਆਉ ਬੋਲੇ॥ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਯੋਗ ਕਲਾ ਰਾਗ ਮਾਨੀ ਕਉੜੀ ਨਿਹਸੰਸਟੀ ਮਹਲਾ
੧॥"²
- ੲ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਇਹ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵੀ ਹੋਰ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ
ਠਾਠ ਮੇਠ ਖਾਂਦੀ ਹੈ:
"..... ਤਾਂ ਸਮਰਥ ਭਰੂ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਸੁਖਮ ਕਰਿ ਕੇ ਕਹਿਤੇ ਭਯੋ॥ ਮਿਹਰ ਕੀ ਨਜਰ ਸੋ -
ਰਾਗ ਆਸਾਵਰੀ ਮਹਲਾ ੧॥"³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 1.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 371.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 829.

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਾਧਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ 'ਮਹਲਾ ੧' ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਾ (ਉਚਾਰਨ ਕਰਤਾ) ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2) ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬੰਦਰਨੇ ਰਚਨਾਤੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ, ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ, ਵਕਤ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਦਿ ਵੇਰਵੇ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

- ੳ) "ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਿਆਨ ਨਾਮ ਪ੍ਰਥਮੇ ਧਿਆਉ॥੧॥" ¹
- ਅ) "ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਛਬੀਸਵੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥26॥" ²
- ੲ) "ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਜਾ ਸ੍ਰਿਵਰਾਹ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਸੰਗਲਾਵੀਪ ਸਾਖੀ ਸੰਪੂਰਣ।" ³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ" ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰਚਿਕਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਹੈ।

3) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਨਾਂ ਛਾਪ

ਨਿਰੰਕਾਰਵਾਦੀ ਸੰਤ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਅਕਸਰ ਦਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ — ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੋਰਖਨਾਥ ਤੋਂ ਠੀਕੇ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਉਤਰਵਰਤੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹਰ ਥਾਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕ' ਛਾਪ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਛਾਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਅੰਤਰ ਪਛਾਣ ਮਹਲਾ 1, ਮਹਲਾ 5, ਅਤੇ ਮਹਲਾ 9 ਆਦਿ ਸਿਰਨੇਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 7.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 373.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 833.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪਦੇ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਛਾਪ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਟੁਕਾ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

- ੳ) ਨਾਨਕ ਹੋਸ਼ ਦਾਸਨ ਕੇ ਦਾਸਾ। ਤਬ ਪਰਮ ਤੌਰ ਕੇ ਪਾਵੈ।¹
- ੴ) ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਮਨੁ ਮਾਨਿਯਾ ਸਹਜੇ ਹੋਸ਼ ਸੇ ਹੋਈ।²
- ੲ) ਨਾਨਕ ਦਾਸ, ਰਹੀਬ, ਘੀਨਾ। ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁਕਤਾ ਕੀਨਾ।³

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਤੌਰ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

4) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਾਈ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਖਨੇਕ ਵਰਨ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤੌਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬੰਤਨੇ ਅਧਿਕਾਇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਇਹ ਬਚਨ ਉਨੇਖਣੀ ਧੋਰ ਹੈ:

"..... ਤਾਂ ਭਾਖਾ ਬੇਨਿਯਾ — ਰਾਜਾ ਤੇਰਾ ਫਾਰਜ ਸਿਧ ਹੋਯਾ — ਖਬ ਅਸੀਂ ਰਮਦੇ ਹਾਂ, ਤੇਰੀ ਕਲਸਾਟ ਹੋਵੈ॥ ਇਹ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕਰੀਬ ਹੈ — ਤਿਸ ਕੇ ਸੁਨਣੇ ਤੇ ਤੇਰਾ ਫਾਰਜ ਹੋਯਾ ਹੈ॥ ਇਹ ਕਰੀਬ ਮੇਰੀ ਦੇਹ ਹੈ॥ ਸਬੁਠ ਮੇਰਾ ਰੂਪ ਹੈ॥ ਪ੍ਰਾਣੇ ਮੇਰਿਓ ਕਾ ਸੰਕੂਹ ਹੈ॥ ਡਹੀਏ ਕਬਚ ਹੈ॥ ਜਗਤ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਕਾ ਇਹ ਪੁਠ ਹੈ॥ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ — ਇਹ ਅਜਰ ਵਸਤੂ ਹੈ ਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਜਗੀ ਹੈ॥ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ — ਤੇਰੇ ਹੀ ਮੁਖ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ॥ ਹੋਰੁ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਚਿਚ ਇਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਤਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਤਾਂਏ ਪ੍ਰਾਣੇ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਰਖਣੀ॥ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਧਰਤੀ ਥਾ ਆਵੈਰਾ ਉਸਨੇ ਸਠ ਧਿਯਾਉ ਨਿਖ ਦੇਣੇ ਪਰ ਸੰਪੂਰਣ ਭਰੀਬ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਇਹ ਕਹਿ ਕਰ ਬਾਬੇ ਉਭਾਰੀ ਨੀਤੀ ਸਾਖੀ ਪੂਰੀ ਹੋਈ।"⁴

ਇਸ ਟੁਕ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

-
- 1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 9.
 - 2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 323.
 - 3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 769.
 - 4. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 832-853.

5) ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ

ਇਕੋ ਹੀ ਰਚਣਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਖ਼ਾਸਰ ਹੋਣਿਕਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਉਸੇ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭਾਣੀ 'ਯਾਦਿ ਰੂਥ' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ੳ) ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ

ਖ) ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ

ੳ) ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ, ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਅਤੇ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਯਾਦਿ ਰੂਥ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨਾਨ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖਾਸਣ, ਖਟਚਕੁ, ਸਹਸ੍ਰਨਾਮਨ ਯਾਦਿ ਕਈ ਤੌਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਯਾਦਿ ਰੂਥ' ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨਕਾ ਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹

ਖ) ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ

ਯਾਦਿ ਰੂਥ ਦਾ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਸੋਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 5੪ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਇਹ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧॥ਸਲੋਕ॥

ਓਥੀ ਯਾਦਿ ਥੀਤ ਅੰਤੁ ਮਧਧ ਮਹਿ ਪੂਰ ਰਹਿਯਾ ਡਰਵਾਨ।

ਏਕੇ ਏਕ ਵਖਾਨੀਏ, ਨਾਨਕ ਸੁਭਾ ਸੁਜਾਨ।

॥ ਪਉੜੀ॥

ਓਥੀ ਯਾਦਿ ਥੀਤ ਮਧਧ ਤੁੰਨੇਈ॥ ਯਾਦਿ ਯਾਦਿ ਪੂਰ ਰਹਿਯਾ ਪੁਡ ਸੋਈ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸਰੰਘਨਾ ਰਾਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 10 ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਸਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ:

"ਯਾਸਾ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਕੰਝੀ ਪੂਰਬੀ, ਭੋਰਉ, ਮਾਝ, ਮਾਨੀ ਰੋੜਾ, ਸੂਹੀ, ਕੇਦਾਰਾ ਅਤੇ ਰੋੜਾ।"

1. Surindar Singh Kohli (Dr), A Critical Study of Adi Granth, pp-271-274

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 378.

ਰਾਗਾਂ ਰਾਗੀਂ ਕੀਤੀ ਰਈ ਇਹ ਸੰਚਰਨਾ 'ਵਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਦੀ ਰਾਗਾਂ ਬਨੁਸਾਰੀ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਬਨੁਰਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵਾਦਿ ਕੁੰਬ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਲੇਖ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁੰਬ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਲੇਖ ਇਹਨਾਂ ਕੁੰਬਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

- 1) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ
- 2) ਬਾਨੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ
- 3) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ
- 4) ਸ੍ਰੀ ਕੁੰਬ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
- 5) ਸ੍ਰੀ ਕੁੰਬਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੁੰਬ

ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁੰਬ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਇਹ ਅਵਤਰਨ ਵਾਰਣਥੋਰ ਹਨ:

1) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਅਨਿਖਤ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ, ਸੁੰਨ ਮਹਨ ਕੀ ਕਥਾ... ਸਿੰਘਲਾਦੀਪ ਰਾਜੇ ਸਿਉਨਾਡ ਕੀ ਧਰਤੀ ਹੋਈ। ਤੰਦਰੁ ਸੇਏ ਅਤੇ ਸਹਿ ਬੇ ਸਿਖ, ਤਬ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਹੋਈ... ਤਿਤੁ ਮਹਨਿ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਹੋਈ। ... ਉਥੇ ਹੀ ਫੁੱਡੀ ਸੇਏ ਬੋਹੇ ਲਿਖਾਈ ਚਰਨ ਮਝਾਰ ਕੈ... ਪਰਗਟਿ ਕੀਤੀ ਨਾਹੀ ਬਨਾਹਦ ਬਾਣੀ... ਬਚਨੁ ਹੋਯਾ, ਜੇ ਇਕ ਯਾਦਮੀ ਯਾਦੋਰਾ ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਤੇ, ਉਸ ਜੇਰੁ ਨਿਖਿ ਦੇਵਣੀ... ਸੇਏ ਬੇ ਸੰਪੂਰਣ ਬੀ, ਦੁਇ ਉਦਾਸੀ ਹੋਏ, ਬਾਢੇ ਯਾਪਣੇ ਨਾਨਿ ਰਬੇ, ਰਾਜੇ ਸਿਉ ਨਾਡਿ ਜੇਰੁ ਇਕ ਸੰਜੀ ਮਿਨੀ।²

ਇਸ ਅਵਤਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਥਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

1. ਯਾਹਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁੰਬ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਚਲਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਾਂਗੇ।
2. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਭਾ.), 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ', ਪੰਨੇ 245-246.

- ੳ) 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਘਟਕਾਂ ਨਾਲ ਸੁਬਦ-ਪ੍ਰਸਾਰ, ਸ਼ੁਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਨੇਪਰ ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਹੀ ਸੋਮੇ 'ਤੇ ਕੁਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ੴ) 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਕ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਸਾਫ਼ਮਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਸੋਏ' ਅਤੇ 'ਬੋਏ' ਸਨ। ਪਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਂ ਹਨ:
- 1) ਸੀਹਾ, ਛੇਤੂ, ਸੇਤੂ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਘਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਉਨੇਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

"ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਸਤੁ, ਜੇਕ ਜੁਗਤਿ, ਜੇਕ ਰਿਖਾਨ ਕਾ ਵਰਤੰਤ ਆਖਦੇ ਕਦੇ ਤੇ ਸੀਹਾ ਛੇਤੂ ਸੇਤੂ ਤਿਨੇ ਜੋ ਪਰਮ ਸਿੱਖ ਬੋ ਸੇ ਲਿਖਦੇ ਰਏ।"²

ਇਸ ਘਟਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਰਮ ਸਿੱਖ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਛੇਤੂ, ਸੇਤੂ ਅਤੇ ਸੀਹੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

"ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸਰਬਰ ਪੁਰਖ ਬਚਨ ਕਹਿਸੁ। ਛੇਤੂ ਸੇਤੂ ਸੀਹੇ ਲਿਖਿਯਾ।"³

ਇਸ ਘਟਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੇਤੂ, ਸੇਤੂ ਅਤੇ ਸੀਹੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਨਾਂ ਸੀਹਾ, ਛੇਤੂ ਅਤੇ ਸੇਤੂ ਹੀ ਹਨ। ਅਧਿਆਇ 44 ਵਿਚ ਕੇਵਲ 'ਸੀਹਾ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸੀਹੇ' ਆਇਆ ਹੈ।

- 11) ਸੀਹੇ, ਮੀਹੇ, ਛੇਤੂ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 67ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਉਚਾਨਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੀਹੇ, ਮੀਹੇ ਅਤੇ ਛੇਤੂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ:

"ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੂਦਸ ਮਾਤਰਾ ਬਰਾਧਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਤ ਬਰਨਨ ਕਰਨੇ ਨਰੇ। ਸੀਹੇ ਮੀਹੇ ਛੇਤੂ ਲਿਖੀ।"⁴

1. ੳ) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 670), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਫੀਮ੍ਹਤਸਰ ਪੱਤਰਾ ੳ)
 ੴ) 1-ਉਹੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 750), ਪੱਤਰਾ 1.
 ੲ) ਉਹੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 1072), ਪੱਤਰਾ 1.
 ੳ) ਉਹੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 511), ਪੱਤਰਾ 1.
 ੴ) ਉਹੀ (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 6116), ਸਿੱਖ ਰਿਵਰਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਫੀਮ੍ਹਤਸਰ, ਪੱਤਰਾ 3.
2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਅਧਿਆਇ 29 ਦੀ ਉਚਾਨਿਕਾ, ਪੰਨਾ 391.
3. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 44 ਦੀ ਉਚਾਨਿਕਾ, ਪੰਨਾ 622.
4. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 67 ਦੀ ਉਚਾਨਿਕਾ, ਪੰਨਾ 710.

ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਠਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਖੇੜੁ' ਅਤੇ 'ਮੀਰੇ' ਇਹ ਦੋ ਨਾਂ ਠਾਵਾਂ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ 'ਖੇੜੁ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਖੇੜੁ' ਛਾਪੇ ਦੀ ਭੁੱਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ 'ਮੀਰੇ' ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

111) ਸੰਦੇ ਖੇਰੇ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ 7 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੰਦੇ ਅਤੇ ਖੇਰੇ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਆਏ ਹਨ;

"ਤਦਹੂੰ ਬਾਬਾ ਰਮਤਾ ਰਹਿਯਾ। ਬਾਟੀ ਸੰਦੇ ਖੇਰੇ ਜਟ ਲਿਖੀ।"¹

ਇਸ ਅਵਤਰਨ ਵਿਚ 'ਸੰਦੇ' ਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਖੇਰੇ', 'ਖੇੜੁ' ਅਤੇ 'ਖੇੜੁ' ਇਹ ਇਕੋ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਅਵਤਰਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਰਡਰ ਸਮਾਨ ਹਨ ਪਰ 'ਮੀਰੇ' ਤੇ 'ਸੰਦੇ' ਇਹ ਦੋ ਨਾਂ ਇਕ ਇਕ ਵਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ 'ਸੰਦੇ' ਅਤੇ 'ਖੇਰੇ' ² ਨੂੰ ਜੰਟ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਰੇ, ਮੀਰੇ ਅਤੇ ਸੰਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਤੀਸੁਚਕ ਕੋਈ ਵਿਉਂਤ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।

'ਸੰਦੇ' ਅਤੇ 'ਖੇੜੁ' ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

"ਜਨਮ ਮਰਣ ਰਾਜੇ ਦਾ ਕਟਿਯਾ, ਸਿੱਖ ਹੋਯਾ। ਸੰਦੇ ਅਤੇ ਖੇੜੁ ਹੁਕਮ ਨਾਨਿ ਪਹੁੰਚ ਦਿੱਤੀ।"³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਹ ਕੁੱਝ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੁਰੂ ਠਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਸਨੂੰ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਕੁਰੂ ਠਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਚਾਟਕੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵਾਰਣ ਤੋਂ ਉਭਰਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ੲ) ਸੰਚੀਖ

'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਵਤਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕੁਰੂ ਠਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਬੰਟੇ ਬੰਟੇ ਦੋ ਸੰਚੀਖ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਚੀਖ ਕੁਰੂ ਠਾਨਕ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਰਤੀ ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੰਕਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 175.

2. "ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ" ਵਿਚ 'ਖੇਰੇ' ਨੂੰ ਜਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤਿ (ਹੋਤ) ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। "ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ" (ਸੰਪਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 167.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 97 (ਉਛਾਨਿਕਾ).

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਘੀ 'ਸੰਘੇ' ਨਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸੰਘੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸ) 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਵਤਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਰੀਫ਼ਾ ਨਾਨ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰੁਪਤ ਰਖਿਯਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਰੋਣਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।¹

ਬ) 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ 'ਜੰਬੂ ਦੀਪ' ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਾਭੀਪ ਆਉਣ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

"ਬਚਨੁ ਹੋਖਾ, ਜੋ ਇਕ ਯਾਦਮੀ ਯਾਦਰਾ ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਤੇ, ਉਸ ਜੇਰੁ ਲਿਖਿ ਦੇਵਈ।"

ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਤੀਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭੂਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਉਨੇਖ ਤੀਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿੱਥ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤ ਨਈਂ ਹੋਈ ਹੈ।

2) ਭਾਈ ਬਾਨੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਜਾਂ ਹੰਦਾਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ)

ਭਾਈ ਬਾਨੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਿੱਖ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

"... ਤਿਥੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਉਚਾਰੀ ਇਕ ਸੋ ਤੇ ਤੇਰਾ ਧਿਯਾਉ ਬੈਠੇ। ਦੁਇ ਵਰ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਉਥੇ ਰਹੇ।"²

1. "ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਰੁਪਤ ਰਖਾਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਕੇ ਹੁਕਮ ਸਾਥਿ ਪ੍ਰਕਟੁ ਹੋਈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਜੋ ਕੋਈ ਬਲਕੀ

(3) ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਕਾ ਨੇਕੁ ਹੋਵੇ ਤਿਸੁ ਜੇਰੁ ਪੜਿ ਸੁਣਾਵਈ। ਨਿਖ ਨਹੀਂ ਦੇਵਨੀ। ਜਿ ਕੋਈ ਰਹਤਾ ਚਿਤ ਕਾ ਮੁਕਤਾ ਸਤਿਵਾਦੀ ਬੁਧਮ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰਵੈਰ ਜਤਿ ਇੰਦ੍ਰੀ ਹੋਵੇ ਸੋ ਲਿਖੇ ਪੜ੍ਹੇ।"

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ. 750), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਧੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ 1.

ਸ) ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਬੋਲੀ ਜਿਹੀ ਬੰਤਰ ਨਾਨ ਇਕ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

"ਇਹ ਬਾਣੀ ਬਾਬੇ ਕੀ ਜੋ ਕੋ... ਤਿਸ ਜੇਰੁ ਪੜਿ ਸੁਣਾਵਈ ਸਕਤਿ ਜੇਰੁ ਲਿਖਿ ਨਾਹੀ ਦੇਵਈ।... ਜਿ ਕੋਈ ਰਹਤਾ ਚਿਤ ਕਾ ਮੁਕਤਾ ਸਤਿਵਾਦੀ ਬੁਧਮ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰਵੈਰ ਜਤਿ ਇੰਦ੍ਰੀ ਹੋਵੇ ਸੋ ਲਿਖੇ ਪੜ੍ਹੇ।"

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 10), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਧੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ 1.

2. 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਫੋਰਨੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 156.

ਇਸ ਟੁਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ 113 ਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ।

3) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਤੱਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ:

"... ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਥੇ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਕਾ ਉਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਤਾਂ ਧੋਬੀ ਲਿਖ ਕੇ ਰਾਜੇ ਸਿਫਨਾਥ ਦੇ ਹੱਥ ਦਿੱਤੀ ਅਰ ਕਹਿਯਾ ਕਿ ਇਸ ਧੋਬੀ ਨੂੰ ਸਦਾਵੇ ਪਕੂਨਾ ਅਰ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਸੰਜਮ ਰਖਣਾ।"¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵਾਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਸ਼ਿਵ ਨਾਭ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਟੁਕ ਵਿਚ 'ਸਿਫਨਾਥ' ਨਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਛਾਪੇ ਦੀ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦੇ ਇਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਵਿਵਾਦ ਖੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਨਸਾ' ਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੇਠ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਪਾਰ ਉਤਰ ਸਯੂ ਤੇ ਸਾਰੇ।
ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਨਿਰਖਯੋ ਆਏ।
ਨਿਪ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਜਿਲਯੋ ਤਰਿ ਆਏ।
ਜੇਵਾ ਸਭ ਬਿਧ ਕਰੀ ਮਹਾਏ।²

ਉਪਰੋਕਤ ਟੁਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਨਿਤ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਤਵਿਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਕਥਨ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

5) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸੰਤ ਰੇਣ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

1. 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ' (ਸੀ.ਪੀ. ਡਾ. ਗਿਰਪਾਠ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 355.

2. 'ਗੁਰੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ', 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੰਨਾ 55

ਭੁਪਤ ਧੋਰ ਦੇਨ ਕੇ ਕਾਜਾ॥ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਰੰਬ ਸੁ ਸਾਜਾ॥
ਇਕ ਸੇ ਤੇਰਸ ਧਧਾਇ ਬਖਾਨੇ॥ ਜਾਹਿ ਪਵ ਧੋਰ ਕਲਾ ਸਭ ਜਾਨੇ॥ 16॥
ਦੇਕਰ ਸੋ ਸੀਪਯੋ ਖਵਨੀਪਾ॥ ਬੇਨੇ ਪੁਨ ਬੇਦੀ ਕੁਨ ਵੀਪਾ॥
ਜਬ ਸਿਖ ਕੇ ਖਵੇ ਹਮ ਦੇਸੁ॥ ਜਾਰੇ ਤੁਮ ਪਹਿ ਦੇਹ ਨਰੇਸੁ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਗਤਾਵੀਪ ਵਿਚ ਭੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ 113 ਅਧਿਆਇ ਸਨ।²

III ਪੂਰਬ ਪੰਖ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਭੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਉਪਰਾਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੰਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਰੱਖਕੇ ਆਦਿ ਭੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਾਠਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾਂ ਇਥੇ ਹਨ:

- 1) ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ
- 2) ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ
- 3) ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ
- 4) ਸਧਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨਤੀਰ

1) ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬੇਜ ਭਰਪੂਰ, ਰਿਵਾਨ ਪੂਰਿਤ ਅਤੇ ਅਨੇਕਨਾਤਮਿਕ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨੀਮੀ ਆਧੀ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆ ਦੀ ਬੇਜ ਪੜਤਾਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਬੇਜ ਪੜਤਾਨ ਦੇ ਸਦਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਦੋ ਸੰਸਕਰਣ ਨਾਮਗੀ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਸੁਰਧਾਨੁ ਭਰਤ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਰੰਬ ਨੂੰ ਆਦਿ ਭੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ

1. ਸੰਤ ਰੇਣ (ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ) 'ਸ੍ਰੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੰਬ', ਡਾਢ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 185.

2. 3371 2011 2012

2. 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਡਾਈ ਬਾਲਾ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 11.

ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਥੜਕ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਰਾਜਾ ਕੇ ਘਪਣਾ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰਵਾ ਸਰਵ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੇ ਖਲੁਕਰਣ ਕਰਤਾ ਜਾਨ ਕਰ ਰੁਰੂ
ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਖੰਧਕਾਰੀ ਸਮੁਦਾਸ ਪਰ ਉਪਕਾਰ ਖਰਬ, ਘਪਣੀ ਇਸ... ਖਲੁਕਾਰੀ ਬਾਣੀ
ਕਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਕੇ ਮਿਸ ਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਸੁਣਾਥਾ। ... ਨਿਜ ਮਾਠਿਕ ਕਾ ਪਰਤਖ
ਨਿਰਣੈ ਇਸ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ ਕ੍ਰਿਧ ਵਿਖੇ ਨਿਰੁਪਣ ਕਿਆ।"¹

ਕੌਰੇ ਚਲ ਕੇ ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ... ਉਪਦੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਕਾ ਸਾਰਾ ਸੰਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਰੂਪ 113 ਘਧਯਾਧ ਰੂਪ
ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਕੀ ਰਚਨਾ ਦਵਾਰਾ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਧੋਰ ਸੇ ਉਸੇ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨੇ... ਰਾਜਾ ਕੇ
ਘਰਪਣ ਕਰ ਦਿਆ।"²

ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਟੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਮਸਿੱਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸਮਸਿੱਧਾਵਾਂ ਹਨ:

- ੳ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚਣਕਾਰ ਕੌਰੇ ਹੈ।
- ਖ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸਥਾਨ ਕਿਹੜਾ ਹੈ।
- ੲ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਘੰਧਯਾਧਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਆਧੁਨਿਕ ਘੰਧਯਾਧ ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਫਟੀਆਂ
ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਮਸਿੱਧਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣਾ
ਉੱਠਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਹੱਠ ਨੱਢਣਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦਾ ਇਹ
ਮੁੱਢਲਾ ਥੜਕ ਸੁਣਾਵਾਧੋਕ ਹੈ।

ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪ ਵੇਰਵਾ ਇੰਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ੳ) ਰਚੇਤਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸਥਾਨ: ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੇ ਖਲੁਸਾਰ ਯਾਦਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਘਪਣੀ
ਦੱਖਣ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਲਈ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ।³
ਕੁਝ ਕਰਮਾਤੀ ਥੜਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ
ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਕ ਸੱਚੀ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਕੋਠ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦਿਆ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 18 (ਭੂਮਿਕਾ).

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67 (ਭੂਮਿਕਾ).

3. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 8, 9 (ਭੂਮਿਕਾ).

ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਉਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਏਥੇ ਆਵੇਗਾ।¹ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਰਾਤਨ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸੰਕਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

- ਖ) ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਧੋਬੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ 'ਜੀਵਨ ਰਾਥਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਮੈਂ ਪੱਛਮੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਅਤੇ ਡੇਹਰਾ ਖਾਨਸਾ ਤੇ ਪੂਰਬੋਂ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ (ਬੰਨਾਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ) ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਦੇ ਟਾਵੇ ਟਾਵੇ ਟੁਕੜੇ ਲੱਭੇ ਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਉਂਤ ਵਿਉਂਤ ਕੇ ਬਲਾਹਾਬਾਦ (ਪਰਸਾਰ) ਬਲਵੰਡਿਰ ਪ੍ਰੇਸ ਵਿਚ 21 ਅਧਿਆਇ ਛਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਰਚੰਬ (ਬੋਲੀ ਅਧਿਆਇ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸੰਤਸ ਸਰੂਪ) ਸੁਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਯੋਗਦਾਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਲਾਹੌਰ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ।”²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਂ ਲਾਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਉਪਕਾਰ ਹੈ।

- ੲ) ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਉਨੋਪਣੀਯੋਗ ਹਨ:

“ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਸਾਹਿਬ ਮੇਂ ਭੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਹੈ”

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਕਲਾਦੀਪ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨਾਵਾਈ ਕਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਪੰਕਜ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਉਂ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ

ਦਿੱਤੇ:

1./ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 19, 20 (ਭੂਮਿਕਾ).

2. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ 'ਜੀਵਨ ਰਾਥਾ', ਪੰਨਾ 52.

ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ:

“ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾ ਹਿੰਸਾ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਮੇਂ ਸੇ ਜਥੇਂ ਕਾ ਤਿਉਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ
ਕੀ ਬਾਣੀ ਕੇ ਸੰਚਾਰ ਮੇਂ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਕਿਆ ਥਾ, ਯੇਰ ਗੁਰੂ ਇਕ ਇਸ ਕੇ ਭੀਤਰ ਵਿਸਥਾਰ
ਸਹਿਤ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ ਕਾ ਸਾਰੀਸ ਕ੍ਰਿਪਣ ਕਰਕੇ ਮਿਲਾਯਾ ਥਾ; ਯੇਰ ਬੈਸਾ ਹੀ ਕਈ
ਬਾਣੀਓਂ ਕੇ ਭਾਵ ਮਾਤਰ ਹੀ ਨੇ ਕਰ, ਉਨ ਕੇ ਖਾਧਾਰ ਪਰ ਸੰਬਿਪ ਰੂਪ ਮੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਬਦ
ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਘਪਣੇ ਘਿਧਕਾਰ ਸੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਏ ਥੇ। ਜੇਸਾ ਕਿ — ਦੋਖਣੀ ਉਕਾਰ, ਏਕ
ਸਿਧ ਤੇਸ਼ਟਿ ਰਾਮਕਲੀ ਕੇ ਰਾਰ ਕੇ ਭੀਤਰ ਤਥਾ ਗੁਰੂ ਭਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸਨੇਕ ਸਰੂਪ ਮੇਂ ਇਸੀ
ਰਾਗ ਕੀ ਏਕ ਵਾਰ ਮੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਖਾਤੇ ਹੈ। ਘਨਸ ਘਨਸ ਰਾਏ ਮੇਂ ਭੀ ਕਹੀਂ ਕਹੀਂ ਇਸ
(ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ) ਮੇਂ ਕੀ ਬਾਣੀ ਜਥੇ ਕੀ ਤਿਉਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮੇਂ ਮਿਲੀ ਹੁਈ
ਦਿਖਲਾਈ ਦੇਤੀ ਹੈ, ਜੇਸਾ ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਮਾਝ ਰਾਗ ਕਾ ਤਥਾ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਕਾ ਸੋਨਹਾ
ਜੇ ਸਰੀਸਰਨਾਮਾ ਕੇ ਠਾਮ ਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਯਹ ਬਾਣੀਓਂ ਵਿਸਤਾਰ ਕੇ ਸੰਕਿਰ ਕਰ ਸੰਬਿਪ ਰਚਨਾ
ਕੇ ਰੂਪ ਮੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।”¹

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਤਰ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਬੰਸ ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਭਾਰ ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਪ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਤੇਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਭਾਰ ਦਾ ਸੰਬਿਪ ਸਾਰ ਗੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ।

ਘਪਣੀ ਇਸ ਨਿਵੇਕਲੀ ਘਤੇ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਈ
ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਧੋਣ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪ ਸਾਹਿਬ

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80 ਜਾਂ 113 ਘਿਧਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਪ ਦੀ ਬੀੜ ਉੱਤੇ
ਉਬਹੁ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਸੰਕਿਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ
ਨਾਨਕ ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਪ ਦੀ ਬੀੜ ਦਾ ਖਾਕਾਰ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ
ਨਿਖੇਦੇ ਹਨ:

“ਬੈਸੀ ਬਾਣੀ (ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕੇ ਮੁਖ ਸੇ ਉਚਾਰੀ ਜਾ ਕਰ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬੰਸਦ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜੀ ਕੀ ਰਸਨਾ ਸੇ ਸਰਵਣ ਹੋਰਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਓਂ ਕੇ
ਭੀਤਰ ਖਾ ਉੱਕੀ ਥੀ। ... ਸੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਕੇ (ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ) ਭੀਤਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨੌਰ ਪੱਕ
ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਉੱਕੀ ਥੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪ ਸਾਹਿਬ ਮੇਂ ਉਸਕਾ ਨਾਨਾ
ਬੈਸਾ ਉਪਯੋਗੀ ਨਾ ਸਮਝਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਾ ਖਾਕਾਰ ਨੌਰਪੱਕ ਧੋਣ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪ ਸਾਹਿਬ ਜਿਤਨਾ

1. ਦੇਖੋ: ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 20, 21.

ਹੋਨੇ ਸੇ ਭੀ ਸਦਿ ਇਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਰ ਹੋਨੇ ਕੇ ਕਾਰਨ ਬਾਣੀ ਕੇ ਸਿਰੇ ਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀਥਾ ਜਾਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਨੇ ਤਥਾ ਥਰ ਥਰ ਮੇਂ ਇਸੇ ਪਹੁੰਚਨੇ ਯਾਦਿ ਮੇਂ ਅਨੰਤ ਕਠਨਾਈਓ ਕਾ ਸਾਹਮਣਾ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਿ ਕੇ ਹੋਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਤਿਯਾਦਿ ਵਿਚਾਰੋ ਕੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬੀ ਨੇ ਇਸੇ ਉਕਤ ਕਾਟ ਛਾਟ ਕਰਕੇ ਸੁਮਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਾ।¹

2) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਅਧੁਨਿਕ ਧੁਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ੁਰਧਾ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾ ਨਾਨ ਯਾਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਥਾ ਮੁੱਖ ਬਾਣੀਥਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ — 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ' ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਸਕਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਮਤਕਾਰ' (ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਯਾਦਿ ਅਨੇਕ ਵੱਡਮੁੱਲੀਥਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੀਥਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਥਾ ਮੁੱਢਲੀਥਾ ਸਮੀਖਿਯਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸੇਏ ਤੇ ਸਹਿ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੇ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਉਚਾਰੀ ਪਰ ਸੇਏ ਸਹਿ ਨਾਨ ਨਾ ਲਿਖਾਏ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਯਾਏ ਤੇ ਕਹਿ ਯਾਏ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨੇਣ ਯਾਏ ਤਾਂ ਦੇਵਣੀ।"²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲੇਖ ਕਈ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਯਾਦਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਅਤੇ 'ਭਾਈ ਬਾਨੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਯਥਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

3) ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਢਾਂਡਾ

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਢਾਂਡਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ ਇਹ ਹਨ:³

ੳ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਯਾਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਅ) ਇਸ ਵਿਚ ਜਪੁ, ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਓਕਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 21.

2. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਮਤਕਾਰ', ਉਤਰਾਚਲ (ਦੁਜਾ ਬੰਧ), ਪੰਨਾ 76.

3. Mohan Singh (Dr), History of Panjabi Literature, Second Edition, p. 30.

ੲ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਉਸ ਸੁਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮਿਤ ਧੇਰ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਮੇਠ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਬਨੁਸਾਰ:

“ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਰਕਿਤਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਠਹੀ ਪਈ ਅਤੇ ਠਾਹੀ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਕੋਈ ਚਲੀਨ ਜਾਂ ਸਬੂਤ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”¹

4) ਸਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨਤੀਫ਼

ਸਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨਤੀਫ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕ੍ਰੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਪਾਸ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਖੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।²

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਦੋ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ — 1. ਪੂਰਬ ਪੱਖ 2. ਉਤਰ ਪੱਖ।

ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਧੇਰ ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਪ੍ਰਭਾਇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਕੋਠ ਨਾਲ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਕ ਸੰਜੀ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਡਵਿੱਖਝਾਟੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਕ੍ਰੰਡ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਆਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਆਗਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੋਠ 60 ਅਧਿਆਇ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਤਰਕਾਂ

1. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ.), ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਕਰਕਿਤਾਬ ਪਰਿਚਯ, 'ਬੇਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ' 1967-68, ਖੰਡ 1, ਪੰਨਾ 75.

2. Extract from Syad Mohammad Latif's history as compiled in The Panjab Past and Present, Vol. III, 1969, p. 179.

ਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼।

ਉਤਰ ਪੱਖ

ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੁਕੂ ਨਾਨ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ, ਦੋ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਤਰਫ਼, ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਧੁਰ ਦੇ ਸੁਫਲਾਨ ਬੇਜੀ ਵਿਚਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ਤੀ ਪੱਖ ਤਕ ਇਕ ਆਧਾਰਧੀਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਰੁੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਤੌਰ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਰੁਕੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਨ ਰੁਕੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਬੇਗੀ ਮਾਤਰ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਰੁਕੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉੱਤੇ ਨੇਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।¹

I

ਬੰਦਰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣ

ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਰਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਬੰਦਰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅੰਦਰ ਰੁਕੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬੰਦਰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸੇ ਸ਼ੁਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਤਵਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਚੌਠੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਵਾਦ ਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ ਪੈਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਬੰਦਰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) ਰੁਕੂ ਆਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਚਨ,
- 2) ਰੁਕੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ,
- 3) ਤੰਦੁਮੰਤ੍ਰ, ਆਸ਼ੁਰਵੀਦ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨੁਸਖੇ,
- 4) ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਵਰਣਨ,

1. 6) ਦੇਖੋ: ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, 'ਜੀਵਨ ਰਾਜ' ਪੰਨੇ 51, 52.

ਅ) Mohan Singh (Dr), History of Panjabi Literature, p. 30.

- 5) ਸਾਮਾਨਸ ਤਰਕ ਘੇ ਗਿਯਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਣਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ,
- 6) ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੁਨੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਚਨਾ ਸੁਨੀ,
- 7) ਵੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਨੀਕਣਾ,
- 8) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਬਣਾਵ।

1) ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਘੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਚਨ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਘੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਚਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

- ੳ) ੴ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨਿਰਭਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸੁਰ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਣਸਿੱਖਾ ਲਈ 'ੴ' ਜਾਂ 'ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਉਨੀ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ 'ਕੁਲਮ-ਏ-ਪਾਕ' ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ 'ਕਾਇਨ੍ਹੋ' ਦੀ ਹੈ। ਇਥਨਾ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਸੰਖਿਧੀ ਹੋਰ ਫੇਰ ਕਰਨਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਨੁਚਿਤ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਫੈਤੀਲ ਪਾਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ (ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ) ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ 'ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੀ ਥਾਂ 'ੴ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨਿਰਭਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' — ਇਹ ਉਨੇਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 21 ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਰਹਿਤ ਉਤੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ 'ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਏਨਾ ਹੋਰ ਫੇਰ ਕਰਨਾ ਇਕ ਅਨੁਚਿਤ ਚੋਸ਼ਟਾ ਹੈ।² ਜੇ ਕਰ 'ਮਹਲਾ ੧' ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਹੇ ਉਨੇਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਾਂਹ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ

1. ਵੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸ੍ਰੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਘ), ਅਧਿਆਇ 16, 17 ਛਾਦਿ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਛੋਟਕਾ ੨. ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਅਨੰਦਕਾਨ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਉਨੇਕਧੋਰ ਹੈ:

"ਗੁਰੂ ਘਰਜਨ ਨੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਕਰੀਬ ਪਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰ ਹੇਠਿੰਦ ਨੇ ਕਰੀਬ ਜੀ ਪਰ ਅਪਣੀ ਮੋਢਰ ਛਾਪ ਕਰੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਿਦਮਾਨ ਕਰਾ ਜੇ ਕੋਈ ਕਰੀਬ ਜੀ ਕੀ ਘੋਰ ਮਾਤਰਾ ਨੇ ਬੰਨਥਾ ਕਰੇਕਾ ਸੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਰਾ ਹਤਿਆ ਹੋਵੇਕਾ। ਤਬ ਹੀ ਤੇ ਕਰੀਬ ਜੀ ਬਚਾ।" ਅਨੰਦਕਾਨ, 'ਘਰਤੀ ਟੀਕਾ', ਪੰਨਾ 59.

ਇਹੋ ਸਿਰਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਲਾਉਣ ਦਾ ਘੋਰ ਧਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਜਾਬਲੀ ਸਿੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਇਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਥੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਹੋਰਖਝਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੋਰਖਝਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਮਛੰਦ੍ਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ¹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 'ਨਿਰਝਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ² ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਰਖਝਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੋਰਖਝਾਣੀ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ 'ਨਿਰਝਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

- ਖ) ਮਹਲਾ ੧ : ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ 'ਮਹਲਾ ੧', 'ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧' ਆਦਿ ਉਕਤੀ ਜਾਂ ਸਿਰਲੇਖ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਆਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਹਲਾ ੧' ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਝਾਣੀ ਲਈ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਝਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਮਹਲਾ ੧' — ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣਾ ਨਾਂਹ ਕੇਵਲ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਤਰੁਟੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਝਾਣੀ ਦੀ ਵੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮੀਟਿਓ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ³ ਜਿਥੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਭਾਪ ਵਰਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਜਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਮਹਲਾ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਲਿਖਵਾਣ ਦਾ ਧਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮਹਲਾ ੧ — ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਆਰ ਦੀਆਂ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਹੈ।

- ੲ) ਗ੍ਰੰਥ: ਗੁਰੂ ਆਰ ਵਿਚ 'ਗ੍ਰੰਥ' ਜਾਂ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਵਰਜਾ ਕੇਵਲ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਲਈ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ। 'ਸਭ ਸਿਖਨ ਕੇ ਗੁਰਮ ਹੇ, ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਓ ਗ੍ਰੰਥ' — ਇਹ ਗੁਰਮਨਾਮਾ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ

1. ਦੇਖੋ: 'ਹੋਰਖਝਾਣੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਨ), ਪੰਨੇ 120, 123, 125.

2. ਦੇਖੋ: ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 129, 137, 140.

3. 'ਮੀਟਾ ਹੋਇਆ ਪਿਰਬੀਆ, ਕਰ ਕਰ ਟੇਕਰ ਬਰਨ ਚਲਾਇਆ।'
'ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ', ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 33.

ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਹਰ ਇਕ ਕੁਰਦੁਵਾਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਖਰਦਾਸ ਵੇ ਨੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ (ਸੰਪਾਦਕ) ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨਈਂ 'ਕੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥ' ਸ਼ਬਦ ਘਨੁਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਦਾ ਇਹ ਉਲੇਖ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ:

“ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸੁਨਿ ਮਹਿਨਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਿਆਨ ਨਾਮ
ਪ੍ਰਭੋਪਿਯਾਸ॥ 1॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥ ਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 72 ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ 8 ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।¹

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨਈਂ 'ਕੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵਿਖਰਬ ਦੇ ਭਰਮ ਫੇਲਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- ਸ) ਅਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ 'ਨਿਰਥਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਵਾਂਗ 'ਅਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਵਾਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

“ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਰਾਗ ਬਸੰਤੁ ਅਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥”²

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਉਂਠੀ ਅਤੇ ਧੌਂਤੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਮਿਥਿਆ ਕਠਪਟਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਇਹ ਸਾਰਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੁਰੁ ਅਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੈ।

- ਹ) ਸ੍ਰੀ ਸਤਿ ਗੁਸਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ ਬੇਨਣਾ: 'ਨਿਰਥਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਅਤੇ 'ਅਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਜਿਹੀ ਅਰਧਾਦਿਤ ਉਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ “ਸ੍ਰੀ ਸਤਿ ਗੁਸਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ ਬੇਨਣਾ” ਇਹ ਵਾਕ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਜਾਪਣੇ ਵੇਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ “ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵਾਰ ਰਾਗ ਕਉੜੀ” — ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ “ਸਿਰੀ ਸਤਿ ਗੁਸਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ ਬੇਨਣਾ”³ — ਇਹ ਵਾਕ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ

1. 'ਕੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥ' ਸ਼ਬਦੀ ਉਲੇਖਾਂ ਬਾਰੇ ਦੇਖੋ ਅੰਤਰਾ ੨ .

2. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 10), ਕੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੱਤਰਾ 233.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾ 80, 81, 82, 84, 90 ਅਤੇ 112 ਉੱਤੇ ਵੀ 'ਅਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਵਾਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

3. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 10), ਕੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੱਤਰੇ 99, 104, 107, 110, 111, 114, 115.

ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਹੈ — ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾ। ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸੁਰੀਰ ਨੂੰ ਬੇਨੋਕੀਆਂ ਤਪਸਿਆਵਾਂ, ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਮੀਤਾਂ ਦੇ ਚਕਰਵਿਉ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਪਾਰਸ਼ੁਰਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਨਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹਠ ਧੋਰ, ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ।

3) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਅੰਗੀਸ਼ਾ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਅੰਗੀਸ਼ਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਜੇ ਰਤੁ ਲਕੇ ਕਪਕੇ, ਜਾਮਾ ਹੋਇ ਪਲੀਤੁ।

ਜੇ ਰਤੁ ਪੀਵਹਿ ਮਾਣਸਾ, ਤਿਨ ਕਿਉ ਨਿਰਮਲੁ ਚੀਤੁ।¹

ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕਲੋਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਸਦਾ ਮਾਸ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ਟ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਆਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਣ ਕੀਤਾ।²

ਬਿਸ਼ਨੁ ਇਹ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੀ ਸੁਰਧਾ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਨਕ ਰਿੰਨ੍ਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਸਾਹੀ ਬਣਨਾ ਨਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅੰਗੀਸ਼ਾ ਸੀਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਨਕ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਮਲ ਚਿੱਤ ਦਾ ਸਹੀ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵੀਡਤਸ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਇਸ ਬਣਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨਿਖਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਟੁਕ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਚਿੱਤਰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਥਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਝਾਟੀ ਦੇ ਬਿਨਸ਼ਤ ਵਿਪਰੀਤ, ਇਕ ਕਰਮਾਤੀ ਧੋਰੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

1. 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ', ਪੰਨਾ 140.

2. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਏ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 94, 95.

- ਖ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਖੜੇ ਹਨ ਧੋਰ: ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੰਦੁ-ਮੰਤ੍ਰ ਖੜੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹਨ ਧੋਰ ਦੀ ਸਾਧਨ-ਪੱਧਰੀ ਖੜੇ ਉਸਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬਨ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।¹

ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਮਕ ਉਚਾਨਿਕਾ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਵੀਤ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਖਨੇਕ ਸਿੱਧੀਆਂ ਖੜੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਜਿਵਾਣਾ।²
- 11) ਘੋੜਾ ਵਿਚ ਉੱਠਣਾ।³
- 111) ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਖਾਣੀ ਨੂੰ ਤੁਰਕੇ ਪਾਰ ਕਰਨਾ, ਯਾਦਿ।⁴

ਇਹਨਾਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਬਣਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਮਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਖੋਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- 3) ਤੰਦੁ ਮੰਤ੍ਰ, ਯਸੁਰਵੰਦ ਖੜੇ ਰਸਾਇਣ ਦੇ ਖਯੋਰ ਨੁਸਖੇ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਹਨ ਧੋਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਮੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਥਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਦੁ ਮੰਤ੍ਰਾਂ, ਵੰਦਿਕ ਦੇ ਖਯੋਰ ਨੁਸਖਿਆਂ ਖੜੇ ਸੋਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜੁਰਤਾਂ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- ੳ) ਤੰਦੁ ਮੰਤ੍ਰ : ਤੰਦੁ-ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਥਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਯਕਰਯੁਠ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਖੜੇ ਯਥਾਤਮਕ ਜਕਤ ਦੀਆਂ ਖਨੇਕਾਂ ਯੁਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੰਦੁ-ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਧਰਮ, ਮਧੁਹਬ ਖੜੇ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੋਰਖਨਾਥ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਤੰਦੁ-ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬਨ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।

1. "ਕੋਈ ਮੁਰਦੁ ਨ ਹੋਵਾ ਭੀਆ ਕਿਨੈ ਨ ਪਰਚਾ ਲਾਇਆ" (ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਥ, ਪੰਨਾ 418). ਯਾਦਿ ਵਾਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧੁਰ ਦੇ ਹਠਯੋਗੀਆਂ ਖੜੇ ਹੋਰ ਤਾਤ੍ਰਿਕਾਂ ਪਰਯਾਇ ਉਚਾਰੇ ਸਨ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਧੋਬੀ ਸੰਚਖੰਡ) ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਧ), ਪੰਨੇ 94, 97 (ਉਚਾਨਿਕਾ).

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 161.

4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 90.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਭੂਤਾ ਪ੍ਰੇਤਾ ਨੂੰ ਤੰਕੁਮੰਤ੍ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੇ ਕਿੱਠੇ ਹੀ ਉਪਾ ਵੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੰਕੁਮੰਤ੍ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉਨੇਮ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰੋਗਾਂ ਨਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭੋਜਨਿਕ ਵਿਚ ਰੋਗਾਂ ਨਾਸ ਪਰਥਾਇ ਤੰਕੁਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

‘ਸ਼ਿਵ ਰੋਗੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਤਨੇ ਮੰਤਰ ਤੰਤਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇ ਤੁਮ ਭੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਸੁਣਾਈਏ ਜੀ ਜੇ ਪਾਠ ਵੀ ਬੋਝਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਭਨਾ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਚਲੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜੀ ਸਰਬੋਤਮ ਪੁਰੁਖ ਬਰਨ ਕਰਿਸੁ ਬੇਨੁ ਸੇਨੁ ਸੀਹੇ ਲਿਖਿਯਾ — ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਬੜੀ¹ ਰਹਿਯਾ ਲਿਖੀ ਮਹਲਾ ੧.੨²

ਇਸ ਉਥਾਠਿਕਾ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿੱਠੇ ਹੀ ਤੰਕੁਮੰਤ੍ਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਓਥੀ ਬੰਬਿਰ ਦਿਤੀਯਰ ਬੋਰ ਮ੍ਰਿਗਛਾਲਾ।

ਫਿਰ ਬੇਨੇ ਤੇ ਮਾਰੇ ਹਨਮਿਤ ਜੀ ਕਾ ਤਾਲਾ।

ਨੇਹੇ ਕਾ ਕੋਟ। ਤਾਬੇ ਕਾ ਦਰਵਾਜਾ।

ਜਲਾ ਬਿੰਬ ਕੀ ਖਾਈ। ਭਾਈ ਬਹਿਨੇ ਕੀ ਚੋਕੀ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਕੀ ਦੁਹਾਈ।³

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿੱਠੇ ਹੀ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਕਟੀ, ਤਾਕਟੀ, ਭਾਕਟੀ, ਭੂਤਨੀ, ਅਵੀਸਨੀ, ਦੇਵਕੀ, ਅਨੀਬੀਰ, ਮੀਖਾ ਸੁਖ ਸੰਦੇ, ਅਨੁਟੀ ਰਮਿਯਾਰੀ⁴ ਆਦਿ ਤੰਕੁਮੰਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੰਕੁ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਤੰਕੁਮੰਤ੍ਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਮਿਥਿਯਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਬਣਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਬੜੇ ਚੱਠੇ ਕੇ ਇੱਕ ਵਾਂ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਤੰਕੁਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਮਾਯਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

1. ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਤ ਰੱਖਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਸ਼ੋਰਵਾਦ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਾਰਣ ਘੇਰ ਹੈ — ‘ਰਖ ਬੇਵੇ ਸਾਈਂ ਦੀ ਤੇਨੂੰ’... ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਗੋਛਾ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 622.

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 624.

4. ਦੇਖੋ: ਉਗੀ, ਪੰਨੇ 622-625.

“ਚੇਟਕੀ ਹੋਸ਼ ਕਰਿ ਚੇਟਕ ਲਾਈ। ਭਯਾ ਪਖੰਡੀ ਜਨਮ ਭਵਾਈ।
ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ ਸਭ ਮਾਯਾ ਕਾਰਨਿ। ਕ੍ਰਿਧ ਕੁਟੰਬ ਤਜਿ ਲਾਗ ਹਾਰਨਿ।
ਕਾਠੇ ਕਾਰਨਿ ਸੁਖ ਸੇ ਭਾਗ। ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਗਿਰਿ ਉਠ ਜਮੁ ਲਾਗ।”¹

ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਦੇ ਨਾਨ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਪੂਰੀ ਵਿਉਂਤ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਬੁਧ ਨੇਤਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ।

ਖ) ਵੰਡਿਕ ਦੇ ਨੁਸਖੇ: ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਹਿਰ ਵੰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।² ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਸਟ ਤੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਨੇਕ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਨੁਸਖੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਵਾਏ ਹਨ।³ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਸੰਖੀਏ ਕੀ ਤਵਬੀਰ’, ‘ਕੁਮਾਰ ਰਸ’, ‘ਮੰਡੀ ਕਲਪ’ ਅਤੇ ‘ਕੀਮਤ ਕੁਟਕਾ’ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਨੁਸਖੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ‘ਕੀਮਤ ਕੁਟਕੇ’ ਨੂੰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਹ ਲਾਭ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

“ਜੇ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਖਾਏ ਫੇਰ ਸੁਖਮ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੇ ਮਹੀਨੇ ਬਲ ਬਹੁਤ ਧਾਤੁ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇ। ਤੀਜੇ ਮਹੀਨੇ ਲਖਮੀ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇ... ਪੰਜਵੇਂ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੋਵੇ। ਛਟਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਬਾਨਕ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੱਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਚਿਨ ਮੋ ਤਾਰੇ ਦੇਖੇ।... ਠੇਥੇ ਮਹੀਨੇ ਵਾਨ ਕਾਨੇ ਹੋਣ। ਦਸਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਕਰਤਾਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਵੇ। ਸਾਢਵੇਂ ਸ਼ਸਤਰ ਨਾ ਲਏ। ਬਾਰਵੇਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਸਿੰਧ ਹੋਵੇ।”⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਧਿਕ ਨੁਸਖਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ:

“ਨੀਮ ਪੱਤਰ ਮਾਸੇ 3 ਸਵੇਰੇ ਬੋਟਣੇ — ਖਛਾਕ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਠ ਨਾ ਪਵੇ। ਪਰਹੇਜ਼ ਬੰਟੇ ਦਾ ਕਰਨਾ। ਜੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਖਾਏ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਕਰਾਮਾਤ ਹੋਵੇ। ਵੀਰਜ ਜਾਏ ਨਾਹੀ।”⁵

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੀਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਧ), ਪੰਨਾ 655.

2. ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਆਧੁਰਵੰਦਿਕ ਰਚਨਾ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਹੀਣ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਸੰਟਰਨ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ 645 ਨੰਬਰ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸਦੇ 200 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ 437 ਨੁਸਖੇ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਧ ਦਵਾਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਆਏ ਇਹ ਆਧੁਰਵੰਦਿਕ ਨੁਸਖੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣ।

3. ਦੇਖੋ: ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੀਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਧ), ਪੰਨੇ 804-805.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 810.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 812.

- ੬) ਰਸਾਇਣ ਦੇ ਭਰੀਫ਼ੇ: ਸੈਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਸਦੀਖਾਂ ਤੋਂ ਧਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਖਾਹਿ ਸਿੰਘਾ ਨੂੰ ਰੁਝ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੈਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਫ਼ਈ ਰਸਾਇਣੀ ਨੁਸਖੇ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

ਸਵਾ ਸੇਰ ਸੁਖਰ ਫਾ ਮਾਸ। ਇਸਦੀ ਬਿਧਿ ਸੁਨ ਨੇਹੁ ਸੰਤ ਭਾਖ।
 ਏਕ ਸੇਰ ਨੇ ਕੀਮਾ ਕਰੇ। ਬਿਚ ਪੰਜ ਸਿਰਸਾਥੀ ਪਾਰਾ ਧਰੇ।
 ... ਉਹ ਉਲਟੇ ਕੁੰਦਨ ਹੋਯ ਜਾਯ।¹

ਇਹ ਰਸਾਇਣੀ ਨੁਸਖੇ ਰੁਝ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੁਾਨ ਦੇ ਖ਼ਨੁਕੁਨ ਨਹੀਂ ਹਨ।

- 4) ਵਿਉ-ਵਸਤੁ ਦਾ ਖ਼ਮਾਇਕ ਅਤੇ ਖ਼ਸਪੋਸ਼ਟ ਵਰਣਨ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹੱਠ ਧੋਰ, ਰਾਜ ਧੋਰ, ਪ੍ਰੀਮਾ ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਝਾਰੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਰੁਝ ਨਾਥ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਝਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੁਟੀ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਖ਼ਮਾਇਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਖ਼ਫ਼ਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੰਮਾਦਾਤਰ ਉਸਨੇ ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧੋਰਲਾ ਜਿਹਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- ੭) ਹਠਧੋਰ: ਹਠਧੋਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਫ਼ੀ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਥ ਚਿੰਤ੍ਰਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹਠਧੋਰ ਝਾਰੇ ਕੋਈ ਠਵੀਂ ਠਵੀਂਕਲੀ ਵਿਸ਼ੁਟੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਰਹੀ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹਠ ਧੋਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਜ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹਠਧੋਰ ਦੇ ਖ਼ਸਣਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖ਼ਸਣਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖ਼ਮਾਇਕ ਹਠਧੋਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਖ਼ਸਣਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖ਼ਸਪੋਸ਼ਟ ਅਤੇ ਫ਼ਾਫ਼ੀਪੂਰਣ ਹੈ। ਹਠਧੋਰ ਝਾਰੇ ਝਾਸਤੀ ਚਰਚਾ ਪੁਸਤੁਤ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੀਜੇ ਖ਼ਧਿਯਾਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

- ੮) ਰਾਜ ਧੋਰ: ਰਾਜ ਧੋਰ ਝਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਖ਼ਸਪੋਸ਼ਟ ਅਤੇ ਖ਼ਮਾਇਕ ਮਾਨਤਾ ਪੁਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਾਜ ਧੋਰ ਦੇ ਖ਼ੱਠ ਖ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਝਾਰੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸੂਚਨਾ ਬਹੁਤ ਫ਼ਲਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਝਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਖ਼ਮਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਲੇਖਕੀਵਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਪੁਸਤੁਤ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੀਜੇ ਖ਼ਧਿਯਾਇ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 803.

- ੲ) ਪ੍ਰਾਣ ਭਰਤੀ: ਭਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਾਰਦ ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰਸ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਾਰਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਰਤੀ ਆਰੰਭ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਨ ਸਾਰਿਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪਰਿਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਭਰਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਕਰ ਧੇਰੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਚਕਰਵਿਉ ਵਿਚ ਰਸਿਕਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਨਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ।
- ਸ) ਮੁਕਤੀ: ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਬੀਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕਰ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਆਰੰਭ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮੁਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ 52^1 ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ 7^2 ਤੀਜੀ ਥਾਂ ਤੇ 2^3 ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਥਾਂ ਤੇ 12^4 ਮੁਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਣਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਝੁੰਗੀਪੁਰਣ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਇਸ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਿਕ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।

5) ਸਾਮਾਨਯ ਤਰਕ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਅਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨਯ ਤਰਕ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ; ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰਚਣਾ ਤੰਤ੍ਰ ਸੰਵਾਦਮਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕਰ ਨੇ ਪਦ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਤਰਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭੇਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪਦ ਇਕ ਉਪਯੁਕਤ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭੇਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਠੇਕਰਾਂ ਨੇ ਚਰ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਦੋਰਾਨ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਾਰਤਕ ਵਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਦ ਦੀ ਇਹ ਖੋਜਨਾ ਸਾਮਾਨਯ ਤਰਕ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਰੱਖ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਨੂੰ ਉਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਠੇਕਰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਿਰਣਾਵਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ (ਭ੍ਰਮੁ ਸੰਭੁ) ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਰੱਖ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਵਾਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਕਾਰ ਭੇਸ਼ਟ ਹੋਈ ਤਾਂ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 728.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 730.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 731.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 732.

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖੇ? ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਨ ਉੱਥੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਫੈਨਥਾਤ ਮਨਥਰਤ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨਸ ਤਰਕ ਅਤੇ ਫਿਕਾਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਉਚਰਵਾਈਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਬੰਤ ਤਕ ਕਿੱਥੀਆਂ ਹੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਵਬੁਧਮ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ:

ਜਿਥੇ ਤੇਰਾ ਭੋਗਪਵਰੁ, ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਨਿਖੀਯਹੁ। ਸੇ ਬਾਣੀ ਸੁਬਦ ਪਵਿਰੁ ਹੋਹੁ।
ਸੁਧ ਹੋਹੁ। ਜੇ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਜਪਨਰੇ ਸੇ ਪਵਿਰੁ ਹੋਵਨਿਰੇ।¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਠਿਕਾਉਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ।²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਨਾ ਤੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਮਾਨਸ ਤਰਕ ਅਤੇ ਫਿਕਾਨ ਦੀ ਕਸ਼ਟੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6) ਰੂਰੂ ਅਰ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸੁੰਨੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਚਨਾ ਸੁੰਨੀ

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਮਹਤਾ ੧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਂਗ ਸੰਨੇਕਾਂ, ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਨੇਕਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਉਣਤਾਈਆਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਜਿਥੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤਿਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਮਸਨੂਈ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਕਰ-ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੁਧ ਭੁਤਗਾਨੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ 'ਉਵਾਰ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੁੰਨੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ 'ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕ੍ਰਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 729.

2. ਦੇਖੋ: ਉਗੀ, ਪੰਨੇ 832, 833.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਉਵਾਰ' ਦਾ ਅਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵੀ 'ਸ੍ਰੀ ਕੋਰਖੇਵਾਰ'¹, 'ਰੁਰੇਵਾਰ'² ਅਤੇ 'ਮਾਤਮਵਾਰ'³ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਕੁਨ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ।

7) ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦਮਈ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕੋ ਪਦੇ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਛੰਦ-ਯੋਜਨਾ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਅਸਾਹਿੱਤਿਕ ਅਤੇ ਅਕਨਾਤਮਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਛੰਦ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਉੱਘਾ ਅਨੁਭਵੀ ਕਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਛੰਦ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

8) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਈ ਪੱਧਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਨਖ ਧੋਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਧਰ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਖੜੀ ਬੋਲੀ (ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ) ਦਾ ਪੱਧਰ,
- 2) ਬੋਲੇਹਾਰੀ (ਲਹਿੰਦੀ) ਦਾ ਪੱਧਰ,
- 3) ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੱਧਰ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

-
1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 237.
 2. ਦੇਖੋ: ਉਗੀ, ਪੰਨੇ 244, 639, 674.
 3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 751.

ਖੜੀ ਬੈਠੀ, ਝੁਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਾ ਬਾ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਖੜੀ ਬੈਠੀ ਹੋਰ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਸੰਦਰਭ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁੱਠ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਧ ਪੈਠੇਧਾਰੀ ਜਾਂ ਨੀਚੀਰੀ ਬੈਠੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਠੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੈਠੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਬਾ ਬਾ ਤੇ ਆਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਥੰਮ੍ਹਰਸਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੈਠੀ ਨੂੰ ਕੋਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਕੋਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਠ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਸਮੱਰਥ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਮ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਛੇਵੇਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

II ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਤ੍ਰਿਤਵ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਤਰ ਪੱਖ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਰਨੈਸਟ ਟਰੰਪ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਠੇਠਾ ਉੱਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਰਨੈਸਟ ਟਰੰਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਆਦਿ ਰੂਪ' ਬਾਰੇ, ਆਮ ਸੁਭਪੀਠ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗ, ਬਹੁਤ ਸਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਤ੍ਰਿਤਵ ਬਾਰੇ ਸੀਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।¹

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਗਿਣਨ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਵਿਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਯੁਗ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਸਤੂ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਤਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪਈ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਨਖ਼ੇੜਾ ਇਸ ਯੁਗ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨਾ ਭਰੀ, ਬੇਜ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਚਰਚਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਸੰਖਿਪ ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. "ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਰਨੈਸਟ ਟਰੰਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਪਣੀ 'ਜੀਵਨ ਰਾਜ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।" ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, 'ਜੀਵਨ ਰਾਜ', ਪੰਨਾ 206.

1) ਬੰਦਰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣ

ੳ) ਉਥਾਨਿਕਾ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ : ਪੂਰਬ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ 'ਮਹਲਾ ੧' ਦੇ ਉਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਕੁਚੇਸ਼ਟਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਰੂ ਠਾਠ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤੋੜ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮਹਲਾ ੧' ਦੇ ਇਹ ਉਥਾਨ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਕ ਵੱਡੇ ਠਾਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਇਸੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ 'ਕੁਰੂ ਕੁੰਬ' ਅਤੇ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਅਨੁਚਿਤ ਚੇਸ਼ਟਾ ਜਿਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਠਿਪਤਾਂ¹ ਵਿਚ ਨਾ ਤੇ ਇਹ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦਵਾਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਬਦਾਂ, ਵਾਕ-ਬੰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉੱਲੀ ਦੀ ਇਕਰੁਪਤਾ² ਦਾ ਵੀ ਅਣਵਾਹ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਅਪਣੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਪਣੀ ਹੀ ਮਹਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਾਰਹੀਣ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚੇ ਨਹੀਂ ਗੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਅਦਿ ਕੁੰਬ' ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਉਥਾਨਿਕਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਠਿਪਣ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

1. ਏਥੇ: ੳ) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 6116) ਸਿੱਖ ਰੇਡਰਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮ੍ਰਤਸਰ।

ਅ) ਉਹੀ (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 7240), ਉਹੀ.

ੲ) ਉਹੀ (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 5039-42), ਉਹੀ.

ਸ) ਉਹੀ (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 1298), ਕੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮ੍ਰਤਸਰ।

ਹ) ਉਹੀ (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 5002), ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਧੁਨਾਵਰਜਿਟੀ, ਚੰਮ੍ਰਤਸਰ।

ਕ) ਉਹੀ (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 1002), ਉਹੀ.

ਖ) ਉਹੀ (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 511), ਉਹੀ.

ਗ) ਉਹੀ (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 10), ਉਹੀ.

ਘ) ਉਹੀ (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 1053), ਉਹੀ.

ਙ) ਉਹੀ (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 610), ਉਹੀ.

ਚ) ਉਹੀ (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 1072), ਉਹੀ.

ਛ) ਉਹੀ, (ਹੋਥ-ਠਿਪਤ ਨੰ. 750), ਉਹੀ.

2. ਉਥਾਨਿਕਾ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਇਕਰੁਪਤਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਠੀਕਣਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਠੇਕ ਦੀ ਉਥਾਨਿਕਾ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਚ ਸਮਝ ਦਾ ਸਬੂਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਖ) ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਨਾਂ ਛਾਪ : ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪਦੇ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕ' ਦੀ ਨਾਂ-ਛਾਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੌਰ ਨਾਲ ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਆਰਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬੰਦਰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਹੱਥ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਮਕ ਨੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਘੋਰ ਹੱਥ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਭੇ ਤਾ. ਰੋਪਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵਾਚਣਯੋਗ ਹਨ:

"ਪਦ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰੱਚੀ ਤੇ ਨਕਲੀ ਬਾਣੀ (ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ) 'ਨਾਨਕ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਬਹੁਤ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।"¹

ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਮਹਾਪੁਰੁਖ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਨੂੰ ਘੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣਾ ਕੁਝਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਰੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ੲ) ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਾਹੀ: ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦਵਾਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬੰਦਰਨੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਆਖਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।² ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਰਕ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਾਲੀ ਪੁਸ਼ਟਿਕਾ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦਾ ਇਹ ਤਰਕ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਸ) ਰਚਨਾ ਸ਼ੈਲੀ: ਪੁਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਾਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ (ਹਠਯੋਗ ਆਦਿ) ਹੋਰਖ ਨਾਥ ਤੋਂ ਨੀ ਕੇ ਕਥੋਰ

1. ਡਾ. ਰੋਪਾਨ ਸਿੰਘ, ਰੱਚੀ ਬਾਣੀ, 'ਪੰਜਾਬ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ), ਪੰਨਾ 329.

2. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 832-833.
ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਖ਼ੁਦ ਬੰਦ ਪਿਛੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।

ਤਕ ਘੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਧਾ ਸੁਖਾਮੀ ਮੌਤ ਦੇ ਕੁੰਝ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਇਸ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਰਤਿਤਵ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੰਦ ਘੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਦਿ ਕੁੰਝ ਘੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਮਾਤਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਛੰਦਾਂ ਘੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ 'ਆਦਿ ਕੁੰਝ' ਵਾਲੀ ਪੱਧਰੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚੀਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਪਾਠਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ੱਟ ਹੈ ਕਿ ਕੋਵਨ ਛੰਦਾਂ ਘੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਨ ਨਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਸਰ ਨਿਰਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਲੇਖ

- ੳ) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ: ਪੁਰਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਭਵਾਹੀ ਉੱਤੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਪੋਥੀ 'ਸੰਚ ਖੰਡ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਹੈ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਪੋਥੀ 'ਸੰਚ ਖੰਡ' ਵਿਚ ਨਾ ਤੇ ਭਾਈ ਝਾਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਘੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਯੋਗ ਯੋਗੀ ਕਿ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਭਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ ਘੇ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਨੀਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਬਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਪਰਪਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਭਵਾਹੀ ਭੀਤਮ ਘੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭਵਾਹੀ ਮੰਨਣੀ ਪਵੇਗੀ।

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਕੋਈ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾ ਕੋਵਨ ਆਧੁਨਿਕ ਹਨ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਮਿਤ ਕਾਰਣ ਹਨ।

ਪੁਰਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਘੇ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਪਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦੇ ਉਲੇਖ ਬਹੁਤ ਭ੍ਰਾਂਤੀਪੂਰਨ ਹਨ ਘੇ ਇਹਨਾਂ ਉਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਖਿਖਾ ਰਿਖਾ ਹੈ।

- 1) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਿਖਾਰੀ: ਪੁਰਬ ਧੰਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਘਣੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘਾਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਚੁੰਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਕ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਦੇ ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਉਨੇਖ ਕੋਈ ਖਰਬ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਡਿੱਠ ਡਿੱਠ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਯਮ ਤੋਰ ਤੇ ਬੰਦੂ¹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਿਖਾਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਹੋਰ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਸੀਹੇ, ਮੀਹੇ, ਸੀਏ, ਬੇਹੇ, ਬੇੜੂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨਿਖਾਰੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਡਿੱਠਤਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਇਕ ਰੰਡੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

- 11) ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੰਚੀਆਂ: ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬੰਦਰਨੇ ਕੁਝ ਰਵਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੰਚੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਨੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਛਾਪੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਈਆਂ ਸੰਚੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਦੀਆਂ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕਈ ਸੰਚੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਖਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰਹੱਸਪੂਰਨ ਨੁਕਤਾ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਸੰਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਨੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਯਾਦਿਕਾ² ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਚੀ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਯਾਦਿਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕਿਣ ਠੇਕਵਾਦੀ ਸੀ। ਸਰਬੰਤ ਦਾ ਭਲਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਹ ਵਰਗਵਾਦੀ ਰਚਨਾ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਠੇਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕਿਣ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਰਜੀਝਾਣੀ, ਖਠਾਹਦਝਾਣੀ, ਸੁਸੰਬਿਦ ਝਾਣੀ ਯਾਦਿ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਧੰਧੇ ਇਕ ਮਨੋਰਠੀਪਤ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਠੇਕਾ, ਖਾਸ ਤੋਰ ਤੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਝੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਰਤੀ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

1. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਏ ਜਟ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜਾਤਿ ਬੇਹੇ ਸੀ:
"... ਸੀਏ ਜਟ ਜਾਤਿ ਬੇਹੇ ਪਾਹੁਨਿ ਹੁਕਮ ਨਾਨਿ ਦਿਤੀ" 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਸੰਪਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 167.
2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 10), ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਤਸਰ, ਪੋਤਰਾ ਨੰ. 1.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੂਪ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੇਕਵਾਨੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜਾਂ ਰੂਪ ਰੱਬ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਆਰ ਰੱਬ ਵਿਚਲੀ ਰੂਪ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਥੋੜ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚੇਤਾ-ਪਦ ਰੂਪ ਨਾਨਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

- 111) ਜੰਬੂ ਦੀਪ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਖਾਸਕਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਨੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਭੂਮੱਧ ਨੂੰ 7 ਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। 'ਜੰਬੂ ਦੀਪ' ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਦੇਸ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਗਲੀ ਦੀਪ ਨਾਂ ਦਾ ਦੀਪ ਭਾਰਤੀ ਭੂਗੋਲ ਖਾਸਕਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।¹

ਖ) ਭਾਈ ਬਾਨੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਜਾਂ ਹੰਦਾਲੀ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ)

ਪੁਰਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਨਾਨਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਬਾਨੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਇੱਕ ਉਲੇਖ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ:

- 1) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਰੂਪ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ।
- 11) ਇਸ ਵਿਚ 113 ਅਧਿਆਇ ਹਨ।

- 1) ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਨਕ ਚਰਚਾ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 113 ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਭਾਈ ਬਾਨੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਵਿਧੀ ਪੁਰਵਕ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

-
1. 6) ਮੋਨੀਯਰ ਵਿਠੀਅਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ 'ਜੰਬੂ ਦੀਪ' ਨੂੰ ਚੀਨ ਦਾ ਏਸ਼ੀਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ 'ਸੰਗਲਾਦੀਪ' ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਦੀਪ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।
 - ਖ) ਮਨਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ ਨੇ ਪਰਮਾਣੁਤ ਵਿਚ ਸਿੰਘਣ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦਾ ਨਹੀਂ।

11)

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਫਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਿਲੇ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 21 ਅਧਿਆਇ ਨਾਰਗੀ ਛੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚਲਕੇ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80 ਅਧਿਆਇ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80 ਅਧਿਆਇ ਵੀ ਨਾਰਗੀ ਛੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਏ।¹ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਯੇ ਤੇ ਅਨਰ ਅਨਰ ਸਥਾਨੋ ਮੇਂ 113-116 ਅਧਿਆਇ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀ ਸੂਚਨਾ ਵੀ ਕਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਮੇਂ ਮਿਲਤੀ ਹੈ। ਸੋ ਯਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਆਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਯਾ ਆਇਆ ਹੋਰਾ ਤੋਂ ਬਡੀ ਹਮਾਰੀ ਅਨਵੇਸ਼ਣਾ ਹੋਰਰ ਹੈ।”²

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਭਵਿਖਬਾਣੀ ਵੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਇਕ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਧਰਤੀ ਥਾ ਆਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਸਭ ਧਿਆਉ ਲਿਖ ਦੇਣੇ ਪਰ ਸੰਪੂਰਣ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।”³

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਲ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੁਣ ਤਕ ਕੇਵਲ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਿਧਰੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਇਹਨਾਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਖੋਜਰੀਵੀ ਯਾਤਰਾ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਫਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸੰਭੀ ਤੋਂ ਕੇਵਲ 60 ਅਧਿਆਇ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੇਵਲ 60 ਅਧਿਆਇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ

1. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, 'ਜੀਵਨ ਰਾਬਾ', ਪੰਨਾ 52.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ)', ਪੰਨਾ 833.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 833.

2/11/21

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 80 ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਬੇਜ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੇ ਇਸੇ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਬੰਦਰਲੀ ਰਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਣੇ ਬੱਟ 60 ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 160 ਤਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। 60 ਤੋਂ 160 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ 100 ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਬੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਬਿਨਕੁਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਨੂੰ ਠਿਕਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੱਪਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੱਕ ਹਰ ਤੌਰ ਬਿਨਕੁਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਇ ਝਾਰੇ ਪਏ ਇਸ ਤੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਰਬੁ ਨਾਨ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹

ਜੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਫੁਰ ਕਰਕੇ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਬੰਦਰਤਤ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ/ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ ਸਗੋਂ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗੀ।

ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਝਾਰੇ ਪਏ ਇਹਨਾਂ ਤੁਲੇਖਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਤੱਥ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਝਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਅਕਸਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ ਵਿਦਮਾਨ

1. ਵੇਖੋ: ਬੰਦਰਾ 1 (ਉਥਾਨਿਕਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਪਿਕਾ).

ਹੈ।¹ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹੋਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਨਾਨ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਭੇਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੋਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਾਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਬਾਰੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਸਕਰਣ ਹੋਥ-ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ੲ) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ: ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੀ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹਾ ਭਵਾਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ) ਕੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਕੁਰੂਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਉਲੇਖ: ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹਨਾਂ ਉਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੰਤ ਹੋਣ ਪ੍ਰੰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਉਲੇਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਉਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਤਰਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ।

1. ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਨੰ. 10, ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਮ੍ਰਸਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖਾਰੀਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ:

॥ ਸੋਲੋਕ ॥

ਵਾਹਿ ਵਾਹਿ ਜਿਨ ਸਿਮਰਿਯਾ ਸੇ ਵੇਪਰੇਵਾਰ ਭਈ॥

ਨਾਨਕ ਸਚੀ ਸਿਫਤ ਸਿਉ ਭਰਿਰ ਰੰਡੀਰ ਰਹੀ॥੧॥

ਧਿਯਾਉ ਪਹਿਲਾ ਮਹਨਾ ੧

ਰਾਗ ਰਾਮਗਲੀ ਬੀਰ ਪਉੜੀ ਚਲੀ, ਪੌਤਰਾ 1, 2. ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਖਾਰੀਡ 'ਸੁੰਨ ਮਹਿਠ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਨਕੀਤਾ ਹੈ।

III

ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਥੀ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕ

ਕੁਝ ਸੁਰਧਾਨੁ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਚੇਸ਼ਟਾ ਦੀ ਸਿੱਧ ਖਾਨੇਰਨਾ ਧਿੱਕ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਉਧਾਰ-ਕਰਤਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਵੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸਿਰਨੇਖਾਂ ਹੇਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1) ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਮੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਹੈ

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਕ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਸਿੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਨਕੁਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਹੀ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਦਰਭ ਸੁਚਿਤ ਕੀਤੇ ਬਾਣੀ ਲਈ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਹੀ ਬਾਣੀ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੀ। ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧ ਹਸਤ ਸੰਪਾਦਕ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਕੁਝ ਹੀ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਬਾਣੀ ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਨੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਆਈ ਹਠਯੋਭ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਰਸਾਇਣ ਆਧੁਨਿਕ ਦੀ ਖੋਜ ਚਰਚਾ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਜਿਹੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਕ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਨਿਰਵਾਧਾਰ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ।

2 ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਆਕਾਰਵਿਧੀ ਦੀ ਸਮਸਿਥਾ

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਸੰਕਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਦਾ ਆਕਾਰ

1. ਦੇਖੋ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 20-21 (ਕੁਮਿਕਾ).

ਬਹੁਤਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਭਾਰ ਵੱਧ ਜਾਣ ਦੀ ਝੰਕੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਕੁਰੂ ਕੁੰਝ ਸਾਹਿਬ ਜਿੰਨਾ ਹੈ।

ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਿਰਾਧਾਰ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਾਦਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾ ਮੰਨਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਦਿ ਕੁੰਝ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਠਹੀਰੀ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਨੂੰ ਤਰੇਖ ਮਰੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ¹ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਸੁੱ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਸੰਦਰਭ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕੇ।

ਘਾਟਿਕ ਸੁਰ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਚੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੱਖ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਅਤੇ ਸੰਘਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨਤੀਫ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ, ਪ੍ਰਚੀਨ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇ ਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਰਚਨਾ-ਕਾਲ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਜਿਹੀ ਵਿਵਾਦ ਰੂਪਤ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਅਤੇ ਰਚੇਤਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਤਨ-ਲਿਖਤ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਤਥਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- 1) ਪ੍ਰਚੀਨ-ਲਿਖਤ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚੀਨਤਮ ਉਲੇਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਉਚੱਤਮ ਸੀਮਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- 2) ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਉੱਤਰਵਰਤੀ ਉਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸਮੇਂ ਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵਾ ਸੰਬੰਧਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਅਧਮ ਨਿਰਣਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਸੀਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਭਾਰਤ ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੌਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਉਚੱਤਮ ਸੀਮਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਆਵੇਸ਼ਕ ਤਰਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਘਾਟਾ ਵਿਚ ਇਸ ਮੰਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਦਿ

1. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ ਮੰਨਕੇ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸੁਰਧਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਖਰੀਦਾ ਨੈ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲਈ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਨੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਕੇ ਡਰਜੇ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (ਪੋਥੀ ਸਚਖੰਡ) ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਗੁਰੂ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਸ ਹੱਥ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਹ ਦੇਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਸ ਹੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ — ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਰੀਝ ਬਾਬਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੌਨ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ (1581-1640 ਈ.) ਦੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (1551-1639 ਈ.) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਉਚੱਤਮ ਸੀਮਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2) ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸੀਮਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸੀਮਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਉਥਾਰਥਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਇ (ਯੋਗਯਾਇ ਉਨਮਨਿ ਕਾ) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮੌਲਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤ੍ਥਾ 'ਜੁਗਵੰਤੀ' ਨਾਮਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ

- ੳ) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ: ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਖਾਨਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖੀ ਗਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਵੀਰਗੁਰੂ' 'ਵੀਰਗੁਰੂ ਜੀ ਗੀਤਗੋ' — ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਾਕ ਬੰਮੁਤ ਛਕਾਉਣ ਸਮੇਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗੁਪਤ ਵਾਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਾਕ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਖੀ 1756 ਸੰਮਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ

ਦੀ ਜਾ ਸਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹

- ਖ) ਮੇਕਾਨਫ਼ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ: ਮੇਕਾਨਫ਼ ਨੇ ਇਹ ਬਾ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਸਿਵਾ ਦਾਸ ਨਾਂ ਦਾ ਸਾਧੂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਮੇਕਾਨਫ਼ ਨੂੰ ਭਦਾਉੜ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮੇਕਾਨਫ਼ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਕਾਲ ਸੰਮਤ 1645 (1588 ਈ.) ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਕਾਨਫ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਰੂੜ੍ਹ ਪੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਤੋਂ ਬੰਟੇ ਬੰਟ 16 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।²

ਪਰੰਤੂ ਮੇਕਾਨਫ਼ ਦੇ ਇਸ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ:-

- 1) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਤਥਾਕਥਿਤ ਲੇਖਕ ਸਿਵਾਦਾਸ ਥਾਰੇ ਉਪਲੱਬਧ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸੁਣੀ ਸੁਣਾਈ ਕੰਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਥਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਖੋਜਿਆ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼੍ਰੇਧ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੈ। ਸਿਵਾਦਾਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।
- ii) ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ 1645 ਸੰਮਤ ਵਾਲੇ ਹੋਰ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਦਾ ਸਵਾਨ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਸ ਹੋਰ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਹੋਰ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੋਸ਼ ਦੇ ਵਿਰਿਖਾਨਕ ਸੂਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਰ-ਲਿਖਤੀ ਨੂੰ *Radio Active* ਭਾਰਮੁਣੇ ਨਾਲ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਇਮ-ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

iii) ਮੇਕਾਨਫ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਹੋਰ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ 1645 ਸੰਮਤ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸੰਮਤ ਮੁੱਠ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਉਤਾਰੇ ਦਾ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਠ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਲਿਖਣ ਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਾਧੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਮੇਕਾਨਫ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਦੇ ਸੰਮਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਅਣਵੇ ਵਿਚ ਇਸ ਥਾਰੇ ਕੁਝ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਡਾ. ਨਾਈਟਲਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ

History of Education in Panjab (1882) ਵਿਚ ਯੋਜਿਓ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ

1. 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਸੰਪਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 5 (ਭੂਮਿਕਾ).

2. ਦੇਖੋ: M. A. Macauliffe, *The Sikh Religion*, Vol. I (Introduction) LXXIV.

ਖੋਖਰਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋਟੇ ਨਮੂਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਡਾ. ਨਾਈਟਨਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸੌ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਮੇਕਾਠਰ ਨੂੰ 1645 ਸੰਮਤ ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦਾ ਹੋਟਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੇਕਾਠਰ ਦੀ ਇਸ ਬਣਰਹਿਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਵਰਗਮੁੱਠੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਭਾ ਰਹਿ ਰਿਖਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ 1645 ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਨਿਖਣ ਕਾਲ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿਗਿਆਨ¹ (Manuscriptology) ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਉਤਾਰੇ ਤੋਂ ਬੰਦੇ ਬੰਦੇ ਸੋ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਡਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 1645 ਸੰਮਤ ਦੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ 1545 ਸੰਮਤ ਦੇ ਨਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮੂਲ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨਿਖਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਧੁ 19 ਸਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1526 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਝੋਂ ਤਥਾਕਥਿਤ 1645 ਸੰਮਤ ਵਾਲੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਨਾਲ ਧੰਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ 1645 ਸੰਮਤ ਵਾਲਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਹੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਿਖਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

1੭) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਣ ਵਾਲੇ ਬੇਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਕੌਨ ਤੋਂ ਪਰਿਚਤ ਹਨ² ਕਿ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦਾ ਮੌਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਿਣਾ ਇਹ ਅਜੂਬਾ ਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਵੀਹ ਪੰਚੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਸ ਸਰੂਪ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ ਬੰਦੇ ਬੰਦੇ ਅਪਣੇ ਮੌਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਡਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਥਾ-ਕਥਿਤ 1645 ਸੰਮਤ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਨੁਸਖੇ ਦੇ ਖੋਖਰਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਖੇ ਬਿਨਾਂ ਏਨਾ ਪੁਰਾਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ

1. ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਨਿਖਣ-ਕਾਲ ਸਿੱਧਰਥਨ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਰੂਪ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਉਸਦੇ ਉਤਾਰੇ ਤੋਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੰਦੇ ਬੰਦੇ ਸੋ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲੀ ਦੇਖੋ: ਡਾ. ਸਤੰਦਰ, 'ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ' ਪੰਨੇ 278, 279.

2. ਵੇਰਵੇ ਨਾਲੀ ਦੇਖੋ:

ੳ) 'ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ' (ਸੀਪੀ. ਸੀਮਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਬਲੋਕ) ਦੇ ਡਾਚ, ਪ੍ਰਕਾ. ਡਾਚਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ.
 ੲ) 'ਸਾਡਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ' (ਸੀਪੀ. ਸੀਮਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਬਲੋਕ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਏਰਡ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕੁਰਦੁਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਆੰਮ੍ਰਿਤਸਰ.

ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਦੇ ਵਾਚਣ ਵਾਲੇ ਨਈਂ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।¹ ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਰਿਯਾਨਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਸੋਚ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੀ ਨੈਥ ਵਿਚ ਡਾਈ ਵੀਰ ਸ਼ਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਸਮਾਂ ਅਰਥਾਤ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਸਹੀ ਰਚਨਾਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਣ ਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਸੀਮਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਅਵਤਰਨ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਵਤਰਨ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਵਤਰਨ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਅੰਗ ਹਨ, ਇਸ ਨਈਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਸਭਿੰਨ ਅਵਤਰਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕੇ ਵਾਪਟੀ ਕਨਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ, ਵੇਦਾਂਤ, ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਧਿਆਨ ਖੇਤਰੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਥੋੜੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਛੇ ਵੱਧ ਸ਼ੇਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਬੰਟ ਤੋਂ ਬੰਟ 50 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰਬ ਪੱਖ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤਰਕਾਂ, ਉਲੰਘਾਂ ਅਤੇ ਘੁਮਾਣਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਿਰਲਾਈ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਪ੍ਰਭਾਇ ਇਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰਨ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧਕਰਨਾ ਹੁਣ ਤਕ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

1. ਮੇਰਾਨਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋਣੇ ਨਮੂਨੇ Indigenous System of Education in Punjab, 1983 ਵਿੱਚ ਡਾ. ਲਾਈਟਨਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਨਰਲ ਕਨੈਸ਼ਨ ਫੋਰ ਯੂਜ਼ਪ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅਖਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਮੇਰਾਨਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾਨਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰੀ ਉਰਦੂ ਭੀਰਾ ਚੰਦ ਓਲਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀ ਮਾਨਾਂ' ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਲਿਪੀ ਵਿਰਿਯਾਨ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਦੀ ਲਿਪੀ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਅਖਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨਾ ਠੇਕਣ ਬ੍ਰਹਮਾਣਿਕ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੱਥ ਮੂਲਕ ਭਾਤੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ, ਮਰਸਾਦਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਅਨੇਕ ਬਣਨਾਵਾਂ, ਜੰਕ੍ਰਮਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਵੇਦਿਕ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਾਣਿਕ (ਰਾਮ ਸੰਗੀਤ) ਨੁਸਖਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਣਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪੱਕਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਿਨਕੁਲ ਉਨਟ ਰਸਾਇਣ ਯਾਦ ਦਾ ਉਨੇਖ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਕੀਰਣ ਹੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਹੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਕੁਲ ਉਨਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਹੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਰਤਿਕਵ ਨਾਨਕੀਬੰਧਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਛੇਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਯਾਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਨਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਾਂ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਹਨ ਬੋਧਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਸਾਧ ਰਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੱਤੀਆਂ ਪੁੰਡੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨਾਂ ਯਥੀਨ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਯਥਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਯਥਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਰਿਣਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਯਥਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਕ੍ਰਮਬੰਧਤਾ ਹੁੰਦੀ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ 60 ਤੋਂ ਨੇੜੇ 160 ਯਥਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਰਿਣਤੀ ਨੂੰ ਯਾਪਣੇ ਬੰਦਰ ਸਮੇਟ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਯਾਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਵੀ ਸੀਂਦਰਧ ਹੈ। ਯਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਠਾਕੇ ਪਾਸੇ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਵਿਉਂਤ-ਵਸਤੂ

ਅਧਿਆਇ 2

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ: ਸੁਾਬਦਿਕ ਅਰਥ

ਜਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੰਜਿਖ' (ਕਵਚ) ਵੀ ਗੀਤਾ ਹੈ।¹ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਜਿਖ ਜਾਂ ਕਵਚ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸਵਾਸ ਜਾਂ ਸਾਹ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।² ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਮਹਾਨਕੋਸ਼' ਦੇ ਵਾਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਅਤੇ 'ਸੰਗਲੀ' — ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਦਰਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ: ਧੌਰ ਦੀਖ ਦੇਵੇਂ ਸੁਖਾਵੇਂ — ਹਠ ਧੌਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਧੌਰ — ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਣ-ਵਿਦਿਅ ਅਰਥਾਤ ਧੌਰ-ਵਿਦਿਅ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸਿੱਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ',⁴ 'ਭੋਰਖ ਸੰਗਤਾ',⁵ 'ਧੌਰ ਪਟਲ',⁶ ਅਤੇ 'ਧੌਰ ਤਾਪਿਨੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ'।⁷ ਯਾਦਿ ਧੌਰ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਬ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਣ-ਵਿਦਿਅ ਅਰਥਾਤ ਧੌਰ-ਵਿਦਿਅ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸੁਵੇਤਾਸੁਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ'।⁸

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਖ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 12 (ਭੂਮਿਕਾ).
2. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕਰਤਿਤਵ ਪ੍ਰੀਥੇ, 'ਯੋਜ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ' ਸਾਲ 1967-68, ਖੰਡ 1, ਪੰਨਾ 67.
3. "ਪ੍ਰਾਣ ਸਿੱਖਤਾ, ਹਠ ਧੌਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣਾਸਾਮ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਧੋਬੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਧ' ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਧੋਬੀ ਜਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਇੱਕ ਧੋਬੀ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਲੇਖ: 'ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ-ਮਹਾਨਕੋਸ਼', (ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ), ਪੰਨੇ 803-804.
4. 'ਸਿੱਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ', ਅਧਿਆਇ 3, ਪਾਦ 1, ਸਲੋਕ 83.
5. 'ਭੋਰਖ ਸੰਗਤਾ', ਅਧਿਆਇ 1, ਪਾਦ 35, ਸਲੋਕ 40.
6. 'ਧੌਰ ਪਟਲ', ਅਧਿਆਇ 1, ਸਲੋਕ 9.
7. 'ਧੌਰ ਤਾਪਿਨੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਪਟਲ 1.
8. 'ਸੁਵੇਤਾਸੁਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਵੱਲਗੀ 1.

ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ¹ ਨੇ ਧੇਰ ਸੁਤਰ ਵਿਚ ਘੁਟੀਰ ਧੇਰ ਦਾ ਘਾਹ ਪ੍ਰਾਣ-ਵਿਦਿਆ (ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ) ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਧੇਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਘਰਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਸੰਗ੍ਰਿਹ-ਕਰਤਾ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਧੇਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਦਾ ਇਹੋ ਘਰਬ ਦੁਕਰਾ ਹੈ।

ਸੰਗਲੀ ਸੁਬਦ ਦਾ ਘਰਬ: 'ਸੰਗਲੀ' ਸੁਬਦ ਨੂੰ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੰਗਲ, ਸੰਗਲੀ ਆਦਿ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਘਰਬਾਂ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਭ ਵਿਚਾਰਿਆ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਗਲ' ਦਾ ਖਾਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਘਰਬ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਦੁਕਰਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਯੋਗ-ਵਿਦਿਆ (ਪ੍ਰਾਣ ਵਿਦਿਆ) ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਸੰਗਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਬੰਨਣਾ ਜਾਂ ਕਵਚ (ਸੰਜੋਗ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਖਣਾ ਯੋਗ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਸੰਗਲੀ' ਸੁਬਦ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਤਿੰਨ ਘਰਬ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਸੰਗਲੀ' ਸੁਬਦ 'ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਾਲੀ) ਸੁਬਦ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਤੱਥ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਸੁਬਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਸੰਗਲ' ਨਾਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ 'ਸੰਗਲੀ' ਜਾਂ 'ਸੰਗਲਾਦੀਪ' ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਮ-ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਥਾਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਸੁਬਦ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਧੇਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਸੁਬਦ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਸੰਗਲੀ' ਸੁਬਦ ਵਿਚ ਵੀ ਧੇਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘੁਟੀਰ ਧੇਰ ਜਾਂ ਹਠ ਧੇਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਜਾਂ ਆਤਮਿਕ ਉੱਠਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਆਵੇਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਸੁਬਦ ਪ੍ਰਾਣ-ਵਿਦਿਆ ਘਰਬਾਤ ਯੋਗ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸੁਬਦ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸੰਗਲੀ' ਸੁਬਦ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਰਚਣ-ਥਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਸੰਗਲੀ' ਸੁਬਦ: 'ਸੰਗਲੀ' ਜਾਂ 'ਸੰਗਲੀ' ਸੁਬਦ ਧੇਰ ਅਤੇ ਨਾਭ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਅਕਸਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਦੱਖਣ' ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਦੱਖਣੀ ਉੱਘੀਕਾਰ' ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ

1. 'ਧੇਰ ਸੁਤਰ', ਪਾਠ 1, ਸੁਤਰ 24.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 55 (ਭੂਮਿਕਾ).

ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਿਰਨੀ' ਵਿਉਂਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਰੂਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦੂਜੀ (ਦੱਖਣ ਵੇਸ਼ ਵੀ) ਉਦਾਸੀ ਵੇਖੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ।¹

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹੁਣ ਤਕ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਚੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਨਾਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸਿਰਨੀ' ਹੀ ਹੋਵੇ। ਠੀਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲਟ ਫੇਰ ਅਕਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਵੇਦ' ਨੂੰ 'ਬੇਦ', 'ਸਰੂਰ ਵੇਦ' ਨੂੰ 'ਜੁਜਰਬੇਦ', 'ਰਾਮਾਇਣ' ਨੂੰ 'ਰਮੇਣ', 'ਧਨਵੰਤਰੀ' ਨੂੰ 'ਧਨੰਤਰ ਵੇਦ' ਅਤੇ 'ਕਪਾਠ ਮੋਚਨ' ਨੂੰ 'ਕੋਪਾਠ ਮੋਚਨ' ਆਦਿ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਠੀਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਥੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿਰਨੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਥੋੜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ 'ਸੰਗਲੀ' ਜਿਹਾ ਸੋਖਾ ਰੂਪ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਮਿਨਿਯਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਠੋਈ ਹੋਰ ਅਰਥ ਦੇਣ ਲਈ ਬਿੰਬ-ਤਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

ਵਿਉਂ-ਵਸਤੂ

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਮਹਿਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਉਥੋਂ ਤਕ ਜਾਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਨ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ (ਸਵਾਸ ਸ਼ਕਤੀ) ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਚੱਕਰਾਂ ਅਤੇ ਕਮਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਾਸ਼ੁਦਾ ਹੋਇਆ 'ਦਸਮਦੁਆਰ' ਅਥਵਾ ਰਕਤ ਮੰਡਲ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੂਰੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ 'ਉਲਟ ਵਿਤੀ'² ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ-ਵਿਚਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਤਰਮੁਖੀ ਕਰਨਾ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਮੰਜ਼ੂਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੋਮੇ

I

1) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੰਝ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਸ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਰਬਵਰਤੀ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ

1. 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 162.

2. 'ਇਸ ਉਲਟੀ ਵਿਤੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਕੁੰਝ ਵਿਚ 'ਉਨਮਨਿ ਅਵਸਥਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਉਨਮਨਿ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨ ਦਾ ਜਗਤ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੋਣਾ। 'ਸਮਾਧੀ ਅਵਸਥਾ' ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਨਮਨਿ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।'

ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਅਧਿਆਇ ਪੰਚਮ, ਉਨਮਨਿਕ, ਪੰਨੇ 1-7.

ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- ੬) ਸਿੱਧ ਸਿੰਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ,
- ਅ) ਬੇਰੀਭ ਸੀਰਤਾ,
- ੮) ਰੋਰਖ ਸੀਰਤਾ,
- ਸ) ਧੋਰ ਪਟਲ।

2) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਰੋਰਖਾਣੀ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਰੋਰਖਾਣੀ' ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਅਤੇ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਰੋਰਖ ਨਾਥ ਵਾਨੀ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਘਟਾਇਆ ਹੈ। ਰੋਰਖਾਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਧੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੌਰਾਂ ਦਾ ਸੀਖਪਤ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ²: ਰੋਰਖਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ।³ ਇਸ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਧੋਰ ਸੰਖਿਧੀ ਅਨੇਕ ਸੁਬਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤਥਾ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ੬) ਸੰਖਿਧੀਵਾਚੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ: ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਖਿਧੀਵਾਚੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਸੰਖਿਧੀਵਾਚੀ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਨ ਜਿੰਥੇ ਵਿਉਂਤ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰੋਚਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

"ਨੋ ਨਾਟਿਕਾ ਕੋਟਕੀ ਬਹੁਤਰਿ। ਚੇਰ ਪਰਾਸ ਪਚੀਸ ਪੰਚ ਅਰਿ॥"⁴

ਸੰਖਿਧੀਵਾਚੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

1. 'ਰੋਰਖਾਣੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਬਾਣ), ਪ੍ਰਕਾ: ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸੰਸਕਰਣ ਤੀਜਾ, 2017- ਬਿਕ੍ਰਮੀ।

2. "ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ" ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਚ ਮੋਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੁਰੂ ਰੋਰਖਨਾਥ-ਲਿਖਿਅ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 250 ਪੱਧਰੇ ਹਨ। ਨਿਪੀ ਨਾਰਥੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮ-ਸੰਖਿਧੀ 7/1822/6 ਹੈ।

ਦੇਖੋ: 'ਹਸਤ-ਲਿਖਤ ਹਿੰਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਕੀ ਵਿਵਰਣਾਤਮਕ ਸੂਚੀ' ਪ੍ਰਕਾ. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸੰਸ: ਪਹਿਲਾ, 1971.

3. ਦੇਖੋ: 'ਰੋਰਖਾਣੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਬਾਣ), ਪੰਨਾ

4. 'ਰੋਰਖਾਣੀ' (ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਬਾਣ), ਪੰਨਾ 164.

- 1) 'ਨੇ ਸੇ ਨਾਤਿ ਬਹਰਿ ਕੋਠੀਥਾ'।¹
- 11) 'ਪੰਜ ਸੰਤ ਨੂੰ ਲਾਫਾ ਰਖਣਿ'।²
- 111) 'ਨੇ ਰਹ ਮੁੰਦ ਖਨਾਹਰ ਰਚਿਯ, ਨੰਘ ਰੋਰਾਸੀ ਕਾਟਾ'।³
- 1v) 'ਪੰਚ ਜੀਤਿ ਰਣੇ ਸਤ ਖਨੁਥਾ'।⁴

ਖ) ਖਣ-ਚੱਕਰ: ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਣ-ਚੱਕਰਾਂ ਬਾਰੇ ਰੋਰਖਥਾਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨਰਭਰ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਰੋਰਖਥਾਣੀ ਦੀ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਿਚ ਖਣ-ਚੱਕਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

'ਭੇਦਿ ਖਟ ਚਕੁ ਬਸੇ ਨਾਕਣੀ'।⁵

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਣ-ਚੱਕਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਲੇਖ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹਨ:

'ਖਟ ਚਕੁ ਕੇ ਖਟ ਖਸਥਾਨ'।⁶

'ਰਾਜ ਕਰੇ ਖਟ ਚਕੁ ਬੇਕਸ ਖਧਾਰੇ'।⁷

ੲ) ਨਾਕਣੀ (ਨਾਕਣੀ): ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਨਾਕਣੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਰੋਰਖਥਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਾਕਣ ਦੀ ਇਹ ਉਲੇਖ ਵਾਰਣਯੋਗ ਹੈ:

'ਕਾਨੀ ਨਾਕਣੀ ਮੀਡਕ ਧਰਥੀ'।⁸

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਕਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

'ਤਾ ਉਪਰ ਇਕ ਨਾਕਣ ਬਸੇ'।⁹

ਸ) ਇਕਾ, ਪਿੰਡਲਾ, ਸੁਖਮਨਾ: ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾੜੀਆਂ ਹਨ — ਇਕਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ। ਰੋਰਖਥਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ:

'ਇਕਾ ਪਥੰਗਲਾ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ। ਛੁਟੇ ਕੁਮ ਮਿਠੇ ਬਲਵਾਰੀ॥'।¹⁰

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 23.
2. 'ਪੰਜ ਸੰਤ ਅਤੇ ਨੌਂ ਸੰਖਿਯਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਬੰਧਤ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।' 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 220, ਟਿੱਪਣੀ 6.
3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 14, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 4.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 86, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 4.
5. 'ਰੋਰਖਥਾਣੀ' (ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਨ), ਪੰਨਾ 165.
6. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 196, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 1.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 1 ਅਤੇ 2.
8. 'ਰੋਰਖਥਾਣੀ' (ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਨ), ਪੰਨਾ 166.
9. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 196, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 2.
10. ਉੱਥੇ: 'ਰੋਰਖਥਾਣੀ' (ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਨ), ਪੰਨਾ 167 ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 16.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਹਨਾਂ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੋਰਖਥਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਨਾਲ ਹੁ-ਬ-ਹੁ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

‘ਇਕਾ ਪਿੰਡਲਾ ਸੁਖਮਨਾ ਤਨ ਬੁਧਿ।’¹

- ੳ) ਰੁਧਜੀ ਬਾਣੀ: ਧੇਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ਰੁਧਜੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਧੇਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਧਜੀ ਸਾਧਨਾਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਭਾ ਹੋਰਖਥਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਰੀਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਰੁਧਜੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ।³

- ਕ) ਉਨਮਨਿ: ਉਨਮਨਿ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੋਰਖਥਾਣੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ:

‘ਅਭਿਨਿਸਿ ਮਨ ਨ ਉਨਮਨ ਰਹੀ।’⁴

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ‘ਉਨਮਨਿ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਰਖਥਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ‘ਉਨਮਨਿ’ ਭਾਰੇ ਹੀ ਹੈ।⁵

- ਖ) ਕਾਇਆ ਰਤ੍ਨ: ਸੁਗੰਧ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰਤ੍ਨ ਜਾਂ ਨਰਗੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਹੋਰਖਥਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ;⁶ ਜਿਵੇਂ:

‘ਕਾਧਾਰਤ੍ਨ ਭੀਰਿ ਦੇਵ ਦੇਹੁਰਾ ਕਾਸੀ।’⁷

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਾਇਆ ਰਤ੍ਨ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪਕ ਹੋਰਖਥਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਇਸ ਰਤ੍ਨ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1) ‘ਰਤ੍ਨ ਕਾਧਾ ਮਨ ਵਸਿ ਕਰਨੁ ਪੈਸੇ ਮਿਠਿ ਆਇ।’⁸

11) ‘ਕਨਠ ਏਕ ਰਤ੍ਨ ਕੀਯ ਬਨਾਈ।
ਤਿਸੁ ਰਤ੍ਨ ਮਹਿ ਮਨੁ ਵਸਿਯ ਆਈ॥’⁹

1. ਦੇਖੋ: ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 131, ਟਿੱਪਣੀ ਨੰ. 1, 2, 3.

2. ‘ਹੋਰਖਥਾਣੀ’ (ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਨ), ਪੰਨਾ 164.

3. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 217 ਵਾਂਗ.

4. ਦੇਖੋ: ‘ਹੋਰਖਥਾਣੀ’ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਨ), ਪੰਨੇ 7, 13, 19, 32, 36, 45, 47, 68, 106 ਵਾਂਗ.

5. ਦੇਖੋ: ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 1-7.

6. ਦੇਖੋ: ‘ਹੋਰਖਥਾਣੀ’ (ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਨ), ਪੰਨੇ 120, 121, 134 ਵਾਂਗ.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 116.

8. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 771.

9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 770.

ਕ) ਸੁਸੰਬਿਦ: ਠਾਥਾ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਰੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਸੰਬਿਦ¹ ਉਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

'ਸੁਸੰਬਿਦ ਸ੍ਰੀ (ਰੁਚ) ਰੋਰਖ (ਠਾਥ) ਕਰਿਯਾ।

ਬੁਝਿ ਨਯੋ ਪੀਤਰ ਪਕਿਯਾ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤਕ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਈ ਅਧਿਆਇਆਂ ਨੂੰ ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਰੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਨੇ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਿਕਾਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸਾਧਨ-ਪੱਧਰੀ ਤੋਂ ਨੇ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਕ ਇਕ ਹੁੰਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਖਵਰਤੀ ਅਤੇ ਧਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (ਸਾਧਨਾਂ) ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕ ਰੋਰਖਬਾਣੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

੩) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪਿਠਛੁਮੀ ਵਿਚ 'ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ', ਉਸਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਦੀ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਵਾਚਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

੬) ਮਹਲਾ ੧ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ 'ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਦੀ ਪੱਧਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਲਾ ੧ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅ) ਸ਼ਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛਿਕੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

'ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਦੀ ਉਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸ਼ਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛਿਕੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

੮) ਰਾਗ-ਅਨੁਸਾਰੀ ਪੱਧਰੀ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਘਾਸਾ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਰਵਿਕੀ ਪੂਰਬੀ, ਭਰਉ, ਮਾਝ, ਮਾਨੀ ਰੋੜਾ, ਸੂਰੀ, ਨੇਦਾਰਾ ਅਤੇ ਰੋੜ — ਇਹਨਾਂ ਦਸ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਯਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਦੀ ਉਨੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1. ਦੇਖੋ: 'ਰੋਰਖਬਾਣੀ' (ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ) (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਕਵਾਲ), ਪੰਨੇ 109, 127.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8;

3. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸ਼ਿਵ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ), ਅਧਿਆਇ 6, 7, 8, 10, 11, 12, 15, 32, 37, 42, 45, 58, 63, 64 ਯਾਦਿ।

ਸ) ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੌਰ

ਕੁਝ ਠਾਠਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ' ਤੋਂ ਠੀਕੇ 'ਸਿਧ ਭੋਸਟਿ', 'ਦੋਖਣੀ ਓਖੀਰ' ਅਤੇ 'ਪਟੀ' ਯੋਗ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਖਕ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਰਣੀ ਤੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਬੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਠੀਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ਤੀ ਪੱਖ ਤਕ 'ਯੋਗਿ ਕ੍ਰਿਧ' ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।¹

II ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਬੰਦਰਗੋਸ਼ੀ ਵੰਡ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਯੋਗ ਅਤੇ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਚਰਚਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਖਕ ਨੇ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਦੇ ਇਕ, ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਥੰਬਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਥੰਬਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਦੇ ਬੰਦਰਗੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਦੀ ਇਕੋ ਸੰਖਿਯਾ ਹੇਠਰਖਿਯਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੱਦਮਈ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਦੇ ਖਾਰੀਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਨੀਮੀ ਉਥਾਨਿਕਾ² (ਪੰਨਾ 85 ਤੋਂ 99 ਤਕ) ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਉਥਾਨਿਕਾ ਅਤੇ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬੰਦਰਗੋਸ਼ੀ ਵੰਡ 'ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ' ਵਿਚ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ, ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਦੀ ਕ੍ਰਮ-ਸੰਖਿਯਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਸ ਬੰਦਰਗੋਸ਼ੀ ਵੰਡ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਤੌਰ ਉਥਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

1. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਬਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਯੋਗਿ ਕ੍ਰਿਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਸਮੀਖਿਯਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੁਧ-ਸ਼ੁਧੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਅਧਿਯਾਤਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪੁਜਣਾ। ਅਧਿਯਾਤਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗਿਣਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਥੰਬਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਦੇਖੋ: a) Sanskrit-English Dictionary, Monier Williams.
b) Sanskrit-English Dictionary, Apte.
3. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ) ਪੰਨੇ 85-99.

- 1) ਉਥਾਨਿਕਾ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਵਾਖਿਅ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਨਮਸਾਖੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਧਕਾਨੀਨ ਵਿਵਾਖਿਅਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵਿਚ ਯਮ ਤੋਰ ਤੇ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਡੂਰੇਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਕਤਾਂ ਅਤੇ ਸੋਝਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ (1581-1640ਈ.) ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਪੋਥੀ ਸੱਚਖੰਡ) ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਣੀ ਵਿਵਾਖਿਅ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਥਾਨਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੈਕ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਨੇਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। 17ਵੀਂ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਿਵਾਖਿਅਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। 18ਵੀਂ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਾਖਿਅਕਾਰਾਂ¹ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਵਾਖਿਅ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ:

- 1) ਖਾਨੀਦਕਨ (ਜਪੁ ਟੀਕਾ),
- 11) ਭਾਈ ਸਤਿਖ ਸਿੰਘ (ਗੁਰਬ ਰੰਜਨੀ - ਜਪੁ ਟੀਕਾ),
- 111) ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ (ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ)।

ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਨਾਲ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

- ਓ) ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਯਕਾਰ ਦੀ ਤਿੰਨਤਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਯਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਯਥਾ ਵਿਚ ਸੋਧ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਉਥਾਨਿਕਾ (ਪੰਨੇ 15) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਕਿਣਤੀ ਛੋਟੇ ਯਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਰਹੂ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥਾਨਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਿਤਰੀਯੀ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ

1. ਦੇਖੋ: ਡਾ. ਰਾਜਕੁਮਾਰ, 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਰਚ', ਪੰਨੇ 137 ਤੋਂ 145.

ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਵੱਡਾ ਖਾਕਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਹੁਦਰੇ ਤਹੀਕੇ ਨਾਠ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਖ) ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੋਜਨਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਖਾਰੀਤ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।¹ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੀ ਠੀਕੀ ਦੀ ਇਹ ਉਨੀਕਾ² ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ੲ) ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ: ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।³ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਚਾਨ ਦੀਆਂ 'ਧੋਬੀ ਸੱਚਖੰਡ' ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਡਨੇਰੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਘਟਾਇਆ।

ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੇ ਇਸ ਉੱਚੇ ਖਾਦਰਸ਼ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਖਾਦਿ ਬਣਨਾਵਾਂ ਨਾਠ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ (ਸੰਪਾਦਕ) ਨੇ ਇਕ ਜਾਦੂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਇਹਨਾਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁴

ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ (ਸੰਪਾਦਕ) ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਥਾਨਿਕਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਤਮ ਹੀ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਅਤੇ ੨੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਥਾਨਿਕਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

1. ਏਥੇ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ) ਅਧਿਆਇ 2, 3, 4, 5, 17, 53, 54, 55, 56, 57, 65, 68, 74, 76, 78, 79.^{5/}

2. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਇਹ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

ੳ) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 6116), ਸਿੱਖ ਰੇਡਰੀਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਤਸਰ.

ਅ) ਉਹੀ (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 10), ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਤਸਰ.

ੲ) ਉਹੀ (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 750), ਉਹੀ.

ਸ) ਉਹੀ (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 1072), ਉਹੀ.

3. ਡਾ. ਰਾਜ ਕੁਰੂ 'ਕੋਸ਼ਟਿ ਕੁਰੂ ਮਿਹਰਚਾਨ', ਕੋਸ਼ਟੀ ਨੰ. 1 ਅਤੇ 5 ਖਾਦਿ.

4. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸੰਕਲਾਪੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਲਿਵਨਾਭ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨਾ, ਉਸਦੇ ਇਕੋ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਮਾਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੌਰੀ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਨੀਕਾ ਇਸ ਉਥਾਨਿਕਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਦੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਠ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਦੀ ਅਣਮੁੱਲੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਏਥੇ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਅਧਿਆਇ 7 ਦੀ ਉਥਾਨਿਕਾ, ਪੰਨੇ 151-152.

2) ਸਿਰਲੇਖ

ਸਿਰਲੇਖ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਲੇਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਾਥੇ ਸਾਹਮਣੇ ਠਿਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੁਝ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਖਾਰੀਡ ਖਰਸਰ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਚਾਠਕਾ ਵੀ ਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿਰਲੇਖ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨੀਤੀ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਸਿਰਲੇਖ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ੳ) ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਖਰਾਵ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਖਾਰੀਡ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਇ 62 ਦੇ ਖਾਰੀਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ — ਕੇਵਲ 'ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ — ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੇਵਾਰ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਇ 73, 74, 75, ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣ ਦੀ ਇਸ ਘੁੱਟੀ ਧੱਧਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰਿਯਾਨਿਤ ਜਾਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਅ) ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਰਲੇਖ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਰਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਇ 43 ਦੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:¹

- 1) ਬੀਸ ਪ੍ਰਕਾਸ (ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਕਾਸ — ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ),
- 11) ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਸੰਬਿਦ,
- 111) ਬੀਜ ਮੰਤਰ ਸੰਸਾਰ ਕਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਇ 69 ਵਿਚ ਵੀ ਤਿੰਨ ਸਿਰਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:²

- 1) ਸਾਖੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਕੀ,
- 11) ਬਿਹੰਗਮ,
- 111) ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰਖ ਹੋਸ਼ਟ।

ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਇ 384:³

ਇਸ ਵਿਚ —

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 613.
2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 717.
3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 378.

- 1) ਦਸ ਘਟਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾ,
- 11) ਧਿਆਨੁ ਯਾਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਕਾ।

ਇਹ ਦੋ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 39ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਸਿਰਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ;¹ ਜਿਵੇਂ:

- 1) ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ,
- 11) ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾ ਧਿਆਨੁ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਧਿਆਇ ਜਿਵੇਂ 13, 23, 29, 34, 36, 39, 41 ਅਤੇ 71 ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਰਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਵਿਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਯੋਜਨਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਬਹੁਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

3) ਅਧਿਆਇ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਕ ਰਿਯਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਜਿਵੇਂ ਕਾਵਿ ਯਾਦਿ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਸ ਹਰਤੀਬ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਸ ਸੁਝਾਵਨ ਟਿੱਪਣੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ² ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸੋਧ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ (ਸੰਪਾਦਕ) ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 80 ਅਧਿਆਇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਲ 113 ਅਧਿਆਇ ਵਿਚੋਂ 80 ਅਧਿਆਇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ 80 ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਰਹੂ ਨਾਲ ਵਾਚਣ ਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 464.
2. ਦੇਖੋ: ੳ) 'Amaansa-Kosha', Anand Ashram, Poona, 1952.
- ਅ) 'ਵਾਰਸਪਤਯਮ', ਕਨਕਤਾ, 1890 (ਅਧਿਆਇ).

ੳ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਘੜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂਕੁਮ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਰਖੇ ਕਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਧੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 29, 30, 34, 41, 46, 47, 50, 57 ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਸੰਬੰਧ ਬਾਣੀ ਕਈ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ 23 ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।¹ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਖ) ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਸਿਨਸਿਏਵਾਰ ਇਕੋ ਹੀ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧੋਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਭਰਤੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਭਰਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧੋਰ ਦਾ, ਸਗੋਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਲਰਡ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਬੋਲਵੇਂ ਘੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।² ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਥਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਉਲਟੀਚਰੀਆ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਬੁਝਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰ੍ਹ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਰ੍ਹ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਪੋਰਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਕਨ ਸੁਤੀ) ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਇਕ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹਠ ਧੋਰ, ਰਾਜ ਧੋਰ, ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਪੋਰਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਥਨਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਦਾ ਰਲਰਡ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੜੀਆਂ 50 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਵਿਚਾਰ, ਧੋਰ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਭਰਤੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

“ਨਾਨਕ ਗੋਏ ਭਰਤ ਅਨੇਖ।”⁴

ਇਸ ਤੁਕ ਨਾਲ ਇਸ ਰਲਰਡ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਲਰਡ ਲੇਖਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਘੜੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਅਮਰਯਾਦਿਤ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ੲ) ਯਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਘੜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਛੋਟੇ, ਚੁਕੀਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਨੇਮ ਦੀ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਘੜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਅਤੇ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਉਸਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਟੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ “ਅਰਥ ਨਿਰਮ ਸੁਸੰਬੰਧ ਅਰਥਬਾਣੀ... ਧੋਰ ਵੰਗਰ ਸੰਚਖੰਡ ਕੀ ਜੁਝਤ ਬਾਣੀ ਉਪਮਾ ਸਚਦਾਨੰਦ ਜੀ ਕੀ”⁵ (ਘੜੀਆਂ 12) ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਸਿਰਲੇਖ ਕਿਸੇ ਸੁਚੱਜੀ ਸਿਰਲੇਖ ਸੰਬੰਧੀ

1. ਦੇਖੋ: ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਮ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਥੀਤਕਾ

2. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 176.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 643.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 646.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 237.

ਵਿਉਤ ਦਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ, ਖੋਰ ਵੇਰਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਬੈਰ ਵਿਚ ਡਰਤੀ (ਉਪਮਾ) ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਰਲਤਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

4) ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ

ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੇ ਯਥਾਯਾ ਦੀ ਬਿਤਰੇਵੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੰਡਾਂ¹ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:

1) ਪ੍ਰਤਿਗਾ	11) ਤਰਕ, ਪਰਮਾਣ	111) ਵਿਵੇਚਨ (ਉਪਪੱਤੀ)
1v) ਉਦਾਹਰਣ	v) ਉਪਸੰਹਾਰ	

ਉਪਸੰਹਾਰ ਨੂੰ ਯਥਾਯਾ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਗਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਮਾਪਤੀ। ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯਾਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿਗਾ ਵਾਂਗ ਉਪਸੰਹਾਰ (ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ) ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਵੇ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਇਹ ਉਨੇਕ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ:

- 1) 'ਇਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ,
- 11) ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਉਨੇਕ,
- 111) ਯਥਾਯਾ ਦਾ ਸਿਰਨੇਕ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਮ-ਸੰਖਿਆ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਦੇ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨੇਕਤਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਨੇਕਤਾ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

- ੳ) ਸਿਰਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਬੰਤਰ,
- ਅ) ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਨੇਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦ,
- ੲ) ਯਥਾਯਾ ਦੇ ਬੰਤਰ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਯਥਾਵ,
- ਸ) ਯਥਾਯਾ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ।

ੳ) ਸਿਰਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਬੰਤਰ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਯਥਾਯਾ ਦੇ ਸਿਰਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਬੰਤਰ ਇਹ ਹਨ:

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਰਨੇਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ; ਜਿਵੇਂ ਯਥਾਯਾ 12 ਨਾਂ ਸਿਰਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।² ਇਸ ਲਈ ਅਤੇ ਅਵਿਵਸਥਿਤ

1. ਦੇਖੋ: ੳ) 'Mimamsaa Kosha', Poona, (ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ).

ਅ) 'ਅੰਤਰਾਠ ਰਾਜੇਂਦਰ ਟੋਸ਼' ਦਿੱਲੀ, 1950.

2. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 237, 243.

ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਕੋਵਨ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ (ਸੰਰਖੰਡ) ਹੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ 14 ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਖੇਤਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ: 37, 38, 43, 58, 60, 63, 66, 67, 73, 74, 75, 77, 78.

- ਖ) ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 19 ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ — “ਅਧਿਆਇ ਪਰਮਤੱਤ ਕਾ” — ਪਰ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

“ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਮਨ ਭੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਰਮ ਤੱਤ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਦੂਸਰਾ ਅਧਿਆਇ ਸੰਪੂਰਣ।”

ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲੋਂ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਹੋਣੀ, ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਅਧਿਆਇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਇ 33 ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ — “ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼” ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ “ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼” ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ “ਚਤੁਰਾਸ਼ਨ — ਬਿੰਦੁਸਬੰਧਨ ਚਤੁਰ ਸਮਾਧ ਚਕਰ ਵਰਣਨ” ਇਹ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ।² ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਸ ਸ਼ੁੱਧ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਭੀਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

- ੲ) ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਖਤਾਵ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਠਹੀਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕੋਵਨ “ਅਧਿਆਇ ਸੰਪੂਰਣ॥21॥”³ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕੋਵਨ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਠਹੇਰੀ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

- ਸ) ਅਧੁਰੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਅਧੁਰੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

“ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਛਛਤਮੋ ਧਿਆਇ ਸੰਪੂਰਣ॥6॥”⁴

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਰਮਝਾਣੀ⁵ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨੋਤੀਵਾ ਉਲੇਖ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1. ਦੇਖੋ: ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 7, 16.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 427, 428.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 343.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 100.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 78.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 18ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਭੁਰਜਝਾਟੀ ਨਿਰਜੇਤ ਭਰਤ ਸੰਚੇ ਖੰਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਭੁ
ਭੁਣ ਨਿਧਾਨ ਸੁਸੰਬਿਦ ਵਰਨਨ' ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 'ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਧਿਅੰਤੁ ਖਠਾਰਵ'
ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਾ ਭੁਰ ਰਹਿਬ ਸੰਪੂਰਨ' ਆਇਆ ਹੈ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਹੁ ਨਾਠ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ:

- 1) ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਯੋਜੀ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ।
- 11) ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਬਦਾਂ ਦਾ ਭੇਦ, ਵਾਧੂ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਅਧੁਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਹੋਣ
ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 111) ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ (ਸੰਪਾਦਕ) ਨੇ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨੂੰ ਵੀ
ਕਈ ਵਾਰੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਰੋਖੇ ਰਖਿਆ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਬੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ
ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰਗੀਤ ਅਤੇ ਫੁਮਕ ਵੀ ਗਿਣਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ
ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਚਾਰੇ ਕੇਵਲ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

III ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ

ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੀ ਸਮਸਿਯਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੀ ਹੀ ਸਮਸਿਯਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ
ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਆਵਸ਼ਿਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ
ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਰਚਨਾ ਬਨਾਮ ਝਾਟੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਝਾਟੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਕੀਤਾ
ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਠ ਭੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਝਾਟੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਹਲਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼
ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।²

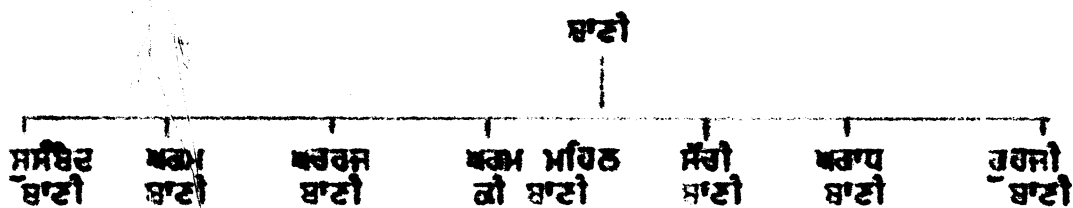
1. ਵੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 315, 323.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 22ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧੁਰੀ ਹੈ।'

2. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਲਿੰਗੀਆਂ ਨਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜੀ ਵਿਵਰਾਨ ਕੌਂਬੀ ਝਾਟੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ
ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੀ ਝਾਟੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਵਰਾਨਾਂ
ਨੇ ਕੌਂਬੀ ਝਾਟੀ ਹੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ: ੳ) 'ਭੁਰੂ ਨਾਠਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ' (ਸੰਪਾ.
ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੋਰਨੀ); ੴ) ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਿਸ਼ੇਰ, ਭੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੌਂਬੀ ਝਾਟੀ, 'ਏਜ ਪਰਿਕਾ'
ਭੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਲਵੰਸ਼, 1969; ੵ) ਚੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਭੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ
ਅਤੇ ਕੌਂਬੀ ਝਾਟੀ ਦੀ ਸਮਸਿਯਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਭੁਰੂ ਨਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ' (ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ);
ਸ) ਡਾ. ਹੋਪਾਨ ਸਿੰਘ, ਕੌਂਬੀ ਝਾਟੀ, 'ਪੰਜਾਬ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' (ਸੰਪਾ.
ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੋਰਨੀ).

ਰਚਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਭਾਣੀ: ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਠੇਕਾ ਖਾਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਣੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੇ ਖਾਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਈਂ ਭਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਤਬਾ-ਕੀਬਤ ਭਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਖਾਪਣੀ ਬੰਤਰੀਕੀ ਭਾਵਾਈ ਦੇ ਖਾਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕੇ ਨੇ ਖਾਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਗ ਬਣਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਰਚਕਾਰ ਦਾ ਖਾਧਾਰ

ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਖਾਪਣੇ ਬੰਤਰੀਕੀ ਉਲੇਖਾਂ (ਸਿਰਲੇਖਾਂ) ਦੇ ਖਾਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਚਕਾਰ ਬਹੁਤਾ ਸਾਰਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿੱਤੇ ਕਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਡਰਮਪੂਰਣ ਹੀ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਲੇਖ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਹਨ।¹ ਉਪਰੋਕਤ ਸੱਤਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਭਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਿਵਸਤੁ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਹੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਦਿੱਤੇ ਕਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਘਰਾਧ ਭਾਣੀ ਰਜਭਾਣੀ ਅਤੇ ਘਰਮਭਾਣੀ — ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਬਦ ਘਰਥ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸੰਗੀ ਭਾਣੀ', 'ਘਰਜ ਭਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਘਰਮ ਮਹਿਨ ਕੀ ਭਾਣੀ' ਯਾਦਿ ਵਰਗ ਵੀ ਸ਼ਿਵਸਤੁ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ।

1. ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ੳ) 'ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ ਕੀ ਕਥਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਿਆਨ, ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ ਉਲਮਨਿ ਕਾ' ਪੰਨਾ 1.
- ਅ) 'ਹਰਜੀ ਭਾਣੀ, ਘਰਮ ਮਹਿਨ ਕੀ ਕਥਾ ... ਉਦਾਸ ਕਰਮਧੋਰ ਵੇਰਾਡ ਜੁਕਤ ਜਤਨ ਵਿਸਮਧਭਾਣੀ' ਪੰਨਾ 217.² ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਵਿਵਸਥਾ ਨਈਂ ਤੇਲੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬੰਤਰੀਕੀ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਠੇਕ ਨੇ ਵਾਪਟੀ ਤਬਾਹੀਬਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵਾਪਟੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਿਖਾਨਿਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਕੋ ਹੀ ਰਚਨਾ (ਯਥਾਇ) ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਯਥਕ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀਹਵੇਂ ਯਥਾਇ ਦਾ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਚਣਯੋਗ ਹੈ:

"... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੋਗ ਸਮੁੰਦਰ ਠਤਨਮਾਲਾ ਸੋਗ ਕਰਮ ਸੋਗ ਧਰਨ ਰਿਖਾਨ, ਪ੍ਰਚੋਡ
ਇਥੇਸਾਰ ਧਿਯਾਉ ਬੀਸਵਾਂ ਬੜੀ ਰਤਨਮਾਲਾ ਸੁਸੰਬਿਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ॥ ਜੋਗ ਰਤਨਮਾਲਾ॥
(ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਕਾ ਧਰਨ — ਯਥਾਇ ਪ੍ਰਚੋਡ — ਆਖੇ ਕਾ ਰਿਖਾਨ)¹

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਿਬੇਕਹੀਣ ਸੰਕਲਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਿਰਤਤ ਰਖਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਤਰੁਟੀਪੂਰਣ ਸੰਪਾਦਨ-ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ ਇਹ ਸੰਦੇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਯਥਾਇਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੀਨ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤੇ ਯਥਾਇਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹਨ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਹਨ।³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਕ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ) ਪੰਨਾ 329.

2. ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਰਨਕਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਯਥਾਇਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 3, 5, 11, 12, 32 ਯਥਾਇ ਦੇਖੋ ਜਾਂ ਸਕਦੇ ਹਨ।

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 6116, ਸਿੱਖ ਰੇਡੀਓ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਆੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਯਥਾਇਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਰਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

1) ਧਿਯਾਉ ਉਨਮਾਨ ਕਾ (ਪੱਤਰਾਂ 1)
11) ਧਿਯਾਉ ਦੁਜਾ ਸੁੰਨ ਕਾ (ਪੱਤਰਾਂ 7)
111) ਧਿਯਾਉ ਹੁਣਾ ਕਾ (ਪੱਤਰਾਂ 19)
111) ਧਿਯਾਉ ਨਾਨਕੀ ਕਾ (ਪੱਤਰਾਂ 41)
111) ਧਿਯਾਉ ਰੰਗ ਕਾ (ਪੱਤਰਾਂ 41)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੰ. 750 ਅਤੇ 1072, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਆੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਯਥਾਇਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯਥਾਇ ਵਿਚ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਭਰਦੀ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਤੋਂ ਨਾ ਵਾਰਿਯ ਜਾਵੇ। ਰੱਬ-ਨਿਖਤਾ ਨੂੰ ਵਾਰਿਯ ਦਾ ਨੀਮ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਥੇਰੇ ਤੋਂ ਝਾਰਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮਸਿਯਾ ਨੂੰ ਇਥੇ ਛੇਹਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

1) ਸੁਸੰਬਿਦ ਝਾਟੀ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਯਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸੰਬਿਦ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਸੁਸੰਬਿਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ 'ਪੰਜਵਾਂ ਵੇਦ' ਜਾਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਹਿ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ² ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।

ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਾਧਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਾਧਨ-ਪੱਧਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਭਰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਗਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਕਰਵਾਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੁਸੰਬਿਦ ਝਾਟੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਧਨ-ਪੱਧਰੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਖਣ ਲਈ ਇਸ ਝਾਟੀ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਤ ਰਿਖਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਯੁਗ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੁਸੰਬਿਦ ਝਾਟੀ ਦੀ ਝਾਟੀ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਰੇਰਖਝਾਟੀ' ਦੇ ਸੁਸੰਬਿਦ ਸੰਬੰਧੀ ਉਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਰਧਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਮੀਟਣੇ, ਸੋਚ ਸਮਝ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰ ਕੇ, ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵੀ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੁਸੰਬਿਦ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਜਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਸੁਸੰਬਿਦ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਏਧਾਰੀ ਤਨਸ਼ਾਦ ਵਾਂਗ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਧਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਤਰਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਸੁਸੰਬਿਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰ ਵੀ ਸੁਸੰਬਿਦ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਅਪਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੁਸੰਬਿਦ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੰਡਣ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਵੀ ਰਖਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

1. ਏਥੇ: ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਖੋਜ

2. "ਰੇਰਖਝਾਟੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।"

'ਰੇਰਖਝਾਟੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਕਵਾਲ), ਪੰਨਾ 8.

- ੳ) ਘਰਮ ਬਾਣੀ (ਅਧਿਆਇ 6, 8, 15 ਆਦਿ)
- ਅ) ਘਰਜ ਬਾਣੀ (ਅਧਿਆਇ 24 ਆਦਿ)
- ੲ) ਘਰਮ ਮਹਨ ਕੀ ਬਾਣੀ (ਅਧਿਆਇ 32 ਆਦਿ)
- ਸ) ਸੰਗੀ ਬਾਣੀ (ਅਧਿਆਇ 36 ਆਦਿ)
- ਰ) ਘਰਾਧ ਬਾਣੀ (ਅਧਿਆਇ 67 ਆਦਿ)
- ਕ) ਰੁਹਜੀ ਬਾਣੀ (ਅਧਿਆਇ 14 ਆਦਿ)

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੁਆਰੇ ਨਹੀਂ ਬੁਣਿਆ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਟੀਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਵਿਡਿਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

2) ਧੋਰ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਧੋਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਧਨ-ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਅਨੇਕ ਦੰਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਇਸਨੂੰ ਧੋਰ ਮਾਰਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਧੋਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪੱਖ — ਹਠ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਧੋਰੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਆਈ ਧੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰੇ ਤੋਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ੳ) ਧੋਰ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਚਰਚਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਧੋਰ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਚਰਚਾ ਕਈ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਲਮਾਠਿ ਅਵਸਥਾ (ਅਧਿਆਇ 1), ਕਮਲ ਭੇਦ (ਅਧਿਆਇ 2), ਧੋਰ ਵੇਰਾਰ (ਅਧਿਆਇ 12) ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਕਾ ਭੋਜਨ (ਅਧਿਆਇ 14), ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਕਾਰ (ਅਧਿਆਇ 22 ਅਤੇ 38), ਆਸਟ ਅਤੇ ਬਿੰਦਸਬੰਡਨ (ਅਧਿਆਇ 33), ਅਸ਼ੁਟਾਰ ਧੋਰ (ਅਧਿਆਇ 34), ਧੋਰ ਨਿਰਾਨੰਬ (ਅਧਿਆਇ 50), ਬੁਧਮ ਧੋਰ (ਅਧਿਆਇ 56), ਧੋਰ ਤਿਲਕ (ਅਧਿਆਇ 65) ਅਤੇ ਧੋਰ ਮਣੀ (ਅਧਿਆਇ 66) ਆਦਿ।

ਬੋਸ਼ਕ ਧੋਰ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਆਧਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਠੀਕ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੁ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਆਧਾਰ ਅਵੱਸ਼ ਭੁੱਲਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

- ਅ) ਧੋਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਕਲਪਿਤ ਚਰਚਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਨਿਬੰਧ ਧੋਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਲਪਣਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਪਨਿਬੰਧੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਕਲਪਿਤ ਚਰਚਾ ਧੋਰ ਦੀਆਂ 62 ਗਾਣਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਧਿਆਇ 4 ਵਿਚ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਕਲਪਿਤ ਧੋਰ ਚਰਚਾ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ: ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਅਧਿਆਇ 7), ਉਦਾਸ ਕਰਮ ਧੋਰ (ਅਧਿਆਇ 11), ਨਿਰਜੋਰ ਭਗਤੀ (ਅਧਿਆਇ 16 ਅਤੇ 18), ਧੋਰ ਕਲਾ (ਅਧਿਆਇ 26), ਧੋਰ ਮਾਲਾ (ਅਧਿਆਇ 27), ਕਿਰਿਯਾ ਸਾਰ ਧੋਰ (ਅਧਿਆਇ

29), ਧੋਰ ਨਿਧਿ (ਅਧਿਆਇ 30), ਧੋਰ ਜਤਨ (ਅਧਿਆਇ 32), ਧੋਰ ਦਿਵਾਕਰ (ਅਧਿਆਇ 39) ਧੋਰ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਅਧਿਆਇ 40), ਖਾਤਮ ਧੋਰ (ਅਧਿਆਇ 41), ਕਰਮ ਧੋਰ (ਅਧਿਆਇ 47), ਨਿਰਬਾਣ ਧੋਰ (ਅਧਿਆਇ 49), ਅਤੇ ਕਰਮ ਵਿਪਾਕ (ਅਧਿਆਇ 57) ਆਦਿ।

- ੲ) ਧੋਰ ਦੀ ਫੁਟਕਲ ਚਰਚਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਈ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਧੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਫੁਟਕਲ ਚਰਚਾ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਬਹਿਰਲ ਕੋਠੜੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨੌਂ ਠਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਠ ਅਧਿਆਇ 5 ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋਰ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਬਾਰੇ ਅਧਿਆਇ 63 ਅਤੇ 64 ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਬੇੜਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਆਧਾਰ ਵਿਚਮਾਨ ਹੈ।

3) ਧੋਰਾਣਿਕ ਚਰਚਾਵਾਂ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਧੋਰਾਣਿਕ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਉੱਤੇ ਧੋਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਹਨ। ਧੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤੱਥ ਮੂਲਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਨੇਕ ਧੋਰਾਣਿਕ ਮਿਥਿਯਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨੇ ਰੁਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧੋਰਾਣਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਲੇਖ ਇਸ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਧੋਰਾਣਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧੋਰਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਬੰਧ ਇਹ ਹਨ:

- ੳ) ਅਵਤਾਰਵਾਦ,
- ਅ) ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਉਲੇਖ,

- ੳ) ਅਵਤਾਰਵਾਦ: ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 24 ਤਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਹਾਨਾਮਾ ਬੁੱਧ, ਜੇਠ, ਤੀਰਥੰਕਰ, ਮਹਾਵੀਰ ਜਿਹੇ ਨਾਸਤਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਨਾਠ ਜੇਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਚਲ ਕੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰੋਤ੍ਸਾਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਜਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਅਣਨਪੁਰਖ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਠ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਰੇਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ

ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹ ਇਹ ਪੋਰਟੇਟਿਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਲਫ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸ ਅਵਤਾਰ² ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦੋ ਅਧਿਆਇ (24 ਅਤੇ 28) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਅਧਿਆਇ 24 ਵਿਚ ਰਾਮਚੰਦਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨਰਸਿੰਹ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਪਾਤਰ ਜਿਵੇਂ ਦਰੋਪਦੀ, ਖਰਜਨ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਅਜਮਨ, ਹਰੀਚੰਦ ਆਦਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਅਣਜਾਣਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਰਟੇਟਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਣਜਾਣਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 27, 76, 79 ਆਦਿ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਖ) ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਉਲੇਖ: ਪੋਰਟੇਟਿਕਤਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਮਾਨਤਾ ਤਰਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੋਰਟੇਟਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਨਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਠਾਉਣਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਯੋਗੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਨਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਨੇਕਾਂ ਨਾਨਕ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪੋਰਟੇਟਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਅਤਿਭਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਚਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।⁴ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਨਕ ਅਸਮੇਧ ਜਗ,⁵ ਕੰਠ-ਦਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ,⁶ ਕੰਠ-ਸਿੰਘ ਸੰਬੰਧ⁷ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਠਪੁਠਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1. ਓ: 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾਈ ਵੀਚ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 17.

2. ਓਏ: 'ਮਿਹਰਚਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ', ਪੰਨਾ 6, 7, 8.

3. ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲੇ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

4. ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

5. 'ਅਮੀਨਾ ਸ਼ਾਖਾ' ਦੀ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਹਿਸਰਨਾਮ' (ਪੋਥੀ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਕੀ) ਵਿਚ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜਗੁਰੂ, 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਿਪੀ ਮੇਂ ਚਿੰਟੀ ਰੋਦਥ', ਪੰਨਾ 205.

6. ਓਏ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 361-367.

7. ਓਏ: ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 762-765.

8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 735.

9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 735.

10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 764.

ਧੇਰਾਇਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਯਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਠਾਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ ਅਤੇ ਭਰਮ ਦੇ ਬੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕੀ।²

4) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰੂਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਉੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਅਧਿਆਇ ਸੰਖਿਧੀ ਜਾਂ ਵਰਗੀਕਰਣ ਸੰਖਿਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਭਿੰਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਦਰਭ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰੂਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- ੳ) ਬੋਧਰੀ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ: ਆਦਿ ਕੁੰਝ ਦੀ ਦਖਣੀ ਓਬੰਡਾਰ, ਪਟੀ ਅਤੇ ਬਾਵਨ ਬੋਧਰੀ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ — 'ਦਖਣੀ ਓਬੰਡਾਰ' ਅਤੇ 'ਬਾਵਨ ਬੋਧਰੀ'।⁴
- ਅ) ਮਾਤਰਾ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ: 'ਮਾਤਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਧੋਬੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਮਾਤਰਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ 'ਮਾਤਰਾ ਭਖ ਕੀ',⁵ 'ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਤਰਾ',⁶ ਅਤੇ 'ਰਹਿਤ ਮਾਤਰਾ'।⁷
- ੲ) ਰਿਯਾਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਿਯਾਨ ਚਰਚਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਯਾਨ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਪਰਮ ਰਿਯਾਨ',⁸ 'ਮਹਾਰਿਯਾਨ',⁹ ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਯਾਨ'।¹⁰

1. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਅਧਿਆਇ 60, 62, 79.

2. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਨਿਰਾਧਾਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਜੁਮਾਵਨੀ' (ਅਧਿਆਇ 79) 'ਪਰਮਪੁਰਖ ਵਿਯਾਨ' ਅਤੇ 'ਸੰਤਖੰਡ ਦਰਬਾਰ' (ਅਧਿਆਇ 78 ਦੇਵੇਂ ਬੰਧ) ਆਦਿ ਉਲੇਖਨੀਯੋਗ ਹਨ।

3. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਅਧਿਆਇ 35, ਪੰਨੇ 439-448.

4. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 36, ਪੰਨੇ 448-461.

5. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 63, ਪੰਨੇ 705-706.

6. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 64, ਪੰਨੇ 706-708.

7. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 65, ਪੰਨੇ 708-709.

8. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 53.

9. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 54.

10. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 55.

- ਸ) ਮਾਨਾ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ: 'ਮਾਨਾ' ਦਾ ਖਰਬ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕੀਲਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮਾਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਾਨਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ 'ਵਰਣਮਾਲਾ',¹ 'ਰਿਖਾਨਮਾਲਾ',² ਅਤੇ 'ਡਰਤ ਮਾਲਾ'।³
- ਹ) ਮਿਥਿਯਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਮੂਲਕ ਰਚਨਾਵਾਂ: ਕੁਝ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਰੁਧ ਮਿਥਿਯਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੂਲਕ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਆਂ ਹਨ:
- 1) ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ: 'ਮਥਾਮੰਤ੍ਰ', 'ਮਹਾਵਿਦਿਆ', 'ਰਣਿਆ', 'ਰਖਿਆ', 'ਬੀਰ ਬਿਦਿਆ', 'ਸਰਬ ਰੱਖ' - ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਡਰਪੂਰ ਇਕ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।⁴
 - 11) ਜੋਤਿਸ਼: ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਖਾਧਾਰ ਤੇ 'ਵਰਧ ਕਾ ਰਠ' ਅਤੇ 'ਰਾਨ ਰਿਖਾਨ' ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਮਿਥਿਯਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੂਲਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ।⁵
 - 111) ਰਸਾਇਣ: ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸੋਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੁਝ ਨੁਸਖੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਿਹਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲਪਮਾਲਾ ਨਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁶
 - 112) ਯਾਤਰਾਵੇਦ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਯਾਤਰਾਵੇਦ ਦੇ ਨੁਸਖੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਨਸਟ (ਪਾਠ), ਕ੍ਰਿਧਾਤ, ਤਦਬੀਰ ਸੰਖੀਏ ਕੀ, ਸਿੰਗਰਫ ਕੀ ਤਦਬੀਰ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਰਸ ਦੇ ਕਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਨੁਸਖੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।⁷ (ਅਧਿਆਇ 77, ਪੰਨੇ 804-807)।
- 5) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਿਹਿਤ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ
- 6) ਡੇਰਨ ਪੁਰਾਣ: ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਿੱਥੇ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਖਤੂਵਾਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਜ ਤਕ ਇਹ ਸਾਰੇ ਖਤੂਵਾਦ ਹੋਥਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪੁਰਾਣ ਇਹ ਹਨ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਅਧਿਆਇ 52 ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖੰਡ.
2. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 52 ਦਾ ਦੂਜਾ ਖੰਡ.
3. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 52 ਦਾ ਤੀਜਾ ਖੰਡ.
4. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 44.
5. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 76.
6. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 77.
7. ਦੇਖੋ: ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 77, ਪੰਨੇ 804-807.

- 1) ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ,¹
- 11) ਭਾਰਤ ਪੁਰਾਣ,²
- 111) ਭੁਰੇਲ ਪੁਰਾਣ।³

ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਖਨੁਖਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਖੋਖਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਚਰੀਥੋਟਨ ਰੀਸਰਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਰੇਡਰੀਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਡਸਰ ਵਿਚ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 2375 ਉੱਤੇ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸੰਨ 1792 ਈਸਵ ਭਿਖਾ ਹੈ।⁴ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਦੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਫਿਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਜਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਬੋਧ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇ ਠਾਠ ਫਿਰੇ ਹੋਰ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭੋਰਨ ਦਾ ਖਰਬ ਭੁਰੇਲ ਸ਼ਾਸਕ ਕੀਤਾ ਭਿਖਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜ ਰੁਰੂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਸੋਮਾ 'ਭਾਰਤ ਪੁਰਾਣ' ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।⁵ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਂ ਤਾਂ ਵਿਰਿਯਾਨਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਾਠ ਨਾਨ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੋਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਧਨ-ਧੋਤੀ ਠਾਠ ਵੀ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਖਟੁਟ ਖੰਡ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੋਰਨ ਰੂਥ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਮੂਲ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ ਨੂੰ ਕਾਟ-ਛਾਟ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਭਿਖਾ ਹੈ।

ਖ) ਬਿਰੰਗਮ ਬਾਣੀ: ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਿਰੰਗਮ ਬਾਣੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਰੇਡਰੀਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਡਸਰ ਵਿਚ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤ ਨੰ. 730 ਉੱਤੇ ਇਕ ਬਿਰੰਗਮ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਣਕਾਲ 1799 ਈ. ਈਸਵ ਭਿਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਹੀ ਸੰਨ ਹੈ।

ਬਿਰੰਗਮ ਬਾਣੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਪੁਸਤਕ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਹੋਰ ਖੰਡ ਵਰਗੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚਰਚਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜਰੁਰੂ ਖਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨੇਪਰੇ ਕੋਈ ਮੀਟਾ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਖਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁶

1. ਵੇਖੋ: ਡਾ. ਰਾਜਰੁਰੂ, 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਕੋਦ', ਪੰਨੇ 146-147.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 149-150.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 151-152.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 151-152.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 155-156.

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਨਈਂ ਕਈ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਪੈਰਾਟਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਧਿਆਇ 25, 38, 69, 70, 71, 72, 73 ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਨਈਂ ਲਏ ਹਨ। ਭੇਰਠ ਪੁਰਾਣ ਵਾਂਗ ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਟ ਕਾਟ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਟ ਕਾਟ ਨਾਲ ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਵਿਗਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹

- ੲ) ਰਿਖਾਨ ਸਰੋਦੇ: ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੰਨੇ 783 ਤੋਂ 792 ਤਕ ਇਹ ਕੱਟਮਈ ਰਚਨਾ 'ਰਿਖਾਨ ਸਰੋਦੇ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸੰਗ੍ਰਿਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਤ ਖੰਭੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਥਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰੁਕਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੱਟਮਈ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਨੇ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਕਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

ਨਿਸਕਰਸ਼: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ੁਨੇਸ਼ੁਟ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸਕਰਸ਼ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵਿਯੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਵੀਚਾਰ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਬੇਨੇਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੁਹਰਾਉ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਪੱਸ਼ਟ, ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਅਸੁਰੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਧੇੜ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ੁਨੇਸ਼ੁਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਧੇੜ

1. "ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਦਾਹਰਣ ਡਾ. ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਿਹਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖਾਰੀਡ ਵੀ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਦੇਖੋ: ਡਾ. ਰਾਜਗੁਰੂ, 'ਕੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਗਿੰਦੀ ਗੱਦ', ਪੰਨੇ 295-298.

ਤੇ ਭਿੰਨ ਖਣੇ ਕਿੰਨੇ ਕਿੰਨੇ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂ ਯੋਗ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧੀ ਕਥਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਖਣੇ ਉਸਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਨਿੰਡਾਰ ਤਰੁਟੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਤਰੀਵੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਥਾਨਕਾ, ਸਿਰਨੇਖ, ਅਧਿਆਇ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ — ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਨੇਖਾਂ ਹੇਠ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਇਹ ਕੰਤਰੀਵੀ ਵੰਡ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਖੀਡਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰੇ ਸਿਰਨੇਖਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਰੁਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੂਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੈਰਵ ਪੁਰਾਣ, ਤਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ, ਰਿਖਾਨ ਸੋਚੇਏ ਆਦਿ ਵੀ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਥੱਕ ਪਰੇਥੇ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵਾਧੂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਬਿਧਿਬਾਇ ਤੇਜਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਿਧਿਬਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਅਧਿਆਇ 3

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

I ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ: ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

II ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

I ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ: ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਖਾਸ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਖਾਸ਼ਮ ਸੁਹਮਚਰੀਯ, ਦੂਜਾ ਕ੍ਰਿਹਸਥ, ਤੀਜਾ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਸੰਨਿਯਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖ ਯੁਗ ਨੂੰ 25,25 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ-ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਨ-ਡੀਕ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਠਣੀ ਵਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਰਿਵਾਨ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਏਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਧੰਨ ਯਾਦ ਦਾ ਫਲ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰਥਾ, ਉਸਦੀ ਰਿਵਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਖਾਸ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਠਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਭਰੇ ਧੰਨਾਂ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਬੂਤ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।²

ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਰਨ ਵੇਦਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਏਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਧੰਨਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਪਰਿਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਅਨਵਿਦਾ ਆਖਿਆ

1. ਏਥੇ: 6) P.V. Kane, History of Dharma Shashtra, Vol. I, pp. 150-200.

ਅ) ਮਨੂ, 'ਮਨੂ ਸਮਿਤੀ' ਅਧਿਆਇ 1, ਸ਼ਲੋਕ 20-25.

ੲ) ਯਾਗਯਵਲਕਯ, 'ਯਾਗਯਵਲਕਯ ਸਮਿਤੀ', ਅਧਿਆਇ 1, ਸ਼ਲੋਕ 15-20.

ਸ) Dr S. Radhakrishnan, Hindu View of Life, pp. 5-8.

2. ਏਥੇ: Dr. Banerjee, Philosophy of Upanishads, pp. 7-15.

ਰਿਵਾਜ। ਇਹ ਸੀ ਸ਼ੁਭ ਨੂੰ ਸੁਖਮ ਵਨ ਤੁਰਨ ਦੀ ਜਿਰਥਾਸਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸੁਭ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਕਾਂਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੁਭ ਵਿਚ ਪੰਚਨੀ ਵਾਰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਬਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੀਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਹੀ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਵਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਤਪਸਿਆ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣਿਆ।¹

ਤਪਸਿਆ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ, ਨੀਂਦਾ ਅਤੇ ਤਿਰਾਇਆ ਰਖਕੇ, ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਉਠੇ ਕਾਸ਼ੁ ਪਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਤਪਸਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਅਦਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਉੱਥੇ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਭਵਾਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਬਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਿਵਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਿਵਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।²

ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਆਤਮਾ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਅਤੇ ਬਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।³

ਇਹ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਉਚਾਈ ਉੱਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਤਿੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ (ਈਸ਼ਵਰ) ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਦੱਸਿਆ।⁴

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਬੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਅਨਧਿੱਯ। ਸੁਕਰਾਰਾਚਰਜ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬੁੰਦ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭੇਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ।⁵

1. Encyclopaedia of Religion and Ethics (Upanishads).

2. ਏਥੇ: ਡਿਊ, ਜਰਦੀਸ ਕਸਪ, 'ਭਗਵਾਨ ਉੱਥੇ', ਪੰਨੇ 102-151.

3. ਏਥੇ: ਡਾ. ਬਸੰਤ ਕੰਜਨ ਰੇ, 'ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਬੋਰ ਰਿਵਾਜ ਕਾਂਡ', 'ਕਨਸਾਣ' (ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਬੋਰ), ਪੰਨੇ 15-213.

4. ਏਥੇ: Dr. Sansade, Philosophy of Upanishads, pp. 12-20.

5. ਏਥੇ: Dr S. Radhakrishnan, History of Indian Philosophy, Vol. I, pp. 10-12.

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਯਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਧਕਾ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਯਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਨ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਉਪਾਸਥਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਘੜੇ ਸਵਾਸ-ਕ੍ਰਾਸ ਵਿਚ 'ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ' ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵ-ਯਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹

ਕੇਵਲ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ — ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਯਾਚਰਣ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਸੰਚ ਬੋਨਣਾ, ਹੀਸਾ ਨਾ ਕਰਨੀ ਯਦਿ ਵਿਦਵਾਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਸ਼ਤਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਸਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਥਾ ਰਿਖਾਣ-ਕਾਢ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ।²

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਯਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਕੀਸ ਮੰਨ ਕੇ ਯਾਤਮਾ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਤੀਕ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਪੌਧਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰਿਖਾਣ ਕਾਢ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜਿਤ ਸੀ।³ ਇਸ ਰਿਖਾਣ ਕਾਢ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨਿਕ ਕਠਿਨਾਈ ਸੀ — ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਯਾਤਮਾ ਯਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰੋਂ ਉਠਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ ਇਕ ਹੋਰ ਜਾਂ ਪਾਖੰਡ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜ ਟੇ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡੀ ਰਿਖਾਣੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੋਨਬਾਲਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਲੋਕ ਚੁਝਾਨੀ ਜਮਾਂ ਖੁਰਚ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਟਕਾਉਂਦੇ ਤੇ ਭਰਮਾਉਂਦੇ ਸਨ।⁴

ਭਰਮ ਦੇ ਇਸ ਚਕਰਵਿਊ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਰੋਰਖਨਾਥ ਘੜੇ ਹੋਰ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਬ੍ਰਹਮ, ਯਸਮਿ' ('ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ') ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸਮਾਜ, ਦਰਸ਼ਨ ਘੜੇ ਇਤਿਹਾਸ — ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਰਿਖਾ ਸੀ। ਰੋਰਖਨਾਥ ਯਦਿ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸਾਧਕਾ ਨੇ ਇਹ ਘਣਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਮੂੰਹ 'ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ' ਕਹਿਣਾ ਯਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਘੜੇ ਯਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਯਾਤਮ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਯਾਤਮ ਸੰਜਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਹਨ ਯੋਗ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁵

ਹਨ ਯੋਗ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਤੰਜਨ ਯੋਗ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਸੀ। ਪਤੰਜਨੀ ਨੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਕਈ ਉਪਾਯ ਦੱਸੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਉਪਾਯ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ (ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ) ਦੇ ਰਿਖਾਣ ਕਾਢ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।⁶

1. ਏਥੇ: Dr B.L. Atrey, Philosophy of Yoga Vasiatha, pp. 9-15.
 2. ਏਥੇ: Dr Surendra Nath Dasgupta, History of Indian Philosophy, Vol.III, pp. 201-205.
 3. ਏਥੇ: Swami Satwarupa Band, A Critique of Advaita Philosophy, The Basis of Indian Culture, (Ed. A.K. Majumdar), pp. 87-96.
 4. ਏਥੇ: Dr S. Radhakrishnan, History of Indian Philosophy, Vol. I, pp. 125-130.
 5. ਏਥੇ: Dr Madhvan, The Philosophy of Advait, pp. 102-105.
 6. ਏਥੇ: Surendra Nath, Dasgupta, Yoga as Philosophy and Religion, pp. 25-30.
- b) B.K.C. Iyengar, Light on Yoga, pp. 5-15.

ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਹੇਠ ਧੋਤ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਹੇਠ ਧੋਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਤੌਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

- 1) ਵੇਰਾਡ ਭਾਵ,
- 2) ਘੜੇਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ,
- 3) ਘਸ਼ਟੀਏ ਧੋਤ ਸਾਧਨਾਂ,
- 4) ਨਾਸ਼ੀ-ਚਕ੍ਰਕਮਨ ਸਾਧਨਾਂ।

1) ਵੇਰਾਡ ਭਾਵ

ਵੇਰਾਡ ਸ਼ਬਦ ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿ+ਰਾਡ — ਇਥਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਠ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਰਾਡ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖਰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ — ਮਠ ਨੂੰ ਖਿਚਣ ਵਾਲਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਇਸੇ ਰਾਡ ਦੇ ਨਾਨ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹੋਂਦ ਇਸੇ ਰਾਡ ਭਾਵਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਧੋਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਲਈ ਹਰ ਕਾਮਨਾ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਧ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ 'ਵੇਰਾਡ ਭਾਵ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨ ਦਾ ਰਾਡ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਸੁੰਠਯ ਹੋਣਾ ਇਕ ਅਨਿਵਾਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਚਾਰਚੀਟਤਾ ਨੂੰ ਵੇਰਾਡ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਧੋਤ ਦਰਸ਼ਨ² ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਵਾਸ ਨੇ ਰੀਤਾ³ ਵਿਚ ਅਭਿਵਾਸ ਅਤੇ ਵੇਰਾਡ ਨੂੰ 'ਰਾਡ ਦ੍ਰਿਸ਼' ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵੇਰਾਡ ਭਾਵ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1. ਏ) ਭਰਵਦਰੀਤਾ ਵਿਚ ਅਭਿਵਾਸ ਅਤੇ ਵੇਰਾਡ ਨੂੰ ਧੋਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲੇਖ: 'ਭਰਵਦਰੀਤਾ' ਅਧਿਆਇ 6, ਸ਼ਲੋਕ 35.

ਬ) ਰਿਕਵੀਦ ਵਿਚ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਸਾਂਤ ਫਰਨ ਲਈ ਵੇਰਾਡ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਰਿਕਵੀਦ' ਅਧਿਆਇ 17, ਮੰਤ੍ਰ 55.

ਦ) ਭਰਤਰੀ ਹਰੀ, 'ਸੁਤਰ', ਅਧਿਆਇ 5, ਸ਼ਲੋਕ 4.

ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਲੇਖ:

a) M. A. Williams, Sanskrit-English Dictionary.

b) Apte, Sanskrit-English Dictionary.

2. 'ਧੋਤ ਦਰਸ਼ਨ', ਪਾਦ 1, ਸ਼ੁਕ 12.

3. 'ਭਰਵਦਰੀਤਾ' ਅਧਿਆਇ 5, ਸ਼ਲੋਕ 14.

ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬਿਨਾ ਵੇਰਾਰ ਡਾਵਠਾ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਧਨਾ ਜਾਂ ਹਠ ਸੋਰ ਵੱਠ ਮੁਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਪਤ ਖਏ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠਜ਼ਰੋਂ ਉਠਨੇ ਕਰਨੇ ਹੀ ਵੇਰਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਰਾਰ ਠਈ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਸ, ਇੰਝੇ ਤਰ ਕਿ ਸਵਰਗ ਖਾਦਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਚੁਰਚੀ ਮੀਂਠਿਆ ਡਿਕਾ। ਪਤੰਜਨੀ ਦੇ ਧੋਰ ਸੂਤਰਾਂ¹ ਦਾ 'ਭਾਸ਼ਯ' ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾ-ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਖਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਠੀਖਾਂ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਰਿਖਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਖਏ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੰਕਰਦੇਵਤਾ ਵੀ ਬਣਿਆ। ਖੈਤ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਕਿ ਸੀਸਾਰ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ ਹੈ ਖਏ ਇਸ ਦੁੱਖ ਦਾ ਮੂਠ ਕਾਰਨ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ਇਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੱਤ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਖਨੁਕੂਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਖਾਪਣੇ ਪਿਛਨੇ ਖਨੇਕ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ 'ਭੋਧੋ-ਸਤਵ' (ਕੀਮੀ ਕਲ੍ਹ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਖਏ ਖੈਤ ਵਿਚ ਇਹੋ ਨਿਸਚੈ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੀਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਠ ਡਰਪੁਰ ਹੈ।"

ਦੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਚਿੰਤਨ ਖਏ ਭਰਤੀ ਦੀ ਮੂਠ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਖਾਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਖਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੇਰਾਰ ਮੂਠਤ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

2) ਖੈਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਖਏ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਖਏ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ) ਦਾ ਖਨਿਖੜਵਾਂ ਖਏ ਖੀਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਠਯ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ।² ਵੇਦਿਕ ਧੁਰ ਦੇ ਖੈਤ ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਖਾਤਮਾ ਖਏ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ) ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਨੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵਾਰ ਭਾਰਤੀ ਖੈਤਵਾਦ (ਜੀਵਾਤਮਾ ਖਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਖਡੇਦ) ਦੇ ਮੁੱਢਨੇ ਸਿੱਖੇ ਹਨ:

- 1) ਖਹਮ ਬ੍ਰਹਮ ਖਸ਼ਮਿ,
- 11) ਖਯਮ ਖਾਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ,
- 111) ਤੁਯਮ ਬ੍ਰਹਮ।

1. 'ਯੋਗਦਰਸ਼ਨ', ਪਾਦ 3, ਸੂਤਰ 51.

2. ਦੇਖੋ: a) Dr R.D. Ranade, Philosophy of Upanishads, pp. 6-9, (Introduction).

b) Dr S. Radhakrishnan, History of Indian Philosophy, pp. 10-12.

c) San Upanishad (ed. & translated by Swami Chida Mand Giri), pp. 7-10.

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਵਾਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਘੜੇਤਵਾਦ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਪੌਰਣੀ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਵਾਕਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।¹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਘੜੇਤਵਾਦੀ ਵੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਘੜੇਤਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਘੜੇਤਵਾਦ, ਵ੍ਰੇਤਵਾਦ, ਵ੍ਰੇਤ-ਘੜੇਤਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਧ ਘੜੇਤਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਵਾਕਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਘੜੇਤਵਾਦ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।²

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਘੜੇਤਵਾਦ ਦੇ ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ:

ੳ) ਭਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ (ਦੁਈ ਦਾ ਖਣਾਵ): ਘੜੇਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵ੍ਰੇਤ ਦਾ ਖਣਾਵ। ਤਾਤਪਰਜ

ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਜਾਂਤ ਵਿਚ 'ਨਾਨਾ' ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਪਦਾਰਥ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ।

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਚਰਚਣ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਪਿਆ।³

ਵ੍ਰੇਤ ਦਾ ਨੇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂਪ 'ਦੁਈ' ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਰਿਥਾਨ 'ਦੁਈ' ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਦੁਈ' ਦਾ ਖੰਡਨ ਸਾਰੇ ਅਨੇਕ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਘੜੇਤਵਾਦ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਵਿਜੇ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਿੱਧ, ਠਾਥ, ਜੇਨ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਦੁਈ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ ਨੀਚ, ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੱਦ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਮੱਧ ਯੁਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਮਾ ਹੈ — ਦੁਈ ਦਾ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਈ ਦਾ ਖੰਡਨ

1. a) Dr. Abhayankar, Shankar and His Philosophy, pp. 102-106.

b) M. Sarkar, System of Vedantic Thought and Culture, pp. 439-442.

c) B. Peddegon, Shankar's Gita Bhasya, pp. 7-12.

d) K. K. Ishwar Dasgupta, Advaita Philosophy, pp. 3-6 (Introduction).

2. Shankar Vijay, Vol. XXXIV (Ed. & Trans. by Thibant), pp. 102-108.

3. a) M. Sarkar, System of Vedantic Thought and Culture, pp. 11-15.

b) Atma Bodha (ed. Hall), pp. 10-15.

c) Vedanta Sutra (Translated by G.A. Jacob), pp. 15-21.

d) Vedant Paribhasa (Translated by A. Venis), pp. 5-9.

ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- ਖ ਮਾਯਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ: ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਯਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਭ ਹੈ ਠਹੀ, ਪਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਦਿਸਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ 'ਅਧਿਯਾਤਮ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਲਈ ਰੱਸੀ ਵਿਚ ਸੱਪ ਦੀ ਫੁੱਡੀ, ਰੇਤ ਵਿਚ ਜਨ ਦੀ ਫੁੱਡੀ (ਮ੍ਰਿਗ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ) ਅਤੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਫੁੱਡੀ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹

ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਾਯਾਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਾਯਾ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮਾਯਾ ਨੂੰ ਨਾ 'ਸਤ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਅਸਤ'। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਯਾ ਨੂੰ 'ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ' ਕਿਹਾ ਹੈ। 'ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।²

ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮਾਯਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤਰਕਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਸਰੂਪ ਹੈ — ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਿਥਿਯਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਰਾਮਾਨੁਜ, ਨਿੰਬਾਰਕ ਅਤੇ ਬਨੰਡ ਆਦਿ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦੇ ਮਾਯਾਵਾਦ ਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।³

1. a) Gandhadiya Karika (Translated by Anand Ashram), p. 9.

ਦੇਖੋ: b) Prof. Hiriyanna, Bhartari Prapanch, Proceedings of Third Oriental Conference, Madras 1924, pp. 105-109.

ਦੇਖੋ: c) Vachaspati Misra, Bhamati (Brahm Sutra), pp. 5-11.

d) Panch Dashi, (edited by G.N. Jha), pp. 7-11.

2. ਦੇਖੋ: a) ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ, 'ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤ੍ਰ', ਪੰਨਾ 9.

b) 'ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਵਿਵੇਕ', (ਸੰਪਾ. ਯਨੰਦ ਆਸ਼ਰਮ), ਪੰਨੇ 18-20.

c) Vedanta Sutra (trans. by G.A. Jacob), pp. 7-11.

d) Naishkarmya Sidhi (ed. Hiriyanna), pp. 9-15.

3. ਦੇਖੋ: a) Encyclopedia of Religion and Ethics (Visistadvait by A.S. Keith).

b) Ramana, Prithivya, pp. 1-15.

c) ਉਲੀ, 'ਗੀਤਾ ਭਾਸ਼ਣ', ਪੰਨੇ 21-30.

d) ਨਿੰਬਾਰਕ, 'ਵੇਦਾਂਤ-ਪਾਰਿਜਾਤ-ਸੋਰਭ', ਪੰਨੇ 7-15.

ਉੱਕਰਾਚਾਰਯ ਦੇ ਇਸ ਮਾਯਾਵਾਦ ਨੂੰ ਪਿਛਨੇਰੇ ਹਠ ਧੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਥਾਪਣੀ ਥਾਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਖਾਮ ਬੇਨਾਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਾਯਾ ਦਾ ਖਰਬ ਮਿਥਿਆ, ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਫਿਨ-ਡੰਕੁ ਖਾਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਮਾਯਾ ਨੂੰ — ਮਾਇਆ — ਇਹ ਨਿਖਤੀ ਰੂਪ ਮਿਠਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਖਰਬ ਹੋਇਆ ਧਨ ਸੰਪਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਲਈ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਇਹ ਹੀ ਉੱਕਰਾਚਾਰਯ ਦੀ ਮਾਯਾ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ।¹

ੲ) ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰ: ਉੱਕਰਾਚਾਰਯ ਦੀ ਮਾਯਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਵੇਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਵਾਰਾਹ, ਵੇਰਾਹ, ਤਪਸਿਆ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਮੁਕਤ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਅਵੇਤਵਾਦੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭਰਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਵੇਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਉੱਚ ਅਵੇਤਵਾਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਜੋੜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉੱਕਰਾਚਾਰਯ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭਰਤੀ ਭਾਵ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਮੱਧਯੁਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਵੇਤਵਾਦੀ 'ਮਧੁ ਸੁਦਨ ਸਰਸਵਤੀ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਭਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭਰਤੀ ਦੇ ਸੁਲੇਕ ਨਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸਾਰੇ ਅਵੇਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਚਿੰਤਰ ਮੰਨਣਾ ਹਰ ਇਕ ਅਵੇਤਵਾਦੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।²

ਅਵੇਤਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾੰਡ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਾਵਨਾ — ਸੁੱਧ ਭਾਵਨਾ — ਹੀ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਅਵੇਤਵਾਦੀ ਨੇ ਭਵਾਨ ਉੱਕਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਮੁੱਖ 'ਬ੍ਰਹਮ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਮਿ' ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।³ ਇਸ ਕਰਨ ਦੇ

1. ਦੇਖੋ: ੳ) ਪਰਸੁਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, 'ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੀਤ ਪਰੰਪਰਾ', ਪੰਨੇ 15-25.

ੲ) ਡਾ. ਵਾਸਦੇਵ ਚਰਨ ਸਿੰਘ, 'ਕਬੀਰ ਬੋਰ ਮਾਯਾ, ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ', ਪੰਨੇ 102-115 (ਸੰਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ).

2. ਦੇਖੋ: T.G. Minkar, The Making of the Vedanta, pp. 50-60.

3. ਦੇਖੋ: a) H.L. Sharma, Madon of Vedanta, pp. 5-6 (Introduction).

b) R.N. Dandekar, Insights into Hinduism, pp. 8-11.

c) Max Muller F., Vedanta Philosophy, pp. 21-25.

ਕਿਸੇ ਪਾਖੰਡ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖਾਪਣੀ ਘੜੇਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਕ ਨੇਸ ਧਰਾਤਨ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਘੜੇਤਵਾਦ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾ ਮੂਲਕ ਭਰਤੀ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।¹

ਸ) ਮੁਕਤੀ: ਚੁੰਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਘੜੇਤਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਸ਼ੀਵਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ:

- 1) ਧਰਮ,
- 11) ਖਰਬ,
- 111) ਕਾਮ,
- 1v) ਮੋਕਸ਼।

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋਕਸ਼ ਰਿਵਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਨਿਖਿੱਛਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਿਵਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।'²

'ਰਿਵਾਜ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਅਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਘੜੇਤਵਾਦੀਵਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਜੀਵ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਨੀਂਹ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੁੱਖ ਦਰਦ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਤੇ ਸੋਧੀਵਾਂ ਦੇ 'ਠਿਕਵਾਣ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਠਿਕਵਾਣ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਵੇ ਦੇ ਬੁਝਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਨੀਂਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਨੀਂਹਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਅਨਾਤਮਵਾਦੀ' ਉੱਥੇ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਖਾਤਮ ਵਾਦੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤਾ ਲਈ ਵੇਦਾਂ,

1. ਦੇਖੋ: a) C.K. Belvalkar, History of Indian Philosophy, Vol. II, pp. 4-9 (Introduction).

b) Dr J.N. Sinha, History of Indian Philosophy, pp. 11-15 (Introduction).

2. ਦੇਖੋ: a) H.L. Sharma, Wisdom of Vedanta, pp. 9-11 (Introduction).

b) C.C.J. Webb, History of Philosophy, pp. 21-25.

c) Dr J.N. Sinha, History of Indian Philosophy, Vol. I, pp. 97-99.

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਉਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ।¹

ਸ਼੍ਰੀਕਰਾਂਚਾਰਯ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਿਛਲੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀਕਰਾਂਚਾਰਯ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ, ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3) ਬਸ਼ਟਾਂਕ ਧੇਰ ਸਾਧਨਾ

ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਰਾਜ ਧੇਰ ਦੇ ਛੱਠ ਥੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਤੰਜਲੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 'ਚਿੱਤ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰੋਧ' (*योगਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰ ਵਿਚ ਚਿਤਿ ਵਿਰੇਖ*) ਸੀ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੱਤ੍ਰ ਚਨ ਕੇ ਚਿੱਤ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਲਈ ਛੱਠ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਛੱਤ੍ਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧੇਰ ਦੇ ਛੱਠ ਥੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੱਠ ਥੰਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

ੳ) ਯਮ: ਯਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਜਮ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਨ ਯਾਦਿ ਦਸੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਯਾਪਣਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਰਖਣਾ 'ਯਮ' ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਯਮ ਤੋਂ ਤੇ ਅਧੀਸਾ, ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰੀਯ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਕਰਨਾ — ਇਹ ਪੰਜ 'ਯਮ' ਦੇ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਹਨ।²

ਅ) ਨਿਯਮ: ਯਮ ਦਾ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਾ ਨਿਯਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਯਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪਰਿਪਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਯਾਪਣੀਆਂ ਮਨ ਯਾਦਿ ਦਸੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ³ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ,
2. ਸਤਿਕਾ,
3. ਤਪ,
4. ਅਧੀਸ਼ਣ ਕਰਨਾ
5. ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ।

-
1. ਹੋਰ:
 - a) Hoog, Mahaswar, *Bhakti Ratnakar of Shankar Deva*, pp. 7-9 (Introduction).
 - b) K.M. Tewari, *Comparative Religion*, pp. 21-25.
 - c) S.C. Chaudhary, *Hindu Religion and Cultures an Outlook*.
 2. 'ਧੇਰ ਦਰਸ਼ਨ' ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸੁਰ 18.
 3. ਹੋਰ: ੳ) 'ਧੇਰ ਦਰਸ਼ਨ', ਪਾਦ ਦੁਸਰਾ, ਸੁਰ 30.
 ਅ) ਉਹੀ, ਪਾਦ ਦੁਸਰਾ, ਸੁਰ 32.
 ਈ) *Patanjala Raja Yoga* (Ed. Swami S.P. Saraswati), pp. 21-30.

ੲ) ਘਸਣ: ਘਸਣ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ — ਬੇਠਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਜਾਂ ਬਹਿਣੀ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਸਾਧਕ ਨਈਂ ਬੇਠਣ ਦੇ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ ਨਈਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਖੜੇ ਇਕੋ ਹੀ ਮੁਢਾ ਵਿਚ ਬੇਠਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤਰਕਕਾ ਛਿਡਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਥਾਂ ਡਟ ਕੇ ਬੇਠਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਖੰਡ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਮਹਾ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾਸ ਨੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਘਪਣਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਢੀਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੁਥਰਾ ਖੋਲ੍ਹਦਿਤਰ ਬਣਵੇ। ਨੇੜਾਂ ਦੀ ਖਵਾਜਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰੇ ਥਾਂ ਦੇਰ ਤੀਕ ਇਕ ਮੁਢਾ ਵਿਚ ਬੇਠਣ ਦਾ ਛਿਡਕਾਸ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ — ਇਸਨੂੰ ਘਸਣ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਵਤੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਉਸਨੂੰ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਛਿਡਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਤੰਜਲੀ ਖਨੁਸਾਰ 84 ਘਸਣਾਂ ਦੀ ਡਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਨੇਕ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੀ ਘਸਣਾਂ ਦੀ ਡਿਣਤੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।¹

ਸ) ਪ੍ਰਾਣਾਧਮ: ਰਾਜ ਧੋਰ ਖੜੇ ਹਨ ਧੋਰ ਦੇਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਇਕ ਸਾਹ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖਾਸ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਪ੍ਰਾਣ (ਸਾਹ) ਨੂੰ ਘਪਣੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਰਖਣ, ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ ਨਈਂ, ਘਪਣੀ ਸਿਧਤ ਖੜੇ ਨੀਂ ਉਮਰ ਨਈਂ ਚੁਗੁਰੀ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ² ਨੇ ਰਾਜ ਧੋਰ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹਨ ਧੋਰੀਆਂ ਨੇ ਘਪਣੀ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਧਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਹ) ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ: ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਸੁਬਦ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ — ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਲ ਨਰਣਾ। ਪਤੰਜਲੀ ਖਨੁਸਾਰ ਘਸਣ ਖੜੇ ਪ੍ਰਾਣਾਧਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਢੀਕੀ ਖੜੇ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਲ ਮੁੜਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਖਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਦੀ ਖਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਸੰਜਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³

ਕ) ਧਾਰਨਾ: ਧਾਰਨਾ ਸੁਬਦ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਢੀਂਤ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਟਿਕਾਣਾ। ਪਤੰਜਲੀ⁴ ਖਨੁਸਾਰ ਸੁਗੀਭ ਦੇ ਢੀਂਤਰ ਜਾਂ ਸੁਗੀਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਮੁਰਤੀ ਜਾਂ ਭਾਵ ਵੱਲ ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਣ ਦਾ ਛਿਡਕਾਸ ਧਾਰਨਾ ਖਖਵਾਉਂਦਾ

1. ਏਥੇ: 'ਧੋਰ ਦਰਸ਼ਨ' ਪਾਦ ਦੁਸਰਾ, ਸੁਕੁ 46, 47, 48.

2. ਏਥੇ: ਉਗੀ, ਪਾਦ ਦੁਸਰਾ, ਸੁਕੁ, 49, 50, 51, 52.

ਵਿਸਥਾਰ ਨਈਂ ਹੋਰ ਏਥੇ:

Yogi B. Korn, *Yoga for the Mind*, pp. 10-12.

3. 'ਧੋਰ ਦਰਸ਼ਨ' ਪਾਦ ਦੁਸਰਾ, ਸੁਕੁ 54-55.

4. ਉਗੀ, ਪਾਦ ਤੀਸਰਾ, ਸੁਕੁ 1.

ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਵਚਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਥਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਏ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਧਿਆਨ ਦੇ 'ਸਮਾ', 'ਨਿਸਮਾ' ਆਦਿ ਬੰਨ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਿਆਨ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਬੀਜਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਰੰਭ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਧਾਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- ਖ) ਧਿਆਨ: ਧਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼, ਭਾਵ ਜਾਂ ਥਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਦਾ ਖਟੁਟ ਖਟੇ ਖਰੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ, ਨਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ — ਇਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨੇਤਾਂ ਨੇ 'ਤਾਤੀ' ਜਾਂ 'ਤਾਨੀ' ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਇਸ ਧਿਆਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ 'ਧਿਆਨ', 'ਸਮਾ' ਖਟੇ 'ਨਿਸਮਾ' ਆਦਿ ਧਿਆਨ ਦੇ ਬੰਨ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਖਟੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਨਕਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਇਸ ਵਚਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਿਆਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।¹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹੀ ਮੁਰਤੀ ਜਾਂ ਭਾਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਤਮੇਂ ਕੁਣੀ ਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨੇਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਵੱਲ, ਰਜੇਤੁਣੀ ਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਾ ਧਿਆਨ ਜਾਂ ਸੁਰਬੀਰਾਂ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕੋਰਤੁਣੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਾ ਕੋਮਲ ਖਟੇ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਥੀ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।²

- ਗ) ਸਮਾਧੀ: ਧਿਆਨ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਸਮਾਧੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਸੁਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ ਖਟੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕੋ ਥੀ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਉੱਦੇ ਖਟੇ ਉਸਦਾ ਅਸਤਿਤਵ।

ਪਤੰਜਲੀ³ ਦੇ ਸਮਾਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਿੱਤ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ

1. 'ਬੇਰੰਡ ਸਹਿਤਾ' ਬੀਕੇਸ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ (ਅਨੁਵਾਦਕ: ਆਰ. ਡੀ. ਬਸੂ) ਪੰਨੇ 5-8.

2. 'ਧਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ' ਪਾਦ ਤੀਸਰਾ, ਸੂਤ੍ਰ 3.

3. ਉਹੀ, ਪਾਦ ਤੀਸਰਾ, ਸੂਤ੍ਰ 4,5.

ਵਿਪਰੀਤ ਸਾਧਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਅਮ', 'ਨਿਸਮ' ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ੇਢ ਵਿਚ ਠਿਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹੇ ਹੀ ਵਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਚਿੱਤ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਾਧਕ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਇਕਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿਤ ਆਮ ਸੰਸਾਰੀ ਧੌਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਕੇ ਅਧਿਯਾਤਮ ਵੱਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਾਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਚੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਧੀ ਲਈ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਸਾਧਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾਵਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ।¹

4) ਨਾਤੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾ

ਪਟੰਜਲੀ ਦੀ ਰਾਜ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ 'ਅਤਸਮਾਦਿੰਦਰ ਨਾਥ' ਆਦਿ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਤਿੰਨ ਨਾਥੀਆਂ, ਛੇ ਚਕ੍ਰਾਂ, ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।² ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।³ ਇਸ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸਾਧਨਾ ਧੌਰਤੀ ਨੂੰ ਆਮ ਟੌਰ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਧੌਰਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴

1. ਦੇਖੋ: S.N. Dasgupta, Yoga as Philosophy and Religion, pp. 35-40.

2. ਦੇਖੋ: ੳ) ਡੇਢੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਯੋਗ ਨਾ ਵਿਸ਼ੇ ਪਰਿਚਯ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 53-63.
 ੲ) 'ਹਠ ਯੋਗ ਪਰੀਪਕਾ', ਪੰਨੇ 9-11.

3. ਦੇਖੋ: ੳ) 'ਸਾਧਿਨਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਪੰਨੇ 8-10.
 ੲ) 'ਯੋਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਪੰਨੇ 1-3.
 ੳ) 'ਸ਼ਿਵ ਸੰਹਤਾ', ਪੰਨੇ 7-9.

4. ਦੇਖੋ:

ੳ) ਫਿਰੋਜ਼ਗੜੀਦ, ਵੇਦੋ ਮੋ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 81, 83.
 ੲ) ਜਸਦੇਵ ਪੁਰੀ, ਯੋਗ ਤਤ੍ਵ ਮੀਮਾਂਸਾ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 149-150.
 ੳ) ਤਾਰਾ ਚੰਦ, ਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 230-231.

ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਖਰਬ

ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਮਾਨਿਕ ਖਰਬ ਮਠ ਨੂੰ ਹਠ ਪੂਰਵਕ ਵੇਰਾਭ ਵਲ ਲਾਉਣਾ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਖਰਬ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਹਠ ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ' ਵਿਚ 'ਹ' ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਅਤੇ 'ਠ' ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਾ ਵਾਰਡ ਸੁਬਦ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਾ ਮੇਠ ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਦੇ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਨਯਹੋਣ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਵੀ ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਇਹੋ ਖਰਬ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹

ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਤੇ ਘਿੱਭਿ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਚ ਪਤੰਜਲੀ ਨੂੰ 'ਵਾਦਿ ਯੋਗ ਖਰਾਗਿਯ' ਗਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।²

ਕੁਝ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਵਾਪਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨਾਨ ਜੋਕਨ ਦੀ ਠੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਕਠਪੁਠਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਰਾਗਿਯਾਂ ਵਿਚ 'ਮਤਸਯਵਿੰਦ ਨਾਥ' (ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ), 'ਭੋਰਖ ਨਾਥ', 'ਚਰਪਟ ਨਾਥ', 'ਜਨੀਧਰ ਨਾਥ' ਅਤੇ 'ਚਤੁਰੰਗ ਨਾਥ' (ਚੇਰੰਗੀ ਨਾਥ) ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।³

ਹਠ ਯੋਗ: ਮੁੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਧੰਧਤੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਤੰਜਲੀ ਦਾ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਧਨਾ ਧੰਧਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਬਾਰੇ ਯੋਗ ਖਰਾਗਿਯ ਸ੍ਰੀ ਮੋਤੀ ਨਾਥ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਨੀਮੀ ਖੋਖ ਮਰਫੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ "ਪਤੰਜਨ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।"⁴

1. 'ਹ' ਸੂਰਜ 'ਠ' ਚੰਦ੍ਰਮਾ — ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਯੋਗ (ਸੰਬੰਧ) ਕਰਨਾ ਹਠ ਯੋਗ ਹੈ — ਭਾਵ ਇਕੱਠਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡਲਾ ਦਾ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਨ ਜੋਕਨ।

ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਮਹਾਨਕੋਸ਼', ਪੰਨਾ ੩੫੪

2. 'ਭੋਰਖ ਸੁਰਕ', 'ਭੋਰਖ ਸੀਰਤ', 'ਹਠ ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ', 'ਖੇਰੰਡ ਸੀਰਤ' ਅਤੇ 'ਨਿਰੰਜਨ ਪੁਰਾਣ' ਵਾਦਿ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਚ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ (founders) ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਰਾਗਿਯਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

3. ਦੇਖੋ:

ਭੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਯੋਗ ਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਚਯ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 62, 63.

4. ਦੇਖੋ: ਮੋਤੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਪਤੰਜਨ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 248-255.

a) H. L. Sharma, The Psychodynamics of Yoga, pp. 7-10.

b) H. L. Sharma, Yoga Techniques of Psychology, pp. 25-28.

ਪਤੀਜਨ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ; ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਹਠ ਯੋਗ,
- 11) ਮਧ ਯੋਗ,
- 111) ਨਸ ਯੋਗ
- 1v) ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਯੋਗ

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸਮੇਂ ਸਿੱਤਾ ਨੇ ਸਹਿਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਨਾਦ ਯੋਗ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਯੋਗਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪੁਰੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਯੋਗ ਰਾਜ ਯੋਗ ਹੀ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਆਦਿ ਹੋਰ ਯੋਗ ਇਸ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੀ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਵਿਧੀ ਬੇਤੇ ਬਹੁਤੇ ਬੰਤਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੇ ਚੌਤਮ ਤਿੰਨੇ ਭਾਗ 'ਧਾਰਨਾ', 'ਧਿਆਨ' ਅਤੇ 'ਸਮਾਧੀ' ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਧਾਰਨਾ, ਧਿਆਨ, ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀ, ਆਮ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਆਸਟ ਦੇ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਆਸਟ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਇਕਤਾਰਤਾ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਸਫਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਤ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਜੋੜ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਜੁੜਨ ਦੀ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ¹ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ।"

1. 'ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ' ਅਧਿਆਇ 7, ਸ਼ਲੋਕ 64.

(ਪ੍ਰਸੰਧ ਯੋਗੀ ਸ੍ਰੀ ਰੇਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਨ, ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਅਪਾਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਨ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਨ, ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ੁਕਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਨ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ)

ਦੋਏ; ਰੇਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਯੋਗ ਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਚਯ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ

ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਮੁਖ ਖੰਡ

ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਹਠ ਖੋਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੱਤ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

- ੳ) ਖਟਕਰਮ (ਸੁਟ ਕਰਮ)
- ਅ) ਘਾਸਟ
- ੲ) ਖੁਦਾ
- ਸ) ਪ੍ਰਤਿਘਾਹਰ
- ਹ) ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ
- ਕ) ਧਿਆਨ
- ਖ) ਸਮਾਧੀ

ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਦੇ ਧਮ, ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ — ਇਹ ਤਿੰਨ ਖੰਡ ਹਠ ਖੋਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਖਟ ਕਰਮ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਇਹ ਦੋ ਨਵੇਂ ਖੰਡ ਜੋੜੇ ਗਏ ਹਨ।

ੳ) ਖਟਕਰਮ (ਸੁਟਕਰਮ): ਸੁਰੀਰ ਦੀ ਸੁੱਧੀ (ਕਾਧਾ ਸੋਧਨ) ਲਈ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਛੇ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਧੋਤਿ
- 11) ਬਸ਼ਤਿ
- 111) ਨੋਤਿ
- 1v) ਲੋਲਕੀ (ਲੋਲਿ, ਲਿਲੁਲੀ)
- v) ਤਾਟਰ
- vi) ਕਪਾਠ ਭਾਤਿ

1) ਧੋਤਿ — 'ਧੋਤਿ' ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਰਾਧ੍ਹ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ — 'ਧੋਤ ਰੂਪੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਖੋਰ ਕ੍ਰਿਯਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਹੈ — ਦੋ ਉੱਤਲ ਚੋੜਾਂ ਅਤੇ ਅਠ ਦਸ ਹਥ ਨੀਮਾ ਕਪੜਾ ਫਿੱਲਾ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਿਰਲਣਾ ਅਰ ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖੰਡਕੀ ਦੀ ਮੇਠ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹਠ ਖੋਰ ਦੇ ਅਭਿਆਸੀ 'ਧੋਤਿ' ਵਰਤਦੇ ਹਨ।'¹

1. ਏਥੇ: ਰਾਧ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਖਟਕਰਮ (ਧੋਤਿ).

ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਏਥੇ:

ੳ) 'ਹਠ ਖੋਰ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ', ਪੰਨੇ 9-13. ਅ) 'ਰੋਰਖ ਸੰਹਿਤਾ', ਪੰਨੇ 7-12.

11) ਬਸਤਿ - ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਤੁਸਾਰ - "ਵਸਤੀ ਨਾਭੀ ਤਕ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਛੀ ਉੱਚਨ ਦੀ ਲੀਮੀ ਉੱਚਨ ਜਿਤਨੀ ਮੋਟੀ ਬੋਲਾ ਬਾਸ ਦੀ ਨਲਕੀ ਨੇ ਕੇ ਚਾਰ ਉੱਚਨ ਰੁਦਾ ਵਿਚ ਰਝਾਉਣੀ ਖਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਬਨ ਠਾਠ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਜਨ ਖਿੱਚਕੇ ਖਿੱਤਕੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨੀ।"¹ ਹਠ ਧੋਤ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ 'ਬਸਤਿ ਕਰਮ' ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹਠ ਧੋਤ ਦੇ ਰੁੱਝਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

111) ਨੇਤਿ - ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ - "ਇਛਾ ਰਿਠ ਲੀਆ ਸੂਤ ਦਾ ਡੇਰਾ ਬਰੀਕ ਖਤੋ ਮਨਾਇਮ ਨੇਕੇ ਨੇਕ ਵਿਚ ਰਝਾਉਣਾ ਖਤੋ ਉਸਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਮੂੰਹ ਦੇ ਰਸਤੇ ਕੱਢਣਾ ਖਤੋ ਦੇਵੇਂ ਸਿਰੇ ਫੜਕੇ ਹੋਠੀ ਹੋਠੀ ਨੇਕ ਖਤੋ ਕੰਠ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਨੀ।"² ਕਾਧਾ ਸ਼ੁਧਨ ਲਈ ਇਸ 'ਨੇਤਿ ਕਰਮ' ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1v) ਔਲਕੀ - ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਖ਼ਤੁਸਾਰ - "ਦੇਵੇਂ ਕੰਨ੍ਹੇ ਨੀਵੇਂ ਕਰਕੇ, ਪਿੱਠ ਦਾ ਵਨ ਕੱਢਕੇ ਸਿਧੇ ਬੈਠਣਾ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਬਨ ਠਾਠ ਧੋਤ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਉਪਰ ਹੇਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਲਾਇਮਾਨ ਕਰਨਾ ਜਿਵੇਂ ਮਧਾਣੀ ਦੇ ਫਿਰਨ ਤੋਂ ਮਟਕੇ ਵਿਚ ਦਹੀਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"³ ਇਸ ਕ੍ਰਿਯਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਸੁਧੀ/ਛੇ ਇਸ ਸੁਧੀ ਉੱਤੇ ਹਠ ਧੋਤ ਦੇ ਰੁੱਝਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

v) ਤ੍ਰਾਟਕ - ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਖ਼ਤੁਸਾਰ - "ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਟਕ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉੱਤੇ ਲਾਕੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਈਂ ਇਕ ਰਸ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਨ ਖਾ ਕੇ ਨਜ਼ਰ ਬਰ ਨਾ ਜਾਵੇ।"⁴ 'ਤ੍ਰਾਟਕ ਕਰਮ' ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦੀ ਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1. ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਠਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਖਟਕਰਮ (ਬਸਤਿ).

ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ:

ੳ) 'ਸਾਭਿਲਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਪੰਨੇ 9-11.

ਖ) 'ਯੋਗ ਸ਼ਤਕ', ਪੰਨੇ 7-11.

2. ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਠਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਖਟਕਰਮ (ਨੇਤਿ).

ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ:

ੳ) 'ਯੋਗ ਸ਼ਤਕ', ਪੰਨੇ 24-25.

ਖ) 'ਸਿਧ ਸਿੰਧਾਂਤ ਪੌਧਤੀ', ਪੰਨੇ 9-11.

3. ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਠਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਖਟਕਰਮ (ਔਲਕੀ).

4. ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਠਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਖਟਕਰਮ (ਤ੍ਰਾਟਕ).

ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ:

ੳ) 'ਯੋਗ ਸ਼ਤਕ', ਪੰਨੇ 15-16.

ਖ) 'ਯੋਗ ਸ਼ਤਕ', ਪੰਨੇ 9-11.

- ੧) ਕਪਾਨ ਭਾਤਿ — ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ — “ਨੁਸਾਰ ਦੀ ਧੌਰਣੀ ਵਾਰਰ ਚੇਰਕ, ਪੂਰਕ ਦੇ ਖੰਡਾਸ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਿ ਬਾਰਿ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਡਾਰਨਾ।”¹ ਪ੍ਰਾਣ ਉਥੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸੰਜਮ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ‘ਕਪਾਨ ਭਾਤਿ ਕਰਮ’ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਖਾਮੀ ਰੀਸ਼ਵਰਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਸਿੱਧ ਥੋੜੇ ਢਾਢੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਖੰਡਾਸ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਧੋਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।²

- ਬ) ਵਾਸਟ: ਪਰੰਜਲੀ ਦੀ ਵਾਸਟ ਸੰਸ਼ੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੋਧੀ ਭਿੰਨ ਹੈ ਹਠ ਧੋਰ ਦੀ ਵਾਸਟ ਸੰਸ਼ੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ। ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਸਟਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਜੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਉਤਨੇ ਹੀ ਵਾਸਟ ਮਿਥੇ ਕਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਰਾਸੀ ਲੱਖ ਵਾਸਟਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਕੁੰਢਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਭਰਵਾਨ ਨੇ 84 ਲੱਖ ਵਾਸਟਾਂ ਵਿਚੋਂ 84 ਵਾਸਟਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਚੇਰਾਸੀ ਵਾਸਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 33 ਵਾਸਟ ਬਹੁਤ ਨਾਡਦਾਇਕ ਹਨ। ਗੁਫ ਹਠ ਧੋਰੀ ਕੇਵਲ 4 ਵਾਸਟਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਵਾਸਟ ਨੂੰ ਸਰਬਸੰਸ੍ਰੁੱਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।³

- ੲ) ਮੁਦਾ: ਹਠ ਧੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਧੋਰ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣਾਧਾਮ ਯਾਦਿ ਥੰਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਨੂੰ ‘ਮੁਦਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਾਨੂ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਧੋਰ ਮੱਠ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚੁ ਦੀ ਇੱਕ ਗੀਤਿ, ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਮੁਦਾ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਨੇਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਦ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।”⁴

1. ਰਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਡਾ, ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਖਟਕਰਮ (ਕਪਾਨ ਭਾਤਿ).

ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ:

ੳ) ‘ਨਿਰੰਜਨ ਪੁਰਾਣ’, ਪੰਨੇ 7-9. ਬ) ‘ਧੋਰ ਬੀਜ’, ਪੰਨੇ 6-9.

2. ਰਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਡਾ, ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’, ਖਟਕਰਮ (ਕਪਾਨ ਭਾਤਿ).

ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ:

ੳ) ‘ਧੋਰ ਬੀਜ’, ਪੰਨਾ 9. ਬ) ‘ਸਿਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ’, ਪੰਨਾ 11.

3. ਦੇਖੋ: ਸੁਖਾਮੀ ਰੀਸ਼ਵਰਾਨੰਦ, ਵੇਦੋ ਮੋ ਧੋਰ, ‘ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ’, ਪੰਨੇ 84-85.

4. ਦੇਖੋ: ਭਾਈ ਰਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਡਾ, ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ (ਮੁਦਾ).

ਇਹਨਾਂ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਇਹ ਹਨ — ਮਹਾਂ ਮੁਦ੍ਰਾ, ਨੌਂ ਮੁਦ੍ਰਾ, ਖੇਰਚੀ ਮੁਦ੍ਰਾ, ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਮੁਦ੍ਰਾ।¹

- ਸ) ਪ੍ਰਤਿਭਾਹਾਰ: ਹਠ ਧੋਰ ਦਾ ਇਹ ਬੰਨ ਰਾਜ ਧੋਰ ਤੋਂ ਨਿਖਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।²
- ਹ) ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ: ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਬਾਰੇ ਹਠ ਧੋਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਧੋਰ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਠਾਨ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।³ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ (ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਾਧਨਾ ਹਠ ਧੋਰ ਦੀ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਧੋਰ ਦੀ) ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚੁਰਚੁਰਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਉੱਤੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਿੰਨੀ ਚਰਚਾ ਹਠ ਧੋਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ, ਉੰਨੀ ਰਾਜ ਧੋਰ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਬਾਰੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਧੋਰ ਦਾ ਚੌਥਾ ਬੰਨ, ਧੋਰ ਸੁਤਰ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰਾਸ ਦੇ ਬੰਦਰ ਬਾਹਰ ਖਾਉਣ ਦੀ ਚਾਨ ਨੂੰ ਖਾਪਣੇ ਵਸ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੈ। ਅਤ੍ਰੀ ਰਿਖੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਧੋਰ ਨੇ ‘ਓੜੀ ਭੁਰ ਭੁਰ: ਸ੍ਰੁ’ ਸੰਹਿਤ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਰਾਇਤ੍ਰੀ ਦਾ ਜਪ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੈ।”⁴

ਪਤੰਜਨ ਧੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਹਨ — ਪੁਰਕ, ਕੁੰਡਕ ਅਤੇ ਰੇਚਕ। ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਬੰਨ ਭੇਦ ਹਨ — ਇਹਨਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਹਠ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਮਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਨੇ ਨੇ ਸੁ ਖਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਤਕ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਸਵੀਕਾਰ

-
1. ਦੇਖੋ: ੳ) ‘ਹਠ ਧੋਰ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ’, ਪੰਨੇ 35-36.
 ੲ) ‘ਯੋਗ ਸ਼ੁਤਰ’, ਪੰਨੇ 17-21.
 ੳ) ‘ਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ’, ਪੰਨੇ 17-21.
 2. ਦੇਖੋ: ੳ) ‘ਬੇਰੀਤ ਸੰਹਿਤਾ’, ਪੰਨੇ 41-44.
 ੲ) ‘ਨਿਰੰਜਨ ਪੁਰਾਣ’, ਪੰਨੇ 23-25.
 ੳ) ‘ਯੋਗ ਸੰਹਿਤਾ’, ਪੰਨੇ 38-40.
 3. ਦੇਖੋ: ੳ) ‘ਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਕ੍ਰਿਹ’, ਪੰਨੇ 51-61.
 ੲ) ‘ਧੋਰ ਬੀਜ’, ਪੰਨੇ 21-25.
 ੳ) ‘ਯੋਗ ਸੰਹਿਤਾ’, ਪੰਨੇ 17-21.
 4. ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ (ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ).

ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਸ਼ਾਸ਼ਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾਰ ਸਤੰਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਤਿਉਂਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸਦਾ ਅਤਿਅਸ ਚੁਰਚੀ ਹੈ।

- ਕ) ਧਿਆਨ: ਧਿਆਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੇਕ ਯੋਗ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਹੋਰ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੱਤਰਾ ਹੈ ਕਿ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧਕ ਨੇ ਜਾਂ ਹਰ ਇਕ ਭਰਤ ਨੇ ਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹

ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।² ਯੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।³ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਅਰਵਿੰਦ' ਜਿਹੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ।⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤੰਜਲੀ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਤਕ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੌਰ ਜਾਂ ਖੰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁵ ਧਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੁਝ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ 'ਧਿਆਨ ਯੋਗ' ਦੀ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦੇ ਇਕ ਖੰਡ ਤੋਂ ਅਰਾਧ ਵਧ ਕੇ ਇਕ ਪੂਰਨ

1. ਦੇਖੋ: ੳ) 'ਸਿੰਧ ਸਿੰਧਾਂਤ ਪੱਧਰੀ' ਪੰਨੇ 17-21.

ਅ) 'ਯੋਗ ਸਿੰਧਾਂਤ', ਪੰਨੇ 25-31.

ੲ) 'ਨਿਰੰਜਨ ਪੁਰਾਣ', ਪੰਨੇ 21-28.

ਸ) 'ਯੋਗ ਸਿੰਧਾਂਤ', ਪੰਨੇ 17-21.

2. ਦੇਖੋ: ੳ) 'ਯੋਗ ਸਿੰਧਾਂਤ', ਅਧਿਆਇ 7, ਸ਼ਲੋਕ 51.

ਅ) 'ਧਿਆਨ ਬਿੰਦੂ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਅਧਿਆਇ 6, ਸ਼ਲੋਕ 5.

ੲ) 'ਯੋਗ ਕੁੰਡਨੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਅਧਿਆਇ 2, ਸ਼ਲੋਕ 51.

3. ਦੇਖੋ: ੳ) 'ਬਿੰਦੂ-ਉਤਰ-ਨਿਰਾਸ਼' (ਸੀਏ. ਡਾ. ਭਟਾਰਾਗੀਆ), ਪੰਨੇ 711-712.

ਅ) ਰਾਮਦਾਸ, ਸਮਾਧਿ ਯੋਗ ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 502.

4. Arvinda, *Divine Life*, Vol. I, p. 151.

5. Yoganand, *autobiography of a Yogi*, pp. 51-55.

ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਧੇਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹

ਧਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ: ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਠਯੋਗ² ਦੇ ਕੁਝ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

- 1) ਸਥੂਲ ਧਿਆਨ 11) ਜੋਤੀ ਧਿਆਨ 111) ਸੂਖਮ ਧਿਆਨ

‘ਸਿੱਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਰੀ’, ‘ਯੋਗ ਸ਼ਤਕ’ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ‘ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਧਿਆਨ’ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਚਕ੍ਰਾਂ ਧਿਆਨ ਨਿਰਾਉਣ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਉਨੇਖ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।³

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ⁴ ਵਿਚ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ:

- 1) ਧਿਆਨ-ਧਿਆਨ 11) ਓਕਾਰ ਧਿਆਨ 111) ਸੋਹਿ ਧਿਆਨ

ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਧਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

- ਖ) ਸਮਾਧੀ: ਸਮਾਧੀ ਰਾਜ ਧੇਰ ਦਾ ਚੀਤਮ ਨਕਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਪਤੀਜਨੀ ਨੇ ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਨੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਰਹਨ ਮੰਡਲ (ਦਸਮ ਦੁਆਰ) ਤਕ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਪੁਰਾ ਦੇਣਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਟੀਕਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵

1. ਏਥੇ: ਹਨੁਮਾਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪੋਦਾਰ, ਧਿਆਨ ਯੋਗ, ‘ਪਰਮਾਰਥ ਪੱਥ’, ਪੰਨੇ 453-467.

2. ‘ਸਿੱਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਰੀ’ ਅਧਿਆਇ 1, ਸ਼ਲੋਕ 18.

3. ਏਥੇ: ਪ੍ਰੋ. ਮਾਜੂਮਦਾਨ, ਤ੍ਰਿਵਿਧ ਯੋਗ, ‘ਪਰਮਾਰਥ ਪੱਥ’, ਪੰਨੇ 640-647.

4. ‘ਯੋਗ ਕੁੰਡਲੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ’, ਅਧਿਆਇ 2, ਸ਼ਲੋਕ 32.

5. ਏਥੇ: 6) ‘ਸਿੱਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਧਰੀ’, ਪੰਨੇ 17-21.

ਅ) ‘ਯੋਗ ਸੰਹਿਤਾ’, ਪੰਨੇ 25-31.

ੲ) ‘ਨਿਰੰਜਨ ਪੁਰਾਣ’, ਪੰਨੇ 21-28.

ਸ) ‘ਯੋਗ ਸੰਹਿਤਾ’, ਪੰਨੇ 17-22.

ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ , ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਕੱਠ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਕੋਈ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ¹ ਵਰਗੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਸਮਾਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਸੁੱਤੇ ਪਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਿਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਠ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਚੇ (ਆਤਮ ਰਿਖਾਨ) ਆਵਰਸ਼ ਵਨ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ 'ਮੁੜ ਸਮਾਧੀ'² ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ

ਯੋਗ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕੁਝ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੱਧਤੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ। 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ' ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਰਾਜ ਯੋਗੀ 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ' ਅਤੇ 'ਆਸਣ' ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਫ਼ ਸੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਬਠ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਯੋਗੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ' ਆਦਿ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਧਯ (ਨਕਸ਼ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼) ਹੈ ਸਮਾਧੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਹਠ ਯੋਗੀ 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ' ਅਤੇ 'ਆਸਣ' ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਬਠ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 84 ਆਸਣਾਂ ਅਤੇ 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ' ਦੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੁਰੀਰ ਨੂੰ ਕਮਾਉਣਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਰੀਰ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।³

1. ਏਥੇ: ਕੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਯੋਗ ਤਥਾ ਯੋਗ ਬਿਭੂਤਿ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 732-742.

2. ਪ੍ਰੋ. ਮਾਜੂਮਦਾਰ, ਡਿਵਿਧ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 645.

3. ਏਥੇ:

ਓ) ਦਾਮੋਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਯੋਗ ਤਥਾ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 36.

ਅ) ਜਯ ਦਯਾਨ, ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 45.

ੲ) ਬਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਜ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 51.

- 11) ਰਾਜ ਧੋਰੀ ਕਾਧਾ ਸੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਥੂਲ ਸੁੱਧੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠਕੇ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਅੰਤਿਮ ਬਨ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਯਾਸਣ ਯਾਦ ਨਾਠ ਇਹਨਾਂ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
- ਹਠ ਧੋਰੀ 'ਯਮ', 'ਨਿਯਮ', 'ਯਾਸਣ' ਯਾਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਧਾ ਸੁੱਧੀ ਲਈ 'ਨੇਤੀ' ਅਤੇ 'ਧੋਤੀ' ਯਾਦਿ ਕੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਘਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਧੋਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।¹
- 111) ਰਾਜ ਧੋਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਧੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਘਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਠ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸੰਕਲਪ ਹੈ।
- ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਪਰੀਤ ਹਠ ਧੋਰੀ ਕਾਧਾ ਸੁੱਧੀ ਰਾਗੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਘਪਣਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਯਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੀ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਧੋਰੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧੁਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਕੇਵਲ ਵਿਭਨ ਮਾਰੂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
- 112) ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਗੰਧ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਈ ਕਮਨਾਂ ਅਤੇ ਚੱਕਰਾਂ ਦੀਹੋਂਦ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚੱਕਰਾਂ ਅਤੇ ਕਮਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ ਧੋਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਚੱਕਰਾਂ ਜਾਂ ਕਮਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।²
- 113) ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਗੰਧ ਦੇ ਨੌਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਸਵਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ 'ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ' ਜਾਂ 'ਦਸਮ ਦੁਆਰ' ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਦੀ ਘਪਣੀ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਧੋਰ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ।³
- 114) ਹਠ ਧੋਰੀ 'ਗ੍ਰੰਥਿਨੀ' ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਲਛੇ ਜਰਾਉਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੁਗੰਧ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਮਨਾਂ, ਚੱਕਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤੇ ਪੁਜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਠ ਧੋਰੀ ਲਈ ਇਹ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਕਨਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਧੋਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।⁴

1. ਏਥੇ: 6) ਦਾਮੋਦਰ, ਸੰਪੂਰਣ ਧੋਰ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 206-207.

ਅ) ਤਾਰਾ ਚੰਦ, ਧੋਰ ਵਿਗਿਆਨ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 231, 235.

ੲ) ਨਿਤਯਾਨੰਦ, ਧੋਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 239, 241.

2. ਕੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਧੋਰ ਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਚਯ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 53-56.

3. ਜਥ ਦਯਾਨ, ਅਸ਼ਟਾੰਗ ਧੋਰ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 45-48;

4. ਦਾਮੋਦਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਧੋਰ ਤ੍ਵੰ ਮੀਮਾਂਸਾ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 36-38;

੨੧੧੩

ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੱਡੀ ਨਾਨ ਤਿੰਨ ਠਾਕੀਆਂ ਦਾ ਉਨੇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਠਾਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ — 'ਇਕਾ', 'ਪੰਦਰਾ' ਅਤੇ 'ਸੁਖਮਨਾ'। ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਠਾਕੀਆਂ ਦਾ ਉਨੇਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੀ ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਸਾਧਨਾ ਪੌਧਤੀ ਤੋਂ ਪਏ ਹਟ ਕੇ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਰਗ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਚੁਣਿਆ, ਉਹ ਮਾਰਗ ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਵਿਆਸ ਦੇ ਸਿੰਧਾਂਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਚਲ ਕੇ ਹਠ ਯੋਗ ਨਾਲ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ, ਜਾਂਦੂ ਟੂਣਾ, ਭੂਤ ਯੋਮ, ਗੰਭੀਰਾਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਮਿਥਿਯਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਅੰਤਰਿਕਸ਼ ਦੇ ਕਾਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਕ ਇਹਨਾਂ ਵੰਨ ਝੁਨੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਮਠਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ, ਸਮਾਧਾਂ ਅਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੁਪਿਯਾ ਧਨਾ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਖਰੀਦ ਕੀਤੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਸੁਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦੀ ਖਾੜ ਨੂੰ ਕੇ ਖਾਪਣੇ ਖਾਪ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਤੁਲ ਸਿੰਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖਾਪਣੇ ਹਲੀ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਤੇ ਪੌਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀਤਾ।

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਪੌਧਤੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਨਾਡੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਪੌਧਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਯਾ ਸੁਖੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਭੂਤ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਤਿੰਨ ਠਾਕੀਆਂ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ, ਛੇ ਚਕ੍ਰਾਂ, ਸੈਰਾਂ ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪੌਧਤੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ 'ਨਾਡੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾ' — ਇਹ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

II ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਉਨੋਖਟਾਧਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੁਟਾਰ ਯੋਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਅਤੇ ਹਨ ਯੋਗ ਦੀ ਨਾੜੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਉਨੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੌਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1 ਵੇਰਵਾ ਭਾਵ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਮਕ ਨੇ ਵੇਰਵਾ ਭਾਵ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਾ ਬਾ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ੳ) ਵੇਰਵਾ ਦਾ ਸਰੂਪ: ਹਰਖ ਤੇ ਸੋਹ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਸਮਝਣ ਵਾਨੇ ਅਤੇ ਰਹੀਬੀ ਅਮੀਰੀ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿਣ ਵਾਨੇ ਵੇਰਵਾ ਵਾਨ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਮਰਪਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਹਰਖ ਦੇਖਿ ਮਨੁ ਨਾਹਿ ਬਿਰਸਾਵੈ, ਸੋਹ ਨਹੀਂ ਮੁਰਝਾਵੈ।
ਜਿਥੇ ਸੀਧੇ ਤਥੇ ਬਿਪਤਿ ਪਛਾਣੈ, ਬਿਰਮ ਮਹਿਨ ਨਡਾਵੈ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜੇ ਪਰਮਪਦਿ ਰਾਤਾ, ਤਿਹੀਂ ਜਮੁ ਨਿਕਟ ਨਾ ਆਵੈ।¹

ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰਖ ਸੋਹ ਅਦਿ ਵਿਪਰੀਤ ਪ੍ਰਸੰਥਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਵਸਤ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾ ਕਰਨਾ ਵੇਰਵਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨੱਛਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਦਾ ਇਹੀ ਸੰਕਲਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਭਾਵ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨਹਦ ਸੁਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਤਤਿ ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ੁਕਤੀ, ਸੁਖਮ ਤੱਤ, ਅਮਰਪਦ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਜਿਹੇ ਉੱਚੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਅਨਹਦ ਰਾਤਾ ਭਯਾ ਬਿਰਾਡੀ, ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦ ਨਾ ਭਾਵੈ।
ਅਨਭੀਨੇ ਸਿਉ ਸਹਿਜ ਪਤੀਨਾ, ਤਬ ਤੇ ਭਯਾ ਬਿਦਾਵੈ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜੇ ਅਮਰ ਪਦਿ ਰਾਤਾ, ਕੈਸੇ ਅਭੇ ਪਦ ਪਾਵੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 15.

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰੇ ਵੇਰਾਹ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਖਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

- ਖ) ਵੇਰਾਹਵਾਨ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ: ਵੇਰਾਹ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਰੱਖਭਾਤ ਦੀ ਹੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਵੇਰਾਹ ਭਾਵ ਦੀ ਬਲਕੀ ਉਸਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਾਮ ਰੂਪ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਟੁੱਟ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਵੇਰਾਹਵਾਨ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹਰਿ ਭਜਨ ਕਾ ਭੇਦ ਕਰਬਾ। ਕਾਮ ਰੂਪ ਕਾ ਭੇਦ ਕਰਬਾ॥
ਏਕ ਪਰ ਰਾਖਯੋ ਪੈਰ ਸਾਖੀ, ਮਾਨ ਮੋਹ ਮੰਤ ਮਾਰਬੇ ਹਾਥੀ॥

'ਮਾਨ' ਅਤੇ 'ਮੋਹ' ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਵੇਰਾਹ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੋਹ-ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ-ਬਿਰਤੀ ਵੇਰਾਹ ਭਾਵ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰਮੋਹ ਮਛੀ ਨਿਹਚਲ ਬਾਸਾ। ਜਰਨਕ ਜਟਾ ਸਿਰ ਦੇਖਯਾ ਤਿਮਾਸਾ॥
ਧਯਾਨ ਹੁੰਯਾ ਸੁਰਤਿ ਸੇਠੀ ਸਮਾਣੀ। ਰਹਣ ਅਕਾਸ਼ ਕਾ ਛਾਯਾ ਨਿਰਸ ਉਭਾਣੀ॥

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਪੁਰਬੀ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਵੇਰਾਹਵਾਨ ਸਾਧਕ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਚਿਤਰ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

- ੲ) ਵੇਰਾਹ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ: ਵੇਰਾਹਵਾਨ ਸਾਧਕ ਜੀਸਾਰ ਦੇ ਮਿਥਿਆ ਭਾਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਬਨਾਸ਼ੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਖਾਪਣੀ ਨਿਭ ਲਾਈ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਵੇਰਾਹ ਭਾਵ ਦੀ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਿਸ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੁਮਿਟ ਭਈ, ਹੁੰਧੁ ਬਕਾ ਸਿਰਿ ਕਾਰੁ।
ਜਿਸ ਖਸਮ ਵਿਸਾਰੀ ਨਾਨਕਾ, ਤਿਸ ਕਯੋ ਬਿਰੁ ਨਾਹ ਸੋਹਾਰੁ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦੱਖਤੀ ਮੂਲਕ 'ਸੁਹਾਰਾ' ਅਤੇ 'ਖਸਮ' - ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਵੇਰਾਹਵਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਮਣ ਮਰਨ ਦੇ ਚਕਰ ਚੋਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੇਰਾਹਵਾਨ ਦੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜੇ ਜਨਮੇ ਸੇ ਜਾਯ ਮਰਿ, ਜੇ ਖਵੈ ਸੇ ਜਾਯ।
ਕਿਸ ਯੈ ਕਹੀਅਹਿ ਅਰਿ ਮੰਦਰ, ਹਉਮੈ ਸੀਰਿ ਕਾਨ ਬਲਾਯ ॥³

1. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 706, 707

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 290.

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 291.

ਵੇਰਾਡਵਾਨ ਦਾ ਡਰਤੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਠਾਉਣਾ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਪਾਪ ਧੁੰਨ ਬਯੋਹਾਰ ਸੁ ਕਰਨੈ, ਦੇ ਦੇ ਨੈਨੇ ਸਾਈ।
ਠਾਨਕ ਡਰਤਿ ਰਤੇ ਬੇਰਾਗੀ, ਹਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਬੁਧਿ ਪਾਈ॥¹

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪਾਪ ਦੀ ਥਾਂ ਧੁੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੇਰਾਗੀ ਨੂੰ ਡਰਤੀ ਦਾ ਡਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਦਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੇਰਾਡ ਭਾਵ ਦੀ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਰਾਡ ਭਾਵ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੋਯਾਕੁਨ ਪਾਵਹਿ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ। ਜਾਂ ਕੁੰ ਬੰਦੀਹ ਡੇਵੀ ਡੇਵਾ॥
ਜਿਹਾ ਅਨਰਸ ਸਵਾਦ ਬਿਚਖਣ। ਠਾਨਕ ਸਰਜ ਬੇਰਾਗ ਕੇ ਨੀਖਣ॥²

ਵੇਰਾਡਵਾਨ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਡੇਵੀ ਡੇਵਤੇ ਵੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵੇਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਵੇਰਾਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹਰਿ ਨਾਮ ਰਤੇ ਸਦਾ ਬੇਰਾਗੀ। ਹਰਿ ਨਾਮ ਰਤੇ ਨਾਨਕ ਵਡਭਾਗੀ॥³

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼: ਸਾਧਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਵੇਰਾਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਨ ਹੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਈ ਥੋਰ ਖਿਰਣਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੇਰਾਗ ਭਾਵਨਾ ਨਾਨ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਡਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਵੇਰਾਗ ਭਾਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੇਰਾਡਵਾਨ ਦੀ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਕੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਵੇਰਾਗ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2) ਘੁੰਟੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

- 6) ਭਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬੁਧਮ ਦੀ ਏਕਤਾ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਘੁੰਟੇ ਮੂਲਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹਠ ਯੋਗ, ਮੰਤ੍ਰ, ਤੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਜਯੋਤਿਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਇਸ

1. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 293.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 327.

3. ਉਹੀ. ਪੰਨਾ 370

ਘੜੇਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਖੰਡਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘੜੇਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਠਾਠ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਇਹ ਘੜੇਤਵਾਦੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਇਕ ਬੁਧਮ ਇਕ ਬਰਨ, ਇਕ ਏਕੋ ਮੋਲਨਿਹਾਰ॥
ਏਕਾ ਜਾਤਿ ਸੁਨਾਤਿ ਇਕ ਏਕੋ ਭੀ ਉਪਚਾਰ॥¹

ਇਹ ਤੁਕ 'ਨਿਰਜੋਰ ਭਰਤੀ' ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਘੜੇਤਵਾਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤੱਤ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਬੁਧਮ ਅਤੇ ਮੋਲਨਿਹਾਰ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਇਥੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਚਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਜਕਤ ਦੀ ਭੇਦ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਥੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਉਪਚਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਦੁਤੀਯ ਡਿਡੀਯ ਕਛੁ ਨਹੀਂ ਸਭ ਏਕੋ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ॥
ਏਕੋ ਰੂਪ ਬਰਨ ਏਕ, ਏਕ ਰੰਗ ਇਕੁ ਮਾਸ॥²

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦੁਤੀਯ ਸ਼ਬਦ ਦੂਤ ਭਾਵਨਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰਕ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬੁਧਮ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਦੋ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਿਡੀਯ ਸ਼ਬਦ ਜੀਵ, ਬੁਧਮ ਅਤੇ ਜਕਤ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਸੱਤਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ 'ਤ੍ਰੇਤਵਾਦੀ' ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਰਿਯਾਨ) ਦੀ ਏਕਤਾ ਵੀ ਇਥੇ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ, ਰੂਪ ਰੰਗ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਰੰਗ ਮਾਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਾਂਗ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਘੜੇਤਵਾਦ ਦੀ ਮੋਢਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਥਲ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਸ਼ੁਨੇਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਭੀਸੀ ਬਾਤ ਕਛੁ ਕਯੋ ਮਨੁਕਾ ਭਰਮਾਰਿ॥
ਆਤਮ ਰਾਮ ਹੀ ਸਰਨ ਮਹਿ ਦੂਜਾ ਨਾਹੀ ਨਾਹਿ॥³

ਇਥੇ 'ਆਤਮ ਰਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਹ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 307.

2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 307.

'ਏਕੋ ਕਹੀਓ ਨਾਨਕਾ ਦੂਜਾ ਨਾਹੀ ਕੋ' ਆਦਿ ਤੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਘੜੇਤਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 602.

ਸਭ ਭੀਰਵਰਿ ਵਰਣੈ ਵਰਤਾਰਾ। ਖਾਧੇ ਕਰਨ ਕਰਾਵਣਹਾਰਾ॥
ਜੇ ਕਿਛੁ ਹੋਈ ਸੁ ਤੁਮਤੋ ਹੋਈ। ਭੀਰਵਰਿ ਬਾਹਰਿ ਏਕੋ ਸੋਈ॥¹

'ਬਾਹਰਿ', 'ਭੀਰਵਰਿ' ਦੀ ਇਸ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:
ਦੋਸਤ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤਾਂ ਕੇ ਹੋ ਏਕ। ਸਾਧ ਚੇਰ ਕਾ ਨਾਹਿ ਸਿਥਕ॥
ਜਾਂਕੀ ਬੰਧ ਮੁਕਤਿ ਦੂਰ ਹੋ ਭਾਈ। ਖਾਤਮ ਪਰਾਤਮ ਪਛਾਨਿ ਕਰਿ ਨਾਈ॥²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਾਨ ਸਾਧਕ ਦੀ ਭੇਦ ਬੁੱਧੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਖੜੇਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਹਨਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਖਾਧੇ ਕਾਨਘੇ ਖਾਨਾ। ਖਾਧੇ ਪਾਠੇ ਖਾਪ ਖਪਾਨਾ॥
ਖਾਧੇ ਸਰਵਰ ਖਾਧੇ ਮਾਧੀ। ਖਾਪ ਖਰੇਕੀ ਜਾਨ ਵਰਾਈ॥
ਖਾਧੇ ਮਾਰੇ ਖਾਪ ਜਿਵਾਨੀ। ਖਾਧੇ ਫੋਕੇ ਖਾਪ ਸਮਾਨੀ॥
ਜੇਈ ਖਾਪ ਕੇ ਉਨਟਿ ਕਰਿ ਨਹੀ। ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਰਹੀ॥³

'ਮਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਈਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਖਾਪਣੇ ਖਾਪ ਨੂੰ ਉਨਟਾਉਣ ਦੀ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਇਥੇ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰ 1 ਵਿਚ ਅਣ੍ਹੰਬੇ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਖੜੇਤ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- ਖ) ਮਾਯਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਸ਼ਕ ਮਾਯਾਵਾਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪਰਿਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਯਾਵਾਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਾਯਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਾਯਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੌਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਾਯਾ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 609.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 609.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 633.

ਤੁਕਾ ਦੇਖੀਯਾ ਜਾ ਸਕਦੀਯਾ ਹਨ:

ਇਕੁ ਥਰਬਾਰੀ ਘਰੁ ਸੀਸਾਰੀ। ਭਨੀ ਬੁਰੀ ਹੈ ਏਕੁ ਨਿਥਾਰੀ॥
ਮਾਯਾ ਮਾਯਾ ਸਭ ਜਗੁ ਕਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਕੋਈ ਜਨੁ ਨਹੈ॥¹

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਥਰ ਬਾਰ, ਸੀਸਾਰ, ਭਨਾ ਬੁਰਾ ਥਾਵੇਂ ਭੇਦ ਭਾਵ ਮਾਯਾ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹਨ
ਘੇ ਸਾਧਕ ਇਸ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਘੇਤਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਾਯਾ ਦਾ ਰੂਪ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਭਟਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਯਾ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵਿਥਨ
ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਯਾ ਦੇ ਇਸ ਮਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਮੋਹਿਨੀ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਇਸੁ ਮਨ ਮਹਿ ਇਹੁ ਮੋਹਨੀ ਕੀਨੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਜਪਨੁ ਨਾ ਦੇਈ।
ਜਿਨਿ ਇਹ ਮੋਹਨੀ ਮਾਰਿ ਬਿਭਾਰੀ ਪੁਰਣ ਕੀਨ ਮਹਿ ਸੇਈ॥
ਮਾਯਾ ਮੋਹਨੀ ਮਨ ਮਹਿ ਤਿਥਾਰੀ ਮਨਿ ਤੁਮ ਨਿਕਿਟ ਨਾ ਥਾਵੈ।
ਜਿਨ ਮੋਹਨੀ ਸਿੰਘੁ ਬਹੁ ਬਿਰੁ ਲਾਈਯਾ ਨਾਨਕ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਵੈ॥²

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਯਾ ਦਾ ਮੋਹਿਨੀ ਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਨ ਮਨ ਸਾਧਨਾਂ
ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਨਤਵਾਂ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਰੋੜ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਾਯਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਰੂਪ ਧਨ, ਦੇਨਤ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਨ ਦੇਨਤ ਲਈ 'ਬਿਖਿਆ' ਸ਼ਬਦ
ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬਿਖਯਾ ਤਿਥਾਏ ਬਿਰਯਤ ਤਬ ਹੋਈ। ਬਿਖਯਾ ਨਹੁ ਲਾਭੇ ਮੁਕਤਿ ਨਾ ਕੋਈ॥
ਮੁਕਤਿ ਬਿਖਯਾ ਸਿੰਘੁ ਭਯਾ ਨਿਥਾਰਾ। ਤਾਂ ਕੇ ਭੀਡਿਓ ਚਾਨਣ ਸਾਰਾ॥
ਜੇ ਤੋਂ ਪਾਏ ਰਿਖਾਨ ਕੀ ਰੀਤਾ। ਬਿਖਯਾ ਕਈ ਨਿਰਮਲ ਭਯਾ ਚੀਤਾ॥³

ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਾਯਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਕਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ
ਵੇਦਾਂਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਿਖਾ ਹੈ।

ਸੀਸਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਭੇਦ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਲਈ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇੰਜ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬਿਖਯਾ ਕਈ ਦੁਖ ਸੁਖ ਰਯਾ ਮਨ ਉਪਜਿਯਾ ਚੀਰਾਰੁ।
ਨਾਨਕ ਰਹੈ ਕੁੰਟੀ ਹੈ ਸੁਖ ਭਯਾ ਤਾਂ ਕੇ ਮਸਤਕਿ ਭਾਰੁ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਯਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰ ਨਾ 611.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 630.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 611.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 612.

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪੀ ਮਾਯਾ ਦਾ ਠਾਸ਼ ਸੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੁਖ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਮੁਕਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਾਯਾ ਸੁਖ ਦਾ ਵਰਤੋਂ ਭਾਵ ਵੈਦਾਂਤੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਟਿ ਨਾਠ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਰ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਖਪਾਇਆ ਹੈ।

- ੲ) ਸਾਧਨਾ ਪੌਧਤੀ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕਥਨੀ ਨਾਲੋਂ ਕਹਨੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਕਾਯਾ ਦੀ ਸੁਧੀ ਰਾਹੀਂ, ਰਾਜ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਜਮ ਰਾਹੀਂ, ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਤੰਤ੍ਰ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾ ਪੌਧਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਖਾਪਣੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਟਿ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾ ਪੌਧਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੁਬਾਨੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਖਰਚ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧਨਾ ਪੌਧਤੀ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।¹ ਯਾਮ ਰੋਹ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਤੁਲਾਈ (ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ) ਅਤੇ ਖਾਪਣੇ ਖਰੀਦੇ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਪੌਧਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਵੱਸਰ ਸੁਰਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਖਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨਾ ਪੌਧਤੀ ਨਾਠ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚਕ੍ਰ ਭੇਦਨ, ਸਹਸ੍ਰਚਕ੍ਰ ਕਮਨ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਆਦਿ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੌਧਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਤੰਤ੍ਰਾਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਇਹ ਭੌਨ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਰ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਪੌਧਤੀ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਸੰਦਰਭ ਦੇਖੋ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਜਾਂਕੇ ਮਨਿ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਭਰੁ ਮਨਸਾ ਚਨੈ ਨਾ ਚੀਤ।
ਤਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਅਨੰਦ ਸੁਖ ਅੰਤੁ ਦੇਖੇ ਨਿਤ ਨੀਤ॥²

1. ਦੇਖੋ: a) Shiva Mand, Science of Yoga, Vol. III, pp. 5-9.
b) J.N. Swami, Narda Bhakti Sutras: Commentary, pp. 1-11.
c) Maheswar Neog, Bhakti Ratnakar of Ankaradeva, pp. 9-12.
d) S.N. Dasgupta, History of Indian Philosophy, Vol. I, pp. 11-21.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 604.

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਮਨਸਾ ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਹੋਣਾ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਧੌੜੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਮਨਸਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਰੂਪ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜਤਨ ਵਿਚ ਨੈਣ ਦੇਣ ਨਾਨ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 'ਆਤਮ ਪੁਰਾਸ' ਵਿਚ ਇਸ ਨੈਣ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਤਿਸੁ ਜਾਨੈ ਅੰਗਨਿਸ ਸਦਾ ਰਹਤ ਸਰਵ ਕੇ ਬੰਡ।
ਨਾਨਕ ਨੈਨ ਦੇਨ ਕੀ ਗਿਊ ਨਹੀ ਜਯੋ ਸੰਗੀ ਕੇ ਸੰਗ॥¹

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨੈਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਘਨਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਨਹੀ ਚੱਲ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਨੈਣ ਦੇਣ ਦੀ ਕਈ ਬਾਬਾਂ ਤੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਨੈਨ ਦੇਨ ਕੀ ਬਿਧਿ ਸਭ ਤਿਆਗੀ। ਖੋਸੀ ਬਿਧਿ ਪਾਵੈ ਵਡਭਾਗੀ॥²

ਇਸ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮੁਲਕ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਾਂ ਕੇ ਮਨਿ ਨਹੀ ਕਲਪਨਾ ਅਕਲਪ ਭਿਯਾ ਕਉ ਖਾਏ।
ਬੇਦਾਵੇ ਹੋਏ ਬੇਲਨਾ ਜਰ ਮਹਿ ਸਾਧ ਕਹਾਏ॥³

ਸਾਧਕ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਖਯੋਰ ਭੱਠ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਨਾਨ ਸਾਧਨਾਂ ਖੀਡਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਾਂ ਕੇ ਮਨਿ ਖਾਸਾ ਨਹੀ ਬਰੁ ਚਾਹ ਨਾ ਉਪਜੈ ਕੋਇ।
ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਖਾਸਾ ਜੋ ਦੇਖੀਐ ਜੋ ਕੀਜੈ ਸੋ ਹੋਇ॥⁴

ਖਾਸਾ ਅਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਇਕ ਵਿਘਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਉਸਤਤ ਨਿੰਦਾ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿਣਾ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਸ਼ਾਦੀ ਭੀ ਕਉ ਮਨ ਨਹੀ ਜਾਨੇ। ਹਰਖ ਸੋਰ ਦਿਨ ਮੇਂ ਨਹੀ ਆਨੇ॥
ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਵਠਿ ਸੁਰਤਿ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਹ ਬਿਧਿ ਭਰਮਿ ਨਾ ਉਪਜੈ ਕੋਈ॥⁵

ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਅਲਪਾਹਾਰੀ ਨਿੰਦਰਾ ਬੇੜੀ। ਯਯਨ ਤੀਨ ਵਿਧਿ ਰਾਖੇ ਹੋੜੀ॥⁶

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 605.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 608;

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 608.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 610.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 612.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 615

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਪਣੇ ਖਾਹਾਰ ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ, ਠਿੰਦਾ ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾ ਪ੍ਰਾਣ (ਪ੍ਰਾਣ, ਅਪਾਨ, ਉਦਾਨ) ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਕਰਨਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਅਵਸ਼ਰਕ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਸੋਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਨਾਠ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸਮਾਜੀ ਵਿਚਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਏਥਿ ਸੁਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਕੇ ਸਰਲਾ ਕੁੜਾ ਜਾਨਿਯਾ।

ਨਾਨਕ ਬੰਡਿਤ ਨਿੰਦਰਾ ਜੋ ਕਰੈ ਤਿਸ ਅਰਨ ਮਨੁ ਮਾਨਿਯਾ॥¹

ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਮਨ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਸੰਜਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕ ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸਾਧਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਚੁਰਚੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਮਨ ਹੀ ਮਾਯਾ ਮੋਹ ਵਧਾਯਾ। ਮਨ ਹੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਭਰਮਿ ਭੁਨਾਯਾ॥

ਮਨ ਹੀ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ ਮੋਹ। ਨਾਨਕ ਇਹ ਕਰਤਾ ਨੇੜ ਅਰੁ ਧ੍ਰੋਹ॥²

ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਯਾਪ ਸਮਝ ਸਮਝਾਈ ਨਿਜ ਯਾਹੇ ਹੀ ਕੇ ਸੋਧ।

ਨਾਨਕ ਇਉਂ ਹੀ ਜਾਨੀਐ ਨੀਜੇ ਮਨ ਪ੍ਰਭੋਧ॥³

ਮਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਜਮ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਪੁਰਨਤਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਮਨ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।⁴

ਸ ਮੁਕਤੀ

- 1) ਅਰਿਵਾਨ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਵਾਜ ਜਾਂ ਖਾਤਾ ਰਿਵਾਜ ਵੱਲ ਧ੍ਰੋਹਿਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਾਚਾਰਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਿਵਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚੁਰਚੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਰਿਵਾਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 603.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 633.

3. ਉਹੀ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 633.

4. ਉਹੀ: a) Shiva Kanda Avari, Science of Yoga, pp. 21-28.
b) J.M. Ananda, Avari, Yoga of Divine Love, pp. 6-8.
c) Dr S.Radhakrishnan, Hindu View of Life, pp. 7-15.

ਜਾਂ ਕੇ ਮਨ ਖਰਿਯਾਨ ਹੋ ਏਕ ਬਿਖਯਾ ਕਾ ਮੂਨ।
ਨਾਨਕਰਹੀ ਹੁਸੀਯਾਰ ਤਿਹ ਸੇ ਜਨ ਕਬਹੂ ਨਾ ਭੁਲ॥¹

ਖਰਿਯਾਨ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਮੂਨ ਹੋ ਘੇਰੇ ਇਸ ਖਰਿਯਾਨ ਤੋਂ ਹੁਸੀਯਾਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜਾਂ ਕੇ ਮਨਿ ਖਰਿਯਾਨ ਹੋ ਰਹਿਤਾ। ਮਿਥਯਾ ਸੇ ਸੋਈ ਜਨੁ ਰਹਤਾ॥
ਜਾਕੀ ਵਿਸ਼ਟਿ ਹੋ ਨੇਡ ਪਰ ਧਾਵੈ। ਸੇ ਨੇਡ ਬਹੁ ਭਾਤਿ ਦਿਖਾਵੈ॥²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਰਿਯਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਥਿਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਨੇਡ, ਮੋਹ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਸੰਸਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ
ਵਿਵਹਾਰ ਖਰਿਯਾਨ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11) ਹਉਮੈ: ਖਰਿਯਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਹੈ ਹਉਮੈ। ਇਹ ਹਉਮੈ ਆਮ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ
ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹਾਬ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਤਮ ਹੀਤਯ ਦੇ ਤੁੱਲ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ
ਨਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸੀਮਿਤ ਰਿਖਾਨ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਤਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈ ਦੇ
ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੋਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੁਬਿਧਾ ਅਨੇਕ ਪਾਖੰਡਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਰਾਈਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧਕ ਲਈ ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਸਜਨਤਾ ਅਤੇ ਭਲਮਾਣਸੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਨ
ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ 'ਬਿਨਸ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਹੰਕਾਰ ਵਿਰਤੀ ਟੁਟਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ
ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਧੋਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਨੀਮੀ ਅਤੇ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਨਾਨ ਧੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਇਸ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇ ਰਖਿਆ ਹੈ।

ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ, ਗੁਣ ਗੰਗਾਈਆਂ ਤਰੁ॥³

ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਰ ਹੋਨੀ ਹੋਨੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ
ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਕਾਰ ਹਉਮੈ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਹਉਮੈ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੇਕ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ
ਅਤੇ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਤ ਭਾਤ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਖੁਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਧੁਰਨਾ ਸਾਰੇ
ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਵਿਚ ਭਿੱਤੀ ਲਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ
ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਉਮੈ ਜਾਏ ਖੁਕਤਿ ਕਉ ਪਾਵੈ। ਮੁਕਤਾ ਹੋਏ ਸੁ ਮੁਕਤ ਸਿਧਾਵੈ॥⁴

-
1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 602.
 2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 602.
 3. ਭੀਮ, ਕੁੰਭ, ਪੰਨਾ 470.
 4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 606

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਨਈਂ ਕਰੁਮੇ ਇਕ ਵਿਖਾਨ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕਰੁਮੇ ਕੇਹੀ ਤਜੀਬੀ ਰੀਤਿ। ਖਾਤਮ ਕੀ ਜਾਨਹੂੰ ਖਰਾ ਖਤੀਰ॥¹

ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰੁਮੇ ਦੀ ਰਾਹ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਖਾਤਮ ਵਿਖਾਨ ਵਲ ਪੁਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

iii) ਰਿਖਾਨ: ਖਰਿਖਾਨ ਦਾ ਠਾਸੁ ਖਤੀ ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧਨਾ ਧੰਧਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਹਿਸ ਕੇ ਖੋਖਰ ਤੀਨ ਕਹਾਵਹਿ। ਰਕਾਰ-ਖਾਕਾਰ-ਨਕਾਰ ਨਰਾਵਹਿ॥
ਰਕਾਰ ਸੋਈ ਜੋ ਸੋਈ ਉਠਾਵੇ। ਖਾਕਾਰ ਹੈ ਖਾਧੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਨ ਸਮਾਵੇ॥
ਨਕਾਰ ਵਹੀ ਜੋ ਕਰੇਰਾ ਨਾਸ। ਖੈਸ ਰਿਖਾਨ ਭਾਸ ਪ੍ਰਾਸ॥²

ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾ ਸਤ੍ਰੀ ਵ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਠ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਰਿਖਾਨ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ — ਖਰਿਖਾਨ ਦਾ ਠਾਸੁ ਖਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ — ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਰਿਖਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਰੁਮੇ ਦੇ ਠਾਸੁ ਨਾਠ ਮਿਥਿਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਖੁਤਮ ਹੋਣ ਨਾਠ ਖਤੀ ਖਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਖਾਪਕਤਾ ਦੇ ਨਾਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜੋ ਸੁਖਕ ਸੁਜਾਣ ਖਾਤਮ ਕਰੁ ਜਾਣੈ। ਜੋ ਜਨ ਮਿਥਸਾ ਨਹੀਂ ਨਪਟਾਵੈ॥

... ..
ਖਾਤਮ ਰੂਪ ਸਰਨ ਖਟ ਮਾਹੀ। ਸੋ ਖਾਤਮ ਸੀਰਿ ਸਰਨ ਸਮਾਹੀ॥³

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਤਮਾ ਦਾ ਰਿਖਾਨ ਖਰਖਾਰ ਖਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਬ ਵਿਖਾਪਕ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸੋਚਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖਾਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਜਬ ਜਾਨੈ ਸੁਬ ਖਾਤਮਾ ਨਾਠਾ ਬਿਧਿ ਸੀਸਾਰ।
ਨਾਠਕ ਤੁਨਹੈ ਬਾਹਰੇ ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਉਤਰੇ ਪਾਰਿ॥⁴

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਤਮਾ ਦੇ ਸੁੱਧ ਖਤੀ ਸਰਵ-ਵਿਖਾਪਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਸੋਚਾ ਰਿਖਾਨ ਹੈ ਖਤੀ ਬਾਹਰੀ ਸੀਸਾਰ ਨੂੰ ਖਾਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਵਿਖਾਤੀ ਖਰਿਖਾਨੀ ਹੈ ਖਤੀ ਉਸਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 611.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 662.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 603.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 603.

ਸੱਚੇ ਰਿਖਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਜਗਤ ਵਿਚਕਾਰ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸੱਚੇ ਰਿਖਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ:

ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਨ ਮਨ ਉਪਜਿਯਾ ਜੇਸੇ ਬਿਰਖ ਕੀ ਝਾਡ।
ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਇਹੋ ਉਪਜੀ, ਰਿਹੇ ਪੁਰਾਨੇ ਪਾਤ॥¹

ਇਸ ਸ਼ੁਨੈਕ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੌੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਪੌੜੇ ਅਵਸ਼ਾਤ ਮਿੱਥਿਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਰਿਖਾਨ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਖਾਪਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਘਣਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਰਿਖਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਮੀਤਾ ਕੈਸੀ ਸਮਝ ਤੂੰ ਛੋਡਹੁ ਮਰਨ ਧਿਆਨ।
ਠਾਨਕ ਤੁਹੀ ਚੇਤਨ ਹੋ ਸਰਲ ਜਾਨਨ ਕੁੰ ਜਾਨ॥²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਰਿਖਾਨ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਖਾਪਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਸਾਰੇ ਰਿਖਾਨਾਂ ਦਾ ਰਿਖਾਨ ਹੈ।

ਰਿਖਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਿਖਾਨ ਅਤੇ ਅਰਿਖਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਹੈ:

ਰਿਖਾਨ ਧਿਆਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਾਨੇ। ਸੁਫਲ ਨਾ ਹੋਤੇ ਬਿਨ ਬ੍ਰਹਮ ਘਣਾਨੇ।
ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਨਨਾ ਇਹ ਬਿਧਿ ਭਾਈ। ਸਬੇ ਬ੍ਰਹਮ ਠਾਨਕ ਲਿਖ ਲਾਈ॥³

ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਿਖਾਨ ਧਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੌਧੀਆਂ ਨਿਸ਼ਕੁਨ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਨ ਹੀ ਸੱਚਾ ਰਿਖਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਖਾਪਕਤਾ। ਇਸ ਤੌਰ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬੇਦ ਪੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਕਯਾ ਕੁਠ ਭਾਈ। ਆਤਮ ਪਰਮਾਤਮ ਜਾਨੈ ਨਾਹੀ॥
ਸੇ ਵਹੁ ਪੁਰਖ ਪਸੂ ਜਰ ਮਾਹੀ। ਰਿਹ ਰਿਹ ਜੂਨੀ ਘਵੇ ਜਾਹੀ॥
ਘਵਨ ਜਾਨਾ ਤਾਂਕਾ ਮਿਟ ਜਾਈ। ਠਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਨ ਨਿਜ ਰੂਪ ਸਮਾਈ॥⁴

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਿਵਰਾਹਿਕ ਰਿਖਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰ ਚਰਚਾ ਬਿਨਕੁਨ ਬੇਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਠਾਨ ਨਾ ਤੇ ਅਰਿਖਾਨ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਵਾਹੁਣ ਹੀ ਮਿਟਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਰਿਖਾਨ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵ), ਪੰਨਾ 609.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 611.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 611.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 621.

ਮੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਥਲ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

- 1) ਰਿਖਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।
- 11) ਰਿਖਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਭਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬਵਿਖਾਪਕਤਾ ਜਾਂ ਭਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ।
- 11) ਇਸ ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਖਰਿਖਾਨ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਰਿਖਾਨ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਾਨ ਰੂਪ ਹੈ ਕੁੰਮੇ ਅਤੇ ਮਾਇਆ।

ਸਾਧਕ (ਰਿਖਾਨੀ) ਦੇ ਨਿਯੰਤਰ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਦੇ ਬ੍ਰਹਮਰਿਖਾਨੀ ਕਦੇ ਵੇਰਾਗੀ, ਅਵਧੂਤ ਅਤੇ ਕਦੀ ਯੋਗੀ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖਰਬਾਤ ਸਾਧਕ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮਰਿਖਾਨੀ: ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਰਬ ਵਿਖਾਪਕ ਮੰਨਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਸਾਧਕ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਸੇਤਾ। ਕਰਨ ਮੰਡਿਤ ਮਹਿ ਰਾਖੇ ਚੇਤਾ॥
ਉਲਟੇ ਪਛਨ ਕਰੇ ਬਹਾਰੁ। ਕ੍ਰੇ ਰੁਨ ਮੇਟੇ ਪਾਵੈ ਸਾਰੁ॥¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਨੀ ਲਈ ਸਰਸੂਦਨ ਨਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ 'ਨਯ' ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।²

ਵੇਰਾਗੀ: ਵੇਰਾਗ ਨੂੰ ਅਧਿਭਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਧੌੜੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਵੇਰਾਗ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜਿਹ ਅਨਰਸ ਸਵਾਦ ਬਿਰਖਣ। ਨਾਨਕ ਸਹਜ ਬੇਰਾਗ ਕੇ ਲਖਣ॥³

ਵੇਰਾਗੀ ਲਈ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁴ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਨਕ ਵੇਰਾਗੀ ਦੇ ਭੋਖ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਰ ਮੁਠਾਉਣਾ, ਟੋਪੀ ਪਾਉਣਾ, ਰੁਠਸੀ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਣਨੀ ਅਤੇ ਮੇਵੇ ਤੇ ਮਿਠਕਾਨ ਰਖਣੀ ਵੇਰਾਗੀ ਦਾ ਭੋਖ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੇਵਨ ਇਸ ਭੋਖ ਨੂੰ ਧਾਰਨ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 331.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 333.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 327.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 328.

ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੇਰਾਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵੇਰਾਤ ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਸੁਖਮ ਖਵਸਥਾ ਹੈ:

ਪਥਰਿ ਤੇਖ ਕ੍ਰਿਹ ਤਿਰਿਥ ਤਿਥਾਤੀ। ਸੇ ਨਾਹੀ ਪੁਰਖਾ ਬੇਰਾਤੀ।
ਮਿਨਿ ਸਤਿਗੁਰ ਚਉਸੇ ਨਹੀਂ ਤਥਾਤੀ। ਨਾਨਕ ਸੇ ਨਾਹੀ ਬੇਰਾਤੀ॥¹

ਯੋਗੀ: ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਯੋਗੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੰਜਮ,²
- 2) ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਦੀ ਸੋਝੀ,³
- 3) ਨਿਰੰਤਰ ਧਿਆਨ ਖਵਸਥਾ।⁴

ਖਾਪਣੀ ਇਸ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਬਿਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਗਿਆਨ ਮਧਾਣਾ ਠੇੜਾ ਭਾਉ। ਇਨ ਬਿਧਿ ਜਪੀਐ ਠੇਵਨ ਨਾਉ।
ਰੋਨ ਵਿਰੋਨ ਨੀਯਾ ਹੋ ਮੱਖਨ। ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਜੋਰ ਕੇ ਨਕਧਣ॥⁵

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਤੇਖ ਅਤੇ ਪਥਰਿ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਤਕ ਕਿ ਯੋਗ ਦੇ ਖਾਡਿਬਰ ਦੀ ਵੀ ਉਸਨੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਬਾਰਾ ਪੈਥੀ ਜੋਰੁ ਨਾ ਪਾਯਾ। ਬਿਨ ਕੁਰਸੁਬਏ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਯਾ।
ਪਾਖੰਡ ਕੀਨੇ ਜੋਰੁ ਨਾ ਹੋਈ। ਬਿਨ ਕੁਰ ਪੂਰੇ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋਈ॥⁶

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਭਰਤ ਨਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਹਰਖ ਸੋਰ ਕਉ ਜਾਨੈ ਨਹੀਂ ਖਾਸ ਨਿਰਾਸਾ ਹੋਈ।

ਨਾਨਕ ਭਲੀ ਬੁਰੀ ਕਿਛੁ ਉਪਜੈ ਨਹੀਂ ਭਰਤ ਕਹਾਵੈ ਸੋਈ॥⁷

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸਤਿ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 323.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 326.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 326.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 326.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 326.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 336.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 605

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਾਧਕ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੰਜਮ, ਕਾਮਾ, ਸ੍ਰੇਧਨ, ਅਤੇ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਯਾਦਿ ਹਨ ਯੋਗ ਦੇ ਤੌਰ 'ਉਦਾਸੀ' ਦੇ ਵੀ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਕੁਰਮੁਖਿ ਭਾਈ। ਨਿਜਿ ਯਰਿ ਬਸੇ ਹਿਰਿ ਕਾਨੁ ਨਾ ਖਾਈ॥¹

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹਨ ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ 'ਉਦਾਸੀ' ਨਾਨ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਵਧੁਤ: ਅਵਧੁਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਾਧਕ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਵਧੁਤ ਦਾ ਲੱਛਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਵਧੁਤ ਨੂੰ ਹਨ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਨ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਅਵਧੁਤ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੁਭਾਸ਼ੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

ਮਨ ਯਾਣੈ ਕਉ ਰਾਖੈ ਬੰਧ। ਨਹੈ ਤਿਬੋਣੀ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਸੰਧ॥

ਅਪਣੈ ਵਸਿ ਕਰਿ ਰਾਖੈ ਦੁਤਾ। ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਸੋਈ ਅਵਧੁਤਾ॥²

ਸਰਬਾਤ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ, ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ (ਯਾਗਿਆ ਚਕ੍ਰ) ਦਾ ਭੇਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਧੰਜਾ ਦੁਤਾ (ਇੰਦ੍ਰੀਆ) ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਅਵਧੁਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੰਦ੍ਰੀਕਾਰ: 'ਚੰਦ੍ਰੀਕਾਰ' ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਯਾਦਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਹਨ ਯੋਗ ਯਾਦਿ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ, ਭਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ 'ਚੰਦ੍ਰੀਕਾਰ' ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਪਰਿਣਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।³ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਚੰਦ੍ਰੀਕਾਰ' ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਨਵੇਂ ਮੁਨਕ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ 'ਚੰਦ੍ਰੀਕਾਰ'।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਚੰਦ੍ਰੀਕਾਰ ਨੂੰ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਚਰਚਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਧ ਇਹ ਹਨ:

ਚੰਦ੍ਰੀ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਨਾ ਇਹੀ ਬੀਰਾਰ। ਤਾਂ ਤਾਂ ਬੰਤ੍ਰ ਨਾ ਪਾਰਵਾਰ॥

ਸਰਵ ਧਰਮ ਤਾਂ ਮੂਨ ਹੀ ਕੀਯਾ। ਜਹਾਂ ਪਾਵਬੁਧਮ ਨਿਵਾਸਾ ਲੀਯਾ॥⁴

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦ੍ਰੀਕਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਤ੍ਰ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮੂਨ ਇਹੋ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਬੁਧਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ।

'ਚੰਦ੍ਰੀਕਾਰ' ਦੀ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਘ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 218.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 325.

3. ਦੇਖੋ: a) Shivananda, Swami, Science of Yoga Vol. I, pp. 21-25; Vol. V, pp. 19-21; Vol. VII, pp. 20-25. b) H.L. Sharma, Yoga Techniques of Psychology, pp. 9-16. c) K.N. Tewari, Comparative Religion, pp. 6-11.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਸੰਘ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 613.

ਓਮ ਕੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਹੀਐ ਤੀਨ। ਖਰਬ ਉਕਾਰ ਮਕਾਰ ਪ੍ਰਬੀਨ।
ਜਬ ਇਹੁ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੋਵੇ ਇਕਠਾਈ। ਨਾਨਕ ਵਡ ਓਖੀਕਾਰ ਕਹਾਈ॥¹

ਤਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਉਮ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਖੋਖਰਾਂ ਤੋਂ ਓਖੀਕਾਰ ਸੁਬਦ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਖੋਖਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਖਰਬ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਖ' ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਰਿਰਵੇਦ, 'ਉ' ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਜਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ 'ਮ' ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ ਮਹਾਦੇਵ:

ਇਨੋ ਤੀਨੋ ਮਿਨ ਕਰ ਓਖੀਕਾਰ ਪ੍ਰਕਟਾਯ। ਨਾਨਕ ਕੋਈ ਓਖੀਕਾਰ ਸਭ ਮਾਹਿ ਸਮਾਯ॥²

ਵਿਖਾਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਖਰਬ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ 'ਮ' ਨਾਨ ਮਹਾਦੇਵ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣਾ ਕੇਵਲ ਕਨਪਠਾਂ ਮਾਤ੍ਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪੈਰਾਫਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਖਰਨੀਕਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹਿਸ਼ ਆਦਿ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਓਖੀਕਾਰ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਰਿਖਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਓਖੀਕਾਰ ਨੂੰ ਵੇਦਿਕ ਸੁਰ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਖੋਜ ਤੱਕ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਤਿਰਤੁਵਾਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਵੇਂ ਸਰਤੁਵਾਦੀ, ਤੰਤੁਵਾਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਵੇਂ ਮੰਤੁਵਾਦੀ, ਓਖੀਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਧਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਓਖੀਕਾਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਓਖੀਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਇਸੇ ਓਖੀਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਨ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਓਖੀਕਾਰ ਹੀ 'ਵਿਸ਼ੁਧਿ ਚਕ੍ਰ' ਖਰਬਾਤ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਨਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਓਖੀਕਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਕ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਉਹ ਓਖੀਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਦੇ ਹਨ।³

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਹੁ ਨਾਨ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਆਦਿ ਦੀ ਚਰਚਾ ਬਹੁਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਓਖੀਕਾਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਨੌਦਰਬੰਦੂ ਦੱਸਿਆ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਚਰਚਾ ਬਹੁਤਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 613.

2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 614.

3. 'ਵਿਸ਼ਨੁਮਈ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ 'ਹੁ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਓਖੀਕਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨਾਹ ਨਾਨ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਹੁ' 'ਓਖੀਕਾਰ' ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੋਵੇ।"

3) ਖਸ਼ਟਾਰ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਸ਼ਟਾਰ ਧੋਰ ਅਤੇ ਹਠ ਧੋਰ ਦੀ ਰਲਵੀਂ ਮਿਲਵੀਂ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਮਨ, ਚਕ੍ਰ, ਬੰਧ, ਇਕਾ, ਪਿੰਡਨਾ, ਸੁਖਮਨਾ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਨੇਖ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਉਨੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਇਕ ਸੁਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੋਲਿਤ ਕੁੰਡਲੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਪਣੇ ਸੁਰ ਦੇ ਧੋਰੀਆਂ (ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਧੋਰੀਆਂ) ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਵਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਧੋਰ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਿਲਭੇਡ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਧੋਰ ਅਤੇ ਹਠ ਧੋਰ ਖਾਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ ਲਈ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਧੋਰ ਦੇ ਥੱਠਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ,¹ ਹਠ ਧੋਰੀ 'ਧਮ', 'ਨਿਸ਼ਮ' ਤੇ ਪਿੰਡੇ ਖਾਸਣਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਚੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ (ਮੋਕਸ਼) ਦੀ ਥਾਂ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਦੇ ਹਨ।² ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਸ਼ਟਾਰ ਧੋਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਖਸ਼ਟਾਰ ਧੋਰ ਕੀ ਸੁਨੇ ਕਹਾਨੀ। ਜਾਂ ਮੈਂ ਖਾਣੇ ਸਿਧਿ ਨੁਭਾਨੀ॥³

ਇਸ ਬਚਨ ਨਾਲ ਖਸ਼ਟਾਰ ਧੋਰ ਦੀ ਰਚਾਰਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਥੱਠਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖਸ਼ਟਾਰ ਧੋਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1. ਦੇਖੋ: a) Dr S. Radhakrishnan, History of Indian Philosophy, Vol. I, pp. 81-91.

b) Ross, The New Manual of Yoga, pp. 8-16.

2. ਦੇਖੋ: a) Dr S.N. Dasgupta, Yoga as Philosophy & Religion, pp. 7-8.

b) Ross, The New Manual of Yoga, pp. 21-26.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 413.

ਘਬ ਘਾਠ ਘੋਰ ਤੀ ਜੁਗਤਿ ਕਮਾਯੀ।
ਹਰ ਹਰ ਸਿਵ ਪਰਮ ਪਦ ਪਾਯੀ॥¹

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਘੋਰ ਦੇ ਘੋਰ ਘੋਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ 'ਹਰਿ' ਦੀ ਸਿਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਪਦ ਅਰਥਾਤ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ੳ) ਯਮ: ਇਸ ਤੋਂ ਘੋਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਘੋਰ 'ਯਮ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪ੍ਰਥਮੇ ਜਮ ਕੇ ਸਾਧੇ ਭਾਭੀ। ਧਾਰੀ ਚੋਰੀ ਚਿਤ ਨਾ ਲਾਈ॥
ਨੀਪਟ ਜੀਤ ਖਿਮਾ ਮਨ ਧਾਰੀ। ਤਬ ਸਿਧਿ ਘਣੀਤ 'ਯਾਏ' ਪੁਕਾਰੀ॥
ਏ ਤੁਨ ਮੇਰੇ ਸੁਨਹੁ ਪਿਆਰੇ। ਨਿੰਦਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਭੁਖ ਨਿਵਾਰੀ॥
ਕੇਸ ਸਹੀਸਰ ਕੀ ਬਿਧਿ ਜਾਨੇ। ਸਭ ਕੇ ਦੇਖੇ ਬਾਰ ਬਖਾਨੇ॥
ਕੈਸੀ ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਚੀਨੇ ਦੇਹਾ। ਤਬ ਨਾਨਕ ਲਾਭੇ ਪ੍ਰਭ ਸੇ ਨੇਹਾ॥²

'ਯਮ' ਦੇ ਇਸ ਨੱਛਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦ੍ਰੀਯਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਰਖਣਾ 'ਯਮ' ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰੀਯਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਨੂੰ ਚੋਰੀ, ਧਾਰੀ, ਨੀਪਟ, ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਛਾਉਣ ਦੀ ਭੱਠ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਮੂਠ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਯਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਯਥਾਰ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਭੱਠ ਜਾਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਨੇਣਾ ਜਿਹੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹਨ।

ੴ) ਨਿਯਮ (ਨੇਮ): ਨਿਯਮ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਘੋਰ ਦੇ ਇਸ ਦੂਜੇ ਘੋਰ 'ਨੇਮ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਦੂਜੇ ਘੋਰ ਨੇਮ ਬੁਣ ਠੀਜੇ। ਰਾਧਾ ਦੇਵਨ ਸੇਵ ਕਰੀਜੇ॥
ਦਯਾ ਦਾਨ ਸਤਿਖ ਵਿਚਾਰੀ। ਤਾਂ ਏ ਮਹਿਮਾ ਕਰੀ ਸੰਭਾਰੀ॥
ਅਪਨੇ ਨੱਛਟ ਭਾਖ ਸੁਨਾਵੇ। ਇੰਛਾ ਚਾਰੀ ਰੁਪ ਸਟਾਵੇ॥
ਮਨੇ ਰਾਮਨਾ ਸਿਧ ਕਰਕੀ। ਤੇ ਚਾਰੇ ਸੇ ਰੁਪ ਬਟਾਵੀ॥
ਮੇ ਕੇ ਠੀਜੇ ਨਿਰਟ ਬਹਾਲਾ॥ ਤਬ ਨਾਨਕ ਕੀਜੇ ਯਾਦ ਘਰਾਨਾ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 413.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 413.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 413.

ਪਤੰਜਲੀ ਖਨੁਸਾਰ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਸਤਿਖ, ਤਪੱਸਵਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਿਸ਼ਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇਵਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਹੱਠ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਸ਼ਰੀਰਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਸਤਿਖ ਨੂੰ ਦਸਾ, ਦਾਨ ਨਾਨ ਜੋਤਿਕਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇੰਛਾਚਾਰੀ ਰੂਪ ਹੋਣਾ, ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਸਿੰਧ ਹੋਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਵਟਾ ਨੇਣਾ ਆਦਿ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦਾ ਉਨੇਖ 'ਨਿਯਮ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਵਿਚ ਆਨ ਪੁਰਖ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਨ ਇਸ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਨ ਜੋਤਿਕਾ ਰਿਖਾ ਹੈ।

ੲ ਆਸਣ: ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਆਸਣ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪਿਛੇ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਸਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਅਬ ਤੀਜੀ ਆਸਣ ਮਾਡੇ ਮੀਤਾ। ਮਨਦ੍ਰਿੜ ਕਰਿ ਲਾਭੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰੀਤਾ॥
ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ ਨੂੰ ਦੂਰ ਪਰਧਾਰੇ। ਨੇਮ ਧਰਮ ਅਟ ਮਹਿ ਚੁਰਧਾਰੇ॥
ਤਬ ਲਗੁ ਮਾਏ ਤਿਸੀ ਰੀਝਾਯੀ। ਸਭੇ ਰੂਪ ਅਪਣਾ ਦਿਖਲਾਯੀ॥
ਦੇਹਿ ਛੋੜ ਚੁਰੇ ਅਟਿ ਚਾਸਾ। ਸੁਹੁਤ੍ਰਿਯੋ ਅਪਣੇ ਨਵਕ ਨਿਵਾਸਾ॥
ਮੁਝ ਸੋ ਛੇਸੇ ਭੁਣ ਹੋ ਭਾਈ। ਨਾਨਕ ਰਾਮੁਹੁ ਮਨ ਸਿੰਦ੍ਰਿ ਲਾਈ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਆਸਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਤੰਜਲੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਦੇਹਚਾਇਆ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਈ, ਮਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਨਈ ਅਤੇ ਨੇਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਈ ਆਸਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ।²

ਪਰੰਤੂ, ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਆਸਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਅਭਿਰ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸੁਖਵਾ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।³ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਥੇ ਵੀ ਧੋਰ ਦੇ ਇਕ ਥੀਰ ਆਸਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਠਪਠਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਯਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਭਟਕਾਉਣ ਦੀ ਹੱਠ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸ) ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ: ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਦਾ ਚੌਥਾ ਥੀਰ ਹੈ — ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਯੋਗ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਥੀਰ ਹੈ।⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 414.

2. ਦੇਖੋ: Ross, ^{May} The Manual of Yoga, pp. 3-6.

3. ਦੇਖੋ: 'ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ', ਪਾਦ 2, ਸ਼ੁਕ 46.

4. ਉਹੀ, ਪਾਦ 2, ਸ਼ੁਕ 54.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਮਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਘਸ਼ਟਾਰ ਯੋਗ ਵਿਚ ਇਥੇ ਵਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

‘ਪ੍ਰਤਿਘਾਹਾਰ’ ਦਾ ਖਰਬ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੋੜਨਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਮਕ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਘਾਹਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਪ੍ਰਤਿਘਾਹਾਰ ਚੋਥਾ ਹੀ ਬੰਨਾ। ਪੂਰਕ ਤੇ ਕੁੰਡਕ ਨਿਹਤੰਕਾ॥
 ਰੇਚਕ ਸਹਿਜੇ ਪਛਲਉਤਾਰੀ। ਤਬ ਮਨਮਾਈ ਕਰਿ ਸਿੰਘਾਰੀ॥
 ਬਹੁ ਖਪਨੇ ਕੁਠ ਕਾਏ ਸੁਠਾਵੇ। ਘਮਰ ਹੋਈ ਨਾ ਮਰਨੇ ਪਾਵੇ॥
 ਹਉ ਬੈਸੀ ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਘਈ ਸੁਰਨਾ। ਨਿਸ਼ਫਿਨ ਸੇਵੇ ਤੁਮਰੇ ਚਰਨਾ॥
 ਸਰਤ ਦੇਹ ਸੁਰਗੇ ਹੀ ਬਾਸਾ। ਤਹੀਂ ਨਾਨਕ ਕੀਜੇ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸਾ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਮਕ ਨੇ ਸਿਰਨੇਖ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਘਾਹਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਵਰਣਨ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਕੀਤਾ। ਪੂਰਕ, ਕੁੰਡਕ, ਰੇਚਕ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਭੇਦ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਹਨ। ਸੰਪੋਸ਼ਣ ਹੀ ਕਿ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਘਾਹਾਰ ਦੀ ਇਥੇ ਵਾਂ ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਘਾਹਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਨਕੇ ਇਹ ਮਿਲਭੇਡਾ ਜਿਹਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਮਕ ਨੂੰ ਇਥੇ ਟਪਨਾ ਲੋਕਯ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।²

ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਥੇ ਵੀ ਉਸਨੇ ਬਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ‘ਦੇਹ’ ਦੇ ਨਾਨ ਸਥਰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਖਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਤਿਘਾਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਕਵਾਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

- ਹ) ‘ਸਮ’ ਦਾ ਖਰਬ ਹੀ ‘ਸ਼ਾਂਤੀ’। ਯੋਗ ਦੇ ਬੰਨਾਂ ਬੰਨਾਂ ਵਿਚ ‘ਸਮ’ ਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਨ ਦਾ ਉਨੇਖ ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।³ ਉੱਚ ਸਾਧਕ ਲਈ ਮਨੋਂ ਚਿੰਤਾ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਯੋਗ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਸਮ’ ਦਾ ਉਨੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਹ ਮੋਨਿਕਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

‘ਸਮ’ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 414.

2. ਦੇਖੋ: a) Dr S. Radhakrishnan, Indian Philosophy, Vol. I, pp. 102-109.

b) Arvinda, The Synthesis of Yoga, pp. 25-32.

3. ਦੇਖੋ: a) ‘ਯੋਗ ਸ਼ੁਕ੍ਰ’ ਪਾਦ ਦੂਜਾ.

b) Dr S.N. Dasgupta, Yoga as Philosophy and Religion, pp. 51-65.

c) Arvinda, Life Divine, Vol. I, pp. 85-88.

ਸਮ ਬੰਨੇ ਪੰਚਮ ਮਨ ਰਾਜਾ। ਤਿਸ ਕੇ ਪਕੜ ਸਹੈ ਸਭ ਕਾਜਾ॥
 ਸਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਬ੍ਰਹਮ ਪਛਾਨੈ। ਜੇਕ ਜੁਫਤਿ ਨਉ ਬਟ ਮੈ ਥਾਨੈ॥
 ਤਬ ਮ੍ਰਿਤ ਖਾਈ ਪਹੁੰਚੀ ਰੂਪ। ਨਿਰਖਹੁ ਹਮਰਾ ਬੇਨ ਬਨੁਪ॥
 ਤੀਨ ਨੈਕ ਪਰ ਹੁਕਮ ਭਮਾਰਾ। ਤਹੈ ਫਿਰ ਨਹ ਭੋਈ ਠਾਕਣਹਾਰਾ॥
 ਹਮ ਕੇ ਖਪਨੇ ਸੀਕ ਮਿਠਾਈ। ਤਬ ਸਹੈ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰ ਸਮਾਈ॥¹

ਸਮ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸਤ੍ਰੇ ਕੁਣ ਦੀ ਸੰਪੰਨੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮ ਨੂੰ ਧੇਰ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਬੰਨ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮ ਦੀ ਸਿਧੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧੇਰ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕਾਉਣ ਦਾ ਥਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਣਾ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਬਨੁਰੂਪ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੱਧਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।²

- ਕ) ਦਮ: ਪਤੰਜਲੀ ਬਨੁਰੂਪ ਧੇਰ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਬੰਨ ਹੈ 'ਧਾਰਨਾ' ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਛੇਵੀਂ ਜਾਂ ਤੇ 'ਦਮ' ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਾਰਾਧਾਂ ਨੇ ਧੇਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ। 'ਦਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਛੇਵੇਂ ਬੰਨ ਦਮ ਰੋਕਨ ਛੇਵੀਂ। ਸਵਾਸ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰੀ ਮਨੁ ਬੋਰ॥
 ਪਵਨ ਸਾਧ ਦਸ ਦਵਾਰਾ ਬੇਨੈ। ਤਬ ਖਾਈ ਪ੍ਰਕਾਸਯਾ ਮੁਖ ਤੇ ਬੇਨੈ॥
 ਬੇਸੀ ਮੈਂ ਹੋ ਸੁੰਦਰ ਠਾਰੀ। ਤੀਨ ਕਾਠ ਕੀ ਜਾਣਣਹਾਰੀ॥
 ਮਿਠ ਕਰਿ ਹੋਸੈ ਕਰੇ ਹੁਲਾਸਾ। ਭੁਤ ਭਵਿਸਯੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਕਾਸਾ॥³

'ਦਮ' ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਦਮ' ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਇਸਵਿਚ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਣਾ ਕਠਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 414.

2. ਦੇਖੋ: a) The Basics of Indian Culture (ed. A.K. Majumdar), pp. 70-72.

b) Swami P. Anand, Mantra, Yantra and Tantra, pp. 329-331.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 414.

- ਖ) ਧਿਆਨ: ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਥੰਗ ਹੈ 'ਧਿਆਨ'। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਤਵਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਹੀ ਰਖਿਆ ਹੈ:

ਯਸ ਸਪਤਮ ਥੰਗ ਮਹਿ ਧਿਆਨ ਨਾਮੰ। ਤਸ ਕ੍ਰਿਕ੍ਰਾਟੀ ਮਧਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਸਮਾਧੀ॥
ਤਹੀ ਯਥਾ ਦਿਸ਼ਾ ਨਾਹੀ ਕੁਛ ਯਥੇ। ਸਤ ਕੇ ਉਸਤਤ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸਥੇ॥
ਤਸ ਸ੍ਰੋਤਾ ਇਉਂ ਯਾਏ ਪੁਕਾਰੇ। ਤੁਮ ਸੁਰੰਗ ਹੋ ਮੁਕਧਾ ਨਾਰੇ।
ਯਸ ਕਰ ਠੀਜੇ ਮੁਝ ਕੇ ਦਾਸੀ। ਤਸ ਕਾਟੀ ਨਾਠਕ ਜਮ ਫਾਸੀ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਸ ਉਲੇਖ ਵਿਚ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਘੁੰਮਾਵ ਹੈ। 'ਕ੍ਰਿਕ੍ਰਾਟੀ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤ ਇਕ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਭਟਕਾਉਣ ਲਈ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਮਿਲਕੇਤਾ ਇਥੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

- ਗ) ਧਾਰਨਾ: ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਥੰਗ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਛੱਠਵਾਂ ਥੰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਭੇਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਮਤਭੇਦ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ:

ਯਸ ਥੰਗ ਧਾਰਣਾ ਕੀ ਬਿਧਿ ਪਾਧੀ। ਪਾਚ ਤਤਵ ਕੀ ਜੁਗਤਿ ਬਤਾਧੀ॥
ਫਿਰ ਤਨ ਮਨ ਸ੍ਰੇਧ ਕੀਯਾ ਮੇਦਾਨ। ਫ੍ਰਾਦਸ ਜੀਤਬ ਪਵਨਿ ਧਿਆਨੀ॥
ਪਹੁੰਚ ਰਹਨਹੰਗ ਸਿਉ ਠਿਕ ਠਾਈ। ਤਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਯਾ ਮਨ ਹਰਨੇ ਯਾਈ॥
... ..
ਮਨ ਇੱਛਾ ਸਤ ਹੀ ਰਨ ਪਾਧੀ। ਤਸ ਨਾਠਕ ਤਰਹਿ ਤਤ ਮਿਲਾਧੀ॥²

ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੰਖੇਪੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਕੂਲ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ। ਪੰਜ ਤੱਤ, ਬਾਰਾਮਾਹ ਘੇਰੇ ਤਨ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧੀ ਯਾਦਿ ਨੂੰ ਧਾਰਨਾ ਨਾਨ ਨੇੜਿਕਾ ਰਿਕਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਇਕਾਕ੍ਰਾਂਤਾ ਨਾਨ ਮੋਠਿਕਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮਤ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਅਕਤ ਦਾ ਆਉਣਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਾਤਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

- ੳ) ਸਮਾਧੀ: ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਦੇ ਛੱਠ ਥੰਗ ਹਠ ਘੇਰੇ ਛੱਠਵਾਂ ਥੰਗ ਸਮਾਧੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਥੇ ਨਾ ਛੇਵੇਂ ਥੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਨੇ ਥੰਗ ਰੱਖੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਧੰਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.

2. ਦੇਖੋ: a) Arvinda, *Life Divine*, Vol. II, pp. 201-210.

b) *Yoga Sutra of Patanjali*, pp. 6-9.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.

ਘਬ ਨਵਮਾਂ ਘੋਰ ਸਮਾਧਿ ਸੁਨਾਇ। ਤੀਹ ਸਾਧਨ ਬਾਧਨ ਘਬੁ ਨਾ ਕੀਜੇ॥
ਮਰਨ ਹੋਏ ਧੁਨ ਸੰਤ ਨਰਾਯੰ। ਤਬ ਘਾਪਨ ਸਿਉ ਘਾਏ ਬਿਸਰਾਯੰ॥
ਫਿਰ ਨਾਗੀ ਤਾਰੀ ਰਗਨਿ ਮੰਝਾਰੇ। ਜਹੈ ਘਨਖ ਰੂਪ ਘਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਰੇ॥
...
ਤਬ ਮਨਸਾ ਸਿਧ ਘਾਏ ਪਰ ਨਾਰੀ। ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਘਬੁ ਮਨ ਮਹਿ ਜਾਗੀ॥¹

ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਘੋਰ ਇਥੇ ਘਾਇਲ ਹੋ - 'ਘਾਪਣੇ ਘਾਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ' - ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ 'ਰੂਪ ਸੁਨਸ਼ਤ' ਦਾ ਹੀ ਝਲਕਾਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹਥ ਧੋਰ ਤੋਂ ਨਈਂ ਕੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਹੈ। 'ਤਾਕੀ ਨੰਗਣੀ', 'ਰਗਨ ਮੰਝਾਰੇ', 'ਘਨਖ ਰੂਪ' ਹਥ ਧੋਰ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਧੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਰ ਨੇ 'ਜਠਰ ਘਰਨੀ' ਨੂੰ 'ਘਾਵੀ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਤੇ ਤਨ ਨੂੰ ਇਸ ਘਾਵੀ ਵਿਚ ਤਾਅ ਕੇ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਘਰਜ ਵਸਤੁ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

1) ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧੀ

ਪ੍ਰਥਮੇ ਤਉ ਸਮਾਧਿ ਸੁਨਾਈ। ਜਠਰ ਘਰਨਿ ਕੀ ਘਾਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ॥
ਤਾਏ ਤਾਏ ਤਨ ਬਹੁਤ ਪਰਾਧਾ। ਜਬ ਪਾਰਾ ਤਬ ਨਨਕਿ ਸੁਨਾਧਾ॥
ਘਾਵੀ ਤੇ ਤਬ ਨਿਕਸਿਸਾ ਸਾਰਾ। ਤਬਹਿ ਖਸਮ ਨੇ ਹਾਇ ਉਤਾਰਾ॥
ਵਸਤੁ ਘਰਜ ਬੀਚਿ ਨੇ ਪਾਈ। ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧਿ ਸੁਨਾਈ॥²

ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਫਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧਿ ਕੀ ਕਥਾ ਨਿਸ਼ਾਨੀ। ਡਿੰਨ ਡਿੰਨ ਕੀਰ ਪ੍ਰਕਟ ਬਖਾਨੀ॥
ਦਾਤਾ ਭੁਕਤਾ ਨਹਿ ਦੁਖ ਦਿਖਾਵੀ। ਅਤਿ ਉਦਾਰ ਨਿਹਚੁ ਨਹਿ ਧਾਵੀ॥
ਨਿਸ਼ਿ ਬਾਸਰ ਉਹ ਨਿਹਚੁ ਕਰੀ। ਸੁਬਦ ਸੋਧਿ ਏਕਾਕੀ ਫਿਰੀ॥
ਬਾਨ ਅਸਥਾ ਬੇਯਮ ਰਹੀ। ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧਿ ਵਿਸਮ ਹੋਏ ਰਹੀ॥³

ਕਹਿਣ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਥਮ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦਾ ਫਲ ਚਿੰਤ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਨਿਸਚੇ ਦੀ ਅਟਕਲਾ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਬਚੇ ਦੀ ਰਹੂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਕੁਮ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਬਿਤੀ ਘਾਇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.

11) ਦੁਤੀਆਂ ਸਮਾਧੀ: ਦੂਜੀ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਦੁਤੀਆਂ ਪਰਮ ਸਮਾਧਿ ਕਰਿ ਰਾਖੀ। ਪਰਮ ਰਤੁ ਧਰਿਅ ਵਿਚਿ ਸਾਖੀ॥
ਮਹਿਮਾ ਉਚਿ ਕਹੀ ਨਹੀ ਜਾਇ। ਮਹਾਂ ਸਮਾਧਿ ਮਹਿ ਰਹਿਅ ਸਮਾਇ॥
ਏਕ ਥਾਣੁ ਦਰੀਅਉ ਹਰਾਰ। ਦਸ ਦੁਆਰ ਖਨਸਨਿ ਬਾਰਾਰ॥¹

ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁਤੀਆਂ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਪਰਮ ਤੰਤ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਮੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰ ਤਕ ਨਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਮੀ ਅਤੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਠਾਹਟ ਪੜ੍ਹਾ (ਬਾਰਾਰ) ਹਨ।

ਇਸ ਦੁਤੀਆਂ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਨਿਛਟ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਏਯਾ, ਧਰਮ, ਧੀਰਜ, ਸਿੱਖ, ਖਿਮਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਏਸ਼ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 18 ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਯੋਗ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸਿੱਧੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

11.1) ਤ੍ਰਿਤੀ ਸਮਾਧੀ : ਤੀਜੀ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਅਨੇਖ, ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ, ਵਰਣ, ਭੇਖ ਤੇ ਪਕ੍ਰੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਤਿ ਅਵਧੂਤੀ' ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਨ ਯੋਗ ਦੇ ਖਟਚਕ੍ਰ, ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਅਤੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪੀਣਾ ਆਦਿਕ ਯੋਗ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਉਨੇਖ ਇਸ ਤੀਜੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੜ੍ਹੀ ਮਸਾਣੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਰਹਿਤ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ:

ਤ੍ਰਿਤੀ ਸਮਾਧਿ ਕਾ ਇਹੁ ਬੀਚਾਰੁ। ਮਹਾਂ ਬਿਬਿਧੁ ਅਤਿਹਿ ਸਿਸਥਾਰੁ॥
ਅਤਿ ਅਵਧੂਤੀ ਮਹਾਂ ਉਨੇਖ। ਤਿਸ ਜਾਤਿ ਨਾ ਪਾਤਿ ਬਰਨੁ ਠਹਿ ਭੇਖ॥²

ਆਦਿ ਮਧਯ ਕੀਤਰ ਬੁਝੇ ਬੀਧਾਨੁ। ਨਾਨਕ ਤ੍ਰਿਤੀਯ ਸਮਾਧਿ ਬਖਾਨੁ॥³

1v) ਚਤੁਰਿਥ ਸਮਾਧੀ: ਇਸ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਪਰਮ ਜੋਤੀ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੋਣਾ, ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਨਰਾਉਣਾ ਆਦਿ ਗੁਣ ਇਸ ਚੌਥੀ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

1. ਏਥੇ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰ ਨੰ 21-22.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23.
3. ਉਹੀ, ਪੰ ਨਾ 25.

ਚਤੁਰਿਥ ਸਮਾਧਿ ਭਸੀ ਖਾਪਿ ਖਾਪਿ। ਤਿਸ ਜਾਤਿ ਵਰਨੁ ਨਹਿ ਮਾਧ ਨਾ ਸਾਪ॥
 ਚਿਦਾ ਨੰਦ ਰੂਪ ਖਨੁਪ ਸਰੂਪੀ। ਤਿਤਸ ਖਸੇਧ ਕਰਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਧੂਪੀ॥
 ਪਰਮਦੇਵ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਰਮਿਤਿ ਪਰ ਖਸਯਾਪਨੀ।
 ਰਤਰੁ ਸਮਾਧਿ ਨੋ ਭਸੀ ਨਾਕ ਤੇ ਨੰਦ ਪਰਵਾਨੀ॥ ¹

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਖਾਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਖਾਧਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਖਨੁਸਾਰ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੋ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ — ਸਵਿਕਨਪ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਨਪ ਸਮਾਧੀ। ਸਵਿਕਨਪ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਠਾਨ ਖਾਪਣੀ ਨਿਵਾਨਾ ਨੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਵਿਕਨਪ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਵੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਖਨੁਸਾਰ ਨਿਰਵਿਕਨਪ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

- ੳ) ਸੰਪਰਿਕਾਤ ਸਮਾਧੀ,
- ਬ) ਅਸੰਪਰਿਕਾਤ ਸਮਾਧੀ,
- ੲ) ਅਰਮ ਸੇਖ ਸਮਾਧੀ।²

ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੇ ਖਾਰਾਸ ਨੇ 'ਅਰਮ ਸੇਖ ਸਮਾਧੀ' ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਵਿਚ ਮਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਨਪ ਨਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਤਿਮਾ ਨੂੰ ਖਾਪਣਾ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਇਸੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸਕਰਸ਼: ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਖਸੁਟਾਰ ਯੋਗ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਢਾਂਚਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਮੁਢਲੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਦਨਾਦਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਦਨ ਬਦਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਅਨੁਕ੍ਰਮਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਉਨੀਕਣਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਯੋਗ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 25.

2. ਦੇਖੋ: 'ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ', ਪਾਦ ਚੋਬਾ, ਸ਼ੁਰੂ 29, 30.

ਵਿਕਾਸ ਇਹਨਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੇਰਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

3. ਦੇਖੋ: Dr S.N. Dasgupta, Yoga as Philosophy and Religion, pp. 24-29.

ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉੱਚਤਰ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ।

ਰਾਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ।¹ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਣਜਾਣੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਈ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਰੋਖੇ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੱਲ ਖਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਥਰ ਕਰੀ ਬੈਠੀ ਹੈ।

4) ਨਾੜੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾ

ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾੜੀ (ਇੜਾ, ਪਿੰਡਨਾ, ਸੁਖਮਨਾ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ) ਵਿਚਾਰ, ਖਟਕ੍ਰ ਚਰਚਾ ਅਤੇ 16 ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ਾ ਸੂਧੀ ਅਤੇ ਖਟਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਖਾਸਣਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸੰਜਮ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਲਈ ਧਿਆਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪੂਰੇ ਵਿਵੇਚਨ ਨੂੰ 'ਨਾੜੀ-ਚਕ੍ਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ੳ) ਖਟਕ੍ਰਮ (ਸੁਟਕ੍ਰਮ): ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਟਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਧੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਔਖਧਾਰੀਆਂ ਲਈ ਆਵਸ਼ਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਬਿਕਟ ਜਟਾਧਾਰੀ। ਨਾਨਕ ਔਖ ਕਰੇ ਔਖਾਰੀ॥
ਬੇਚਰ ਭੁਰਚ ਆਰੁ ਪਵਨਾਧਾਰੀ। ਖਟਕ੍ਰਮ ਅੰਡਾਸੀ ਭੰਡਾਰੀ॥
ਚਰਪਟ ਰੋਰਖ ਆਰੁ ਕਾਨੀਧੀ। ਨਾਨਕ ਸੁਰਠਰ ਸਵਧਿ ਦਰਦੀਧੀ॥²

-
1. ਲੇਖ: a) Dr S. Radhakrishnan, Indian Philosophy, Vol. I, pp. 107-110.
b) Woods, Yoga System of Patanjali, pp. 10-15.
c) Dr S.M. Dasgupta, Yoga as Philosophy and Religion, pp. 51-60.
d) Ross, The New Manual of Yoga, pp. 6-9.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 321.

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਟਕਰਮ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਅਨੰਤ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਖਟਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੇਤਿ, ਧੋਤਿ, ਬਸਤੀ ਅਤੇ ਰਜਕਰਮ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਨੇਤੀ ਬੋਤੀ ਬਸਤੀ ਕਰੀ। ਰਜ ਕਰਮ ਨੈ ਉਰ ਮਹਿ ਧਰੀ॥
ਕਸੀ ਸਾਧੀ ਜਿ ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਨੈ। ਨਾਨਕ ਸੇ ਜਨੁ ਘਪਨਾ ਘਾਪੁ ਪਛਾਨੈ।¹

ਇਥੇ ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਛੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

- 1) ਨਿਉਨੀ (ਨੈਨਕੀ)² ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਿਉਨੀ ਕਰਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਵੀ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਨਿਵਨੀ ਕਰਮ ਕਾ ਕਰੀ ਬੀਰਾਰੁ। ਸੇ ਰਤੁ ਪਾਵੈ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ॥
ਜਬ ਨਕ ਨਿਵਨਿ ਕਰਮ ਨਹੀ ਜਾਨੈ। ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕੇਸੇ ਸਚੁ ਮਾਨੈ॥³

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਿਉਨੀ ਬਾਰੇ ਨਾ ਤੇ ਕੋਈ ਸੁਸਤੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹੀ ਉਲੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਨਿਉਨੀ' ਬਾਰੇ ਇਕ ਬਾਮ ਚਲਦੀ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

- 11) ਰਜ ਕਰਮ (ਹਸਤ ਕਰਮ): ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਿਉਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਜਕਰਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਜ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ 'ਬਸਤਿ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਜ ਕਰਮ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਹ ਹੈ:

ਰਜ ਕਰਮ ਬੰਤਰਿ ਬੀਰਾਰੇ। ਇਹ ਬਿਧਿ ਚੀਨੈ ਉਤਰੈ ਪਾਰੇ॥
ਸਵਾ ਹਾਥ ਨਕੜੀ ਨੈ ਘਵਹੁ। ਸਿਰ ਪੁਰ ਛੀਨਹੁ ਸਭਾ ਬਣਾਵਹੁ॥
ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਉਠਿ ਜੀਫਨ ਕਹੁ ਜਾਵਹੁ। ਇਕੀਤ ਥੀਨਿ ਕੈ ਕਰਮ ਕਮਾਵਹੁ॥
ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੈ ਕਰਹੁ ਉਖਾਨ। ਮੈਨੁ ਉਤਾਰੈ ਤਬ ਹੋਯ ਸਾਨ॥
ਸਾਰੀ ਨਕੜੀ ਬਟ ਮਹਿ ਰਹੇ। ਰਜ ਕਰਮ ਕਹੁ ਇਤ ਬਿਧਿ ਕਰੇ॥
ਜਨੁ ਤੁਮ ਮੈਨੁ ਬੰਤਰਿ ਕੀ ਬੇਈ। ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਈ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 392.

2. ਹਠ ਧੋਰ ਦੀ ਸੁਸਤੀ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਖਟਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ — ਧੋਤਿ, ਬਸਤਿ, ਨੇਤਿ, ਨਿਉਨੀ, ਕ੍ਰਾਟਕ ਅਤੇ ਕਪਾਨ ਭਾਤਿ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਛੇ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਕਰਮ 'ਨੇਤਿ' ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 393.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 393.

ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

111) ਨੋਤਿ: ਨੋਤਿ ਕਰਮ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਨੋਤਿ ਕਰਮ ਕਾ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰੁ। ਤਬ ਤੁਮ ਪਾਵਹੁ ਅਨਖ ਖਪਾਰੁ॥
ਸਵਾ ਬਿਨਿਸਤ ਧਾਰਾ ਨੇ ਖਵਹੁ। ਅਤਿ ਜੇਰਾ ਕਰਿ ਮਹੁਤੁ ਬਟਵਹੁ॥
ਦੇ ਕਰਿ ਮੇਮ ਤੁਮ ਮੁਹਕਮ ਕਰੇ। ਤਿਸ ਕੇ ਨਾਸਿਕਾ ਭੀਡਿਓ ਧਰੇ॥
ਜਬ ਧਾਗਾ ਉਪਰਿ ਕਉ ਜਾਵੇ। ਤਬ ਨਾਨਕ ਨੋਤੀ ਕਰਮ ਕਾ ਮਾਰੁਰ ਪਾਵੇ॥¹

ਨੋਤਿ ਕਰਮ ਦਾ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਪੌਧਣੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

112) ਧੋਤੀ (ਧੋਤਿ): ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧੋਤੀ ਕਰਮ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ:

ਚਾਰਿ ਉਡਨ ਕਪੜਾ ਹੋਏ ਭਾਈ। ਜੇ ਧੋਤੀ ਸਾਧੈ ਤਿਸੁ ਮੇਨੁ ਨਾ ਰਾਈ॥
ਸਵਾ ਕਾ ਕਪੜਾਨੀਓ ਹੋਵੇ। ਬੀਤਰਿ ਰਹੇ ਮੇਨੁ ਕਉ ਬੋਵੇ॥
ਸਰਨਾ ਘਟ ਕੇ ਬੀਤਰਿ ਰਹੇ। ਪਾਣੀ ਧਰ ਦੇ ਮੁਹਕਮ ਰੋਵੇ॥
ਫੇਰ ਬੀਰਿ ਬਾਹਰਿ ਨੇ ਖਵਹੁ ਧੋਤੀ ਕਰਮ ਕੀ ਮੇਨੁ ਫੁਡਵਹੁ॥²

ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਧੋਤੀ ਕਰਮ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ ਪਰ ਧੋਤੀ ਕਰਮ ਦੀ ਕੁਮ-
ਸੰਖਿਯਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਅਧਿਆਇ 29 ਵਿਚ ਖਟਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਹੀ
ਵਿਧੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਖਟ ਕਰਮ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਧੂਰੀ ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ
ਵੀ ਘਾਟ ਹੈ।

113) ਘਾਸਣ: ਘਾਸਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ
ਸਿਧੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਘਾਸਣ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। 'ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਸਿੰਘ-ਰੋਸਟਿ' ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਘਾਸਣ ਦੀ
ਮਹਿਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ:

ਘਾਸਣ ਸੋਧਿ ਨਿਰਾਲਮੁ ਬਹੇ।³

ਘਾਸਣ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਧੋਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਸਾਧਨਾ
ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰੀ ਨਾਨ ਹੀ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਘਾਸਣ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰ ਨਾ 393.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 394.

3. ਉਹੀ, ਪੰ ਨਾ 129.

ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੁਰ੍ਹੇ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਭਾਸਣ ਵਿੱਚ ਕਰਿ ਪੁਤਾ, ਉਨਮਨਿ ਧਿਆਨ ਨਰਾਇਣ।¹

1) ਪਦਮ ਭਾਸਣ: ਭਾਸਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਦਮ ਭਾਸਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪਦਮ ਭਾਸਣ ਕਰਿ ਬੰਨਹੁ ਮੀਤਾ। ਯਯਾ ਜਪ ਜਾਪਹੁ ਨਿਤ ਨੀਤਾ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸਣਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਮਨ ਛੱਡ ਪ੍ਰਥਮ ਨਿਰਮਲ ਕਰਉ। ਤੁਰ ਕਾ ਬਰਨੁ ਨੈ ਦੁਤਰੁ ਤਰਉ॥

ਤੁਰ ਕਾ ਸੁਖਦ ਹਿਰਦੈ ਬਸਾਵੈ। ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਥ ਕਾ ਭੇਦ ਬਤਾਵੈ॥

ਤੁਮ ਭਾਸਣਾ ਤੁਮ ਕਰਹੁ ਰੇ ਭਾਈ। ਤਾਣੇ ਜੇਰ ਘਰੰਡ ਛੱਡ ਧਾਈ॥³

ਪਦਮ ਭਾਸਣ 84 ਭਾਸਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

84 ਭਾਸਣਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਖੰਡਿਆਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ 84 ਭਾਸਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਚਾਰ ਭਾਸਣ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ 'ਪਦਮ ਭਾਸਣ' ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਤਿਣ ਸਿਹਜਾ ਤੁਮ ਕਰਹੁ ਭਸਥਾਨ। ਪੁੰਨ ਘਰੰਡ ਕਰਹੁ ਬਿਖਥਾਨ॥

ਭਾਸਣ ਚੇਰਾਸੀਭ ਰੇ ਭਾਈ। ਨਾਨਕ ਜੇ ਜਨ ਸਾਧੇ ਪਰਮ ਕਰਿ ਪਾਈ॥

ਤਿਨ ਮੈਂ ਚਾਰਿ ਭਾਸਨ ਹੋ ਕਹੇ। ਤਿਨ ਛੱਡ ਸਾਧਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਲਈ॥

ਪ੍ਰਥਮੇ ਪਦਮ ਭਾਸਨ ਰੇ ਮੀਤਾ। ਜਿਨ ਬਸਿ ਹੋਏ ਸੁ ਨਿਰਮਲ ਰੀਤਾ॥⁴

ਪਦਮ ਭਾਸਣ ਦੀ ਵਿਧੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਖੱਬਾ ਹੇਰ ਸੱਜੇ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਸੱਜਾ ਹੇਰ ਖੱਬੇ ਉੱਤੇ ਰਖ ਕੇ ਖਰਬਾਤ ਚੋਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ 'ਮੇਰੂ ਦੰਡ' (ਗੋੜ ਦੀ ਹੱਡੀ) ਨੂੰ ਸਿਧਾ ਰਖ ਕੇ ਪਦਮ ਭਾਸਣ ਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਬੇਰਰੀ ਮੁਦਾ' ਦੁਆਰਾ ਜੀਭ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਹਰੀ ਭੁਣਾਂ ਦਾ ਭਾਇਨ ਕਰਨਾ 'ਪਦਮ ਭਾਸਣ' ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਪਦਮ ਭਾਸਣ' ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ 'ਬਿੰਦੂ' ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਬਾਵੇਂ ਪਰ ਦਾਹਨ ਪਰ ਬਰਹੁ। ਦਾਹਨ ਪਾਵੇਂ ਬਾਵੇਂ ਪਰ ਕਰਹੁ॥

ਮੇਰ ਭੰਡ ਸੂਧਾ ਕਰਿ ਰਾਖਹੁ। ਜਿਹਥਾ ਉਠਹੁ ਹਰਿਕੁਨ ਭਾਖਹੁ॥

ਇਹ ਬਿਧਿ ਤੁਮ ਤੇ ਪਦਮਾਸਨ ਹੋਈ। ਨਾਨਕ ਤਾਂ ਛੱਡ ਸਾਧੇ ਬਿੰਦੂ ਬਸਿਹੋਈ॥⁵

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 251.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 204.

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 422.

4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 422.

5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 422.

ਪਦਮ ਘਾਸਣ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਨ ਧੋਰ ਦੇ ਕੁੰਬਾਂ ਘਨੁਸਾਰ ਹੀ। ਬੇਰਹੀ ਮੁਢਾ
ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਨ ਜੀਤ ਨੂੰ ਉਨਟਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਦਾ ਉਨੇਕ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੁੰਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।¹

ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਨ ਧੋਰ ਦੇ ਕੁੰਬਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਘਾਸਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਾਸਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ
ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਪਦਮ ਘਾਸਣ' ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ
ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

- 11) ਸਿੱਧ ਘਾਸਣ: ਧੋਰ-ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਧ ਘਾਸਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹਨ ਧੋਰ ਦੇ ਕੁੰਬਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ
ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸਨੂੰ 'ਸਿੱਧ ਘਾਸਣ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੋਰੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ
ਦਾ ਘਾਸਣ ਇਹੋ 'ਸਿੱਧ ਘਾਸਣ' ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਧ ਘਾਸਣ ਦੀ ਵਿਧੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਦੇ ਘਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧ ਘਾਸਣ ਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਧੋਰ ਮੂਠ ਦੁਆਰਾ ਤੇ
ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਧੋਰ ਉਸਦੇ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਘਾਸਣ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ
ਸਾਧਕ ਦਾ ਸੰਜਮ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਘਾਸਣ ਸਿੱਧ ਬਖਸ਼ਾਨ। ਮੂਠ ਦੁਆਰੇ ਖੜੀ ਖਾਨੁ॥
ਦੂਜਾ ਪਾਵ ਇੰਦ੍ਰੀ ਪਰ ਕਰਹੁ। ਪੁੰਨ ਬੀਧਿ ਨਾਭ ਪਰਿ ਕਰਹੁ॥
ਇਨ ਘਾਸਣੋ ਬਿੰਦੂ ਬਸਿ ਹੋਈ। ਨਾਨਕ ਕੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਜੈ ਸਾਧੀ ਕੋਈ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਸਿੱਧ ਘਾਸਣ' ਅਤੇ 'ਪਦਮ ਘਾਸਣ' ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਫਲ 'ਬਿੰਦੂ ਸੰਜਮ'
ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਇਥੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- 111) ਘਰੁ ਘਾਸਣ (ਕਪਾਨੀ ਘਾਸਣ): ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਘਨੁਸਾਰ ਘਰੁ ਘਾਸਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ 'ਕਪਾਨੀ
ਘਾਸਣ' ਵੀ ਹੈ।

ਵਿਧੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਵਿਚ ਘਰੁ ਘਾਸਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਉਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਧੋਰੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠਕੇ ਸੱਜਾ ਧੋਰ ਖੱਬੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧੋਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋਵੇਂ
ਹਥ ਰੱਖੇ, ਠੇਡੀ ਹੇਠਾਂ ਛਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਨਾਭ ਉੱਤੇ ਠਿਕਾਵੇ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਨਿਰਾਈ ਰਖੇ:

ਤੀਜਾ ਘਾਸਣ ਘਰੁ ਘਸਥਾਨ। ਕੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਰਹੁ ਬਖਸ਼ਾਨ॥
ਏਕੰਤਰ ਧਰਤ ਬਰਾਬਰਿ ਹੋਈ। ਤਾਂ ਪਰ ਘਾਸਣੁ ਸਾਧ ਸੋਈ॥
ਦਾਹਨ ਪਾਉ ਬਾਮ ਠੇਡ ਪਰ ਰਾਖਹੁ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਰਿਦ ਬਿਤਰਿ ਡਾਖਹੁ॥
ਤਾਂ ਕੇ ਬੀਚ ਹਾਥ ਲੋਠੁ ਧਰਹੁ। ਖਾਰਕ ਟੋੜੀ ਨੀਚੇ ਕਰਹੁ॥
ਪਵਨ ਬੀਠ ਨਾਭ ਪਰ ਧਰਹੁ। ਵੈਸ ਘਰੁ ਘਾਸਣ ਨੇ ਕਰਹੁ॥³

1. ਦੋਖੇ: ਤਾਰਾ ਚੰਦ, 'ਧੋਰ ਵਿਰਿਥਾਨ', 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 231-234.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗ੍ਰਹੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 422.

3. 'ਘਾਸਣਾਂ ਧੋਰ ਰਹਸਥ', ਚਮਨ ਲਾਨ ਕੋਤਮ, ਡਾ., ਪ੍ਰਫਾ. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਥਾਨ, ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬ, ਬਰੋਨੀ,
ਸੰਸ. ਪਹਿਲਾ 1974.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗ੍ਰਹੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 422.

ਇਸ ਖਾਸਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਘਰੁ ਖਾਸਣ ਦਾ ਉਨੇਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰਿਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। 'ਬੇਰੀਡ ਸੀਹੀਤਾ', 'ਹਠ ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕ੍ਰਿਥਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਅਸ਼ਟਾਯੋਗ ਰਹਸਯ' ¹ ਅਤੇ 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

- 1v) ਖੱਪਰ ਖਾਸਣ: ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕ੍ਰਿਥਾਂ ਵਿਚ ਖੱਪਰ ਖਾਸਣ ਨਾਂ ਦੇ ਖਾਸਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਨੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖਾਸਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਤੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਧੀ— ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਕ ਦੋਵੇਂ ਪੈਰ ਬਢਾਬਰ ਕਰਕੇ ਚਿਤਕ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਰੱਖੇ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਖਾਸਣ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਬਾਣ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਏਊ ਪੈਰ ਬਢਾਬਰ ਕਰੇ। ਰੁਦਾ ਉਠਾਏ ਰਹੇ ਉਪਰ ਧਰੇ॥
ਮਠ ਯਾਨਾ ਕਉ ਸਮਸਰਿ ਆਨ। ਤਬ ਤੁਮ ਪਾਵਹੁ ਪਦ ਨਿਰਬਾਣ॥ ²

'ਖੱਪਰ ਖਾਸਣ' ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਅਸੁਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਖਾਸਣ ਦਾ ਉਨੇਖ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਵਿਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਠੀਕ ਯੋਗ ਕ੍ਰਿਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਤੀ ਵਿਚ ਖਾਸਣਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੀ ਉਨੇਖ ਇਕ ਦੋ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। 84 ਖਾਸਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਚੇਰਾਸੀਹ ਖਾਸਨ ਕਰੇ ਧਿਆਨ। ਮੁਕਤਿ ਨਾ ਪਵੈ ਥਧੇ ਅਭਿਆਨ॥
ਚੇਰਾਸੀਹ ਰੰਗ ਅਨੰਤ ਬਹੁ ਕੀਏ। ਬੇਜਤ ਬੇਜਤ ਭਰਮਰ ਮੁਏ॥ ³

ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 84 ਖਾਸਣਾਂ ਉੱਤੇ ਅਭਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਖਾਸਣ ਇਕ ਸਬੂਤ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 84 ਖਾਸਣਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸਥਾਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਭਟਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਤੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਖਾਸਣਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਚਰਚਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਣ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- ੲ) ਮੁਦਾ: ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੁਦਾ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿੱਧੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਤੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੋਠ ਹੈ।

- ਸ) ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਤੀ ਦਾ ਲੇਖਕ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ ਬਾਰੇ ਫ਼ੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ, ਨੂੰ ਡਿੰਨ ਡਿੰਨ ਨਾ ਸਮਝਕੇ ਇਕੋ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ

1. ਏਏ: ਚਮਨ ਲਾਲ ਰੋਤਮ, 'ਅਸ਼ਟਾਯੋਗ ਯੋਗ ਰਹਸਯ', ਪ੍ਰਭਾ. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਥਾਨ, ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬ, ਬਰੇਲੀ, ਸੰਸ. ਪਹਿਲਾ, 1974.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਤੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 422. 3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 728.

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਇਸੇ ਅੰਗਵਾਦ ਵਿਚ ਪਿਛੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।

- ਹ) ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਉਲੇਖ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਉੱਚੇ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਅਨਪਾਹਾਰੀ ਨਿੰਦਾ ਬੋਝੀ। ਪਵਨ ਤੀਨ ਵਿਧਿ ਰਾਖੇ ਹੋਝੀ॥
ਪੂਰਕ ਕੁੰਡਕ ਰੇਚਕ ਕੇਵਿਧ। ਇਹ ਵਿਧਿ ਸਮਝੇ ਹੋਵੇ ਸਿਧ॥
ਤੀਨ ਭਾਂਤ ਕਾ ਕਰਹੁ ਧਿਆਨ। ਠਾਨਕ ਤਾਂ ਕਾ ਕਰਹੁ ਵਖਧਾਨ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਅਨਪਾਹਾਰੀ ਹੀ ਅਰਥਾਤ ਬੇ-
ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਦਾ ਵੀ ਬੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ
ਰਖਦਾ ਹੈ।

- 1) ਪੂਰਕ: ਪੂਰਕ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭੇਦ ਹੈ। ਪੂਰਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਤੋਂ ਖਿੱਚ ਕੇ
ਫੇਰਕਿੱਥੇ ਵਿਚ ਭਰਨਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੂਰਕ ਦਾ ਨੱਛਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨੇਤੀ ਬਾਰ ਕੁੰ ਪੂਰ ਕਰਿਹੀ॥²

- 11) ਕੁੰਡਕ: ਕੁੰਡਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੁੰਡ ਅਰਥਾਤ ਥਾਂ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਤੋਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਫੇਰਕਿੱਥੇ ਵਿਚ ਰੋਕ
ਨੇਣ ਨੂੰ ਕੁੰਡਕ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕੁੰਡਕ ਸੇ ਜੇ ਸੰਪੂਰਣ ਭਰਤੇ॥³

ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਥਾਂ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਰੱਖ ਨਿਯਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰਕਿੱਥੇ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਰਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਕੁੰਡਕ ਭੇਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਬਨੁਸਾਰ
ਕੁੰਡਕ ਦੀ ਵਿਧਾ ਇਹ ਹੈ:

ਤਿਸ ਕੁੰਡਕ ਹੀ ਕਰਿ ਜਾਨੇ। ਏਨੇ ਨਾਸਿਕ ਰੋਕ ਪਵਨ ਬੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਨੇ॥
ਜੇਤਾ ਬੰਦੇ ਤੇਤਾ ਫੇਕੇ। ਐਸੀ ਸਾਧਨਾ ਸਿਉ ਮਨ ਹੋਵੇ॥⁴

- 111) ਰੇਚਕ: ਰੇਚਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ — ਕੱਢਣਾ। ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਕੁੰਡਕ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਫੇਰਕਿੱਥੇ
ਵਿਚ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਰੇਚਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ
ਵਿਚ ਰੇਚਕ ਦਾ ਰੂਪ ਇੰਜ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੮੮.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 615.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 615.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 616.

ਚੇਚਕ ਕਹਾ ਕਥਾ ਵੇਰਣ ਪਵਣ। ਤਾਰਾ ਮਿਟ ਜਾਏ ਖਾਵਾਰਵਣ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਵਿਵੇਚਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਦੇ ਕੁੰਡਲ ਯਾਦ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰੇਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਦੇ ਨਾਨ 'ਭੋਧ' ਅਤੇ 'ਮੁਕਤ' ਯਾਦ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।² ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਅਤੇ ਪੋਰਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ', 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ' ਅਤੇ 'ਮਹਾਦੇਵ' ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਨਾਨ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਵੇ ਦੀ ਨੇ ਹਵਾ ਦੇ ਖਡਾਵ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਨਾਨ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇਸੇ ਦੀਪਕ ਕੀ ਜੋਤਿ ਰਹੇ ਨਹਿਰਾਈ। ਤੇਸੇ ਇਹੁ ਮਨੁ ਨਿਹਚਨੁ ਹੋਏ ਜਾਈ॥³

ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਭਿੰਨਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਕੁੰਡਲ' ਅਤੇ 'ਚੇਚਕ' ਦੇ ਨਾਨ ਪੋਰਾਣਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਬ ਕੁੰਡਲ ਕਨੁ ਕੁੰਡ ਕਰਿ ਪੂਰੇ। ਤਬ ਬਿਸ਼ਨੁ ਸਾਥਿ ਮਨ ਨਾਵਹੁ ਸੂਰੇ।

ਚੇਚਕ ਸਾਥ ਹੀ ਸੁਰਤਿ ਨਰਾਈ। ਨਾਨਕ ਮਸਤਕਿ ਮਹਾਦੇਵ ਕਾ ਧਿਆਨ ਠਹਿਰਾਈ॥⁴

ਇਹਨਾਂ ਪੋਰਾਣਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਨਾਨ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉਚਿਤ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਦੇ ਅੱਠਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਕ) ਧਿਆਨ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਧਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 615.

2. ਅੰਤਰ ਨੰਦਾ, ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪੱਥ', ਪੰਨਾ 441.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 615.

4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 616.

ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਬੂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਧਮਣੇ ਯਾਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਤੁਰਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਂ ਸਰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਬ੍ਰਹਮ ਭਿਖਾਨੀ। ਭਿਖਾਨ ਧਿਆਨੁ ਕੁਰ ਸੁਬਦੁ ਪਛਾਨੁ॥¹

ਧਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੁਰੁ ਸੁਬਦੁ ਰਾਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਤੁਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ' ਵਿਚ ਨਸ਼ਰ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।²

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਘੋਰੇ ਉਸਦੀਆਂ ਚਾਰ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਨਿਰਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।³ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਨਿਰਾਉਣ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਬੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।⁴

ਧਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਭਿਖਾਨ ਧਿਆਨ ਬਹੁਤ ਹੈ ਜਾਨੈ। ਸੁਰਨ ਨਾ ਹੋਤੇ ਬਿਨ ਬ੍ਰਹਮ ਪਛਾਨੈ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਨਨਾ ਇਹ ਵਿਧਿ ਭਾਈ। ਸਰਬ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਨਕ ਲਿਖ ਨਾਈ॥⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਧਿਆਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਘਸ਼ਟੀਰ ਬੋਰ, ਹਠ ਧੋਰ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਭਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮਿਲਭੇਡਾ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਖ) ਸਮਾਧੀ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਜਾਂ ਉਚੇਰੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਪਤੰਜਲੀ ਵਾਲਾ ਸੰਕਲਪ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਧੋਰ ਲਈ ਹੀ ਹੈ, ਹਠ ਧੋਰ ਨਾਨਕ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਮੇਠ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਦਸਮ ਦੁਆਰ, ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨਕ ਵਰਣਨ ਇਸੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਅੱਡੇ ਚਨ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਠ ਧੋਰ ਦੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 132.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 415.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 619.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 620.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 621.

- 1) ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ
- 2) ਖਟ ਚਕ੍ਰ
- 3) ਕਮਲ
- 4) ਨਾਭੀਯ
- 5) ਕੁੰਭਿਨੀ
- 6) ਦਸਮ ਦੁਆਰ
- 7) ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ
- 8) ਜੈਰ ਜੁਫਰ

ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਘਾਟਾਰ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

1) ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ

ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸਾਧਨਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਨਈਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਇੰਦ੍ਰੀ ਜੀਤੇ ਸੋਸਾਧੁ ਕਹਾਵੈ। ਇੰਦ੍ਰੀ ਜੀਤੇ ਸੋ ਪਰਮਪਦ ਪਾਵੈ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿੰਦੁ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿੰਦੁ ਨੂੰ ਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬ੍ਰਿੰਦੁ ਬ੍ਰਿੰਦੁ ਸਭ ਕੋਈ ਕਹੈ। ਮਹਾਂਬ੍ਰਿੰਦੁ ਕੋਈ ਬਿਛਾਰਾ ਨਹੈ॥
ਮਹਾਂਬ੍ਰਿੰਦੁ ਮਹਿ ਲਾਭ ਬਨਾਯਾ। ਜਿਨਿ ਚੀਨਾ ਤਿਨ ਹੀ ਜਨ ਪਾਯਾ॥²

ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿੰਦੁ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿੰਦੁ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬ੍ਰਿੰਦੁ ਬਾਧੀ ਤਬ ਰਹਿਤ ਸਭ ਜਾਨੀ। ਬ੍ਰਿੰਦੁ ਬਾਧੀ ਤਬ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਕਟਾਨੀ॥
ਬ੍ਰਿੰਦੁ ਬਾਧੀ ਤਬ ਬਿਖਮਭਭ ਸਾਧਾ। ਬ੍ਰਿੰਦੁ ਬਾਧੀ ਤਬ ਅਭਯ ਪਦ ਲਾਧਾ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 50.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 59.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60.

ਘਰਘਾਤ ਬਿੰਦੂ (ਵੀਰਜ) ਦੀ ਰਖਿਯ ਨਾਨ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਰਖਿਯ ਨਾਨ ਰਿਵਾਜ ਦੀ ਜੋਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਘਰਘਾਤ ਜਿੰਨਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਿੰਦੂ ਰੂਪੀ ਇਸ ਰਤਨ ਦੀ ਰਖਿਯ ਨਾਨ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਾਧਨਾ ਸਫਲਤਾ ਵੱਲ ਚੱਲ ਹੋਂਦੀ ਹੈ:

ਜਬ ਰਤਨ ਹਥਿ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਬ ਜੋਤਿ ਪਸਾਰੀ।

ਜਬ ਰਤਨ ਹਥਿ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਬ ਨਾਗੇ ਧੁਨ ਤਾਰੀ॥¹

ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਸਾਧਕ ਨਈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਿਘਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਤਿਨਿ ਰਤਨ ਭੁੰਵਾਯਾ।

ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਸੇ ਕਰਭ ਮਹਿ ਘਾਯਾ॥²

ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਸੇ ਜਨਮ ਫਿਰਿ ਆਵੈ। ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਸੇ ਸਦਾ ਦੁਖ ਪਾਵੈ॥

ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਤਿਸ ਨਰਕ ਘਰ ਆਯਾ। ਜਿਨਿ ਬਿੰਦੂ ਬੇਈ ਤਿਨਿ ਮਰਾ ਦੁਖ ਲਾਯਾ॥³

ਬ੍ਰਹਮਚਰਿਤ ਦੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹੋਏ ਪਵਿਤ ਜਬ ਇੰਦ੍ਰੀ ਬਾਧੇ। ਰਸਿ ਕਸਿ ਤਿਯਾਗਿ ਬੰਦਰ ਕੰਧਿ ਸਾਧੇ॥

ਡੋਲਨਿ ਚਿਤ ਨਾ ਦੇਈ ਕਾਹੂੰ। ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਤਿ ਰਸੁ ਪਾਵੈ ਤਾਹੂੰ॥⁴

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਮ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਜਮ ਕਰਨਾ ਬ੍ਰਹਮਚਰਿਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਿਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਿਤ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2) ਖਟ ਚਕ੍ਰ

ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੇ ਕਮਨ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਚਕ੍ਰ ਨਾਮੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜਾਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਇਸ ਚਕ੍ਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਨੂੰ ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਹੋਰ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 60.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 227.

७ महस्त्रार
(आनकदल
योगियों का
अंतिम पद)

६ आज्ञा
(२ भुवमध्य)

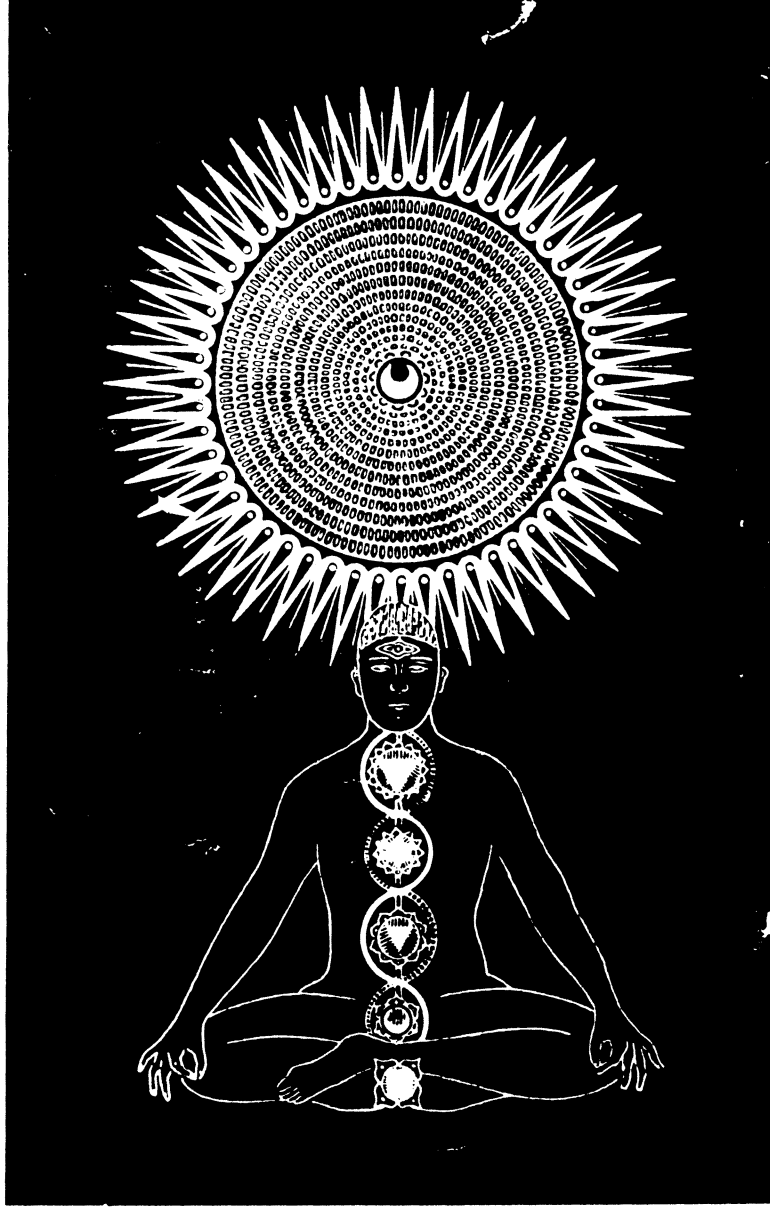
५ विशुद्ध
(१६ दल कंठ)

४ अनाहत
(१२ दल हृदय
मध्य)

३ माणिक्य
(१० दल नाभि)

२ स्वाधिष्ठान
(६ दल-लिङ्ग)

१-मूलाधार
(४ दल-गुदा)

पिंडी पटचक्रों सहित महस्त्रारकमल सूचक चित्र ।

चित्र—(योगाऽनन्द पुरुष)

ਸਿੱਖ ਖ਼ਤਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਖੰਡਰ ਛੇ ਚਕ੍ਰ ਇਹਨਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਹਨ — ਰੁਦਾ, ਨਿੰਗ, ਨਾਡੀ, ਹਿਰਦਾ, ਕੰਠ ਅਤੇ ਭਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ।¹

ਖਟ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- 1) ਮੂਲਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ: ਇਸ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਚਾਰ ਕੋਣੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਚੋਠਾਂ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਵਲੋਂ (ਵਨ੍ਹੇਟਾਂ) ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਚਕ੍ਰ ਤੋਂ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਤਾ ਕੇ ਸਹਸ੍ਰਦੇਹ ਚਕ੍ਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਨ ਯੋਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਨਿਧੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- 11) ਸੁਰਾਦਿਸ਼ਠਾਨ ਚਕ੍ਰ: ਇਸਦੇ 6 ਕੋਣੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਸਫ਼ੇਦ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਤਰ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- 111) ਮਣੀਪੁਰ ਚਕ੍ਰ: ਇਸਦੇ 10 ਕੋਣੇ ਹਨ। ਨਾਡੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਹੈ।
- 1v) ਅਨਾਹਤ ਚਕ੍ਰ: ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ 12 ਕੋਣੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੈ।
- v) ਵਿਸੁਧਿ ਚਕ੍ਰ: ਕੰਠ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ 16 ਕੋਣੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਸਫ਼ੇਦ ਹੈ।
- v1) ਜਾਗ੍ਰਿਕ ਚਕ੍ਰ: ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਡਰਵੀਟਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੋ ਕੋਣੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਟ ਚਕ੍ਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਰੋਮ ਰੋਮ ਖੰਡ ਕਾਸਾ ਬੀਚਾਰੈ। ਰਾਜ ਕਰੇ ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਬੇੜਸ ਖਾਧਾਰੈ॥³

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਖੰਡਰ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦਾ ਰਿਖਾਨ ਹਨ ਯੋਗ ਨਈਂ ਬਹੁਤ ਦੁਰੁੱਚੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਕੇ ਖਟ ਅਸਥਾਨ। ਜੋ ਜਾਨੈ ਤੇਓ ਪਰਧਾਨ॥

ਤਾਂ ਉਪਰ ਇਕ ਨਾਰਿਨ ਬਸੈ। ਨਾਨਕ ਕੁਰ ਸੁਬਦੀ ਓਹਿ ਨਸੈ॥⁴

1. "ਹਨ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਚਕ੍ਰ ਮੂਲਾਧਾਰ, ਦੂਜਾ ਚਕ੍ਰ ਸੁਰਾਦਿਸ਼ਠਾਨ, ਤੀਜਾ ਚਕ੍ਰ ਮਣੀਪੁਰ, ਚੌਥਾ ਚਕ੍ਰ ਅਨਾਹਤ, ਪੰਜਵਾਂ ਚਕ੍ਰ ਵਿਸੁਧਿ ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਕ ਚਕ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 394.

2. ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 397.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 24.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 196.

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਖਟ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਡਿਥਰੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਰਹੀ ਜਾਂ ਸਰਦੀ ਹੈ।

3) ਕਮਨ

ਹਠ ਧੇਰ ਬਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਰੀਰ ਵਿਚ ਬਨੇਰ ਕਮਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੋਟੀਆਂ ਫੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਰੁੱਛ ਨੂੰ ਕਮਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਠ ਧੇਰ ਤੋਂ ਕਮਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇਜ਼ ਧੇਰ, ਮੌੜ ਧੇਰ ਅਤੇ ਸੁਕਤੀ ਧੇਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਘਪਟਾਈ ਕਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੱਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ — ਮੂਲਾਧਾਰ, ਸੁਰਾਧਸ਼ਠਾਨ, ਮਣੀਪੁਰ, ਅਨਾਹਤ, ਵਿਸੁਧਿ, ਆਰਿਯਾ ਅਤੇ ਸਰਸੁਦਨ।

ਸੱਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸੱਤ ਕਮਨਾਂ ਦਾ ਚਿੱਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- 1) ਮੂਲਾਧਾਰ ਕਮਨ : ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਪੌਤੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਗੁਦਾ ਅਸਥਾਨ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- 11) ਸੁਰਾਧਸ਼ਠਾਨ ਕਮਨ : ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਪੌਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਥਾਨ ਨੀਂਹ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- 111) ਮਣੀਪੁਰ ਕਮਨ : ਇਸ ਦੇ ਦਸ ਪੌਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਾਡ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- 1v) ਅਨਾਹਤ ਕਮਨ : ਇਸ ਦੇ 12 ਪੌਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਹਿਰਦਾ ਹੈ।
- v) ਵਿਸੁਧਿ ਕਮਨ : ਇਸਦੇ 16 ਪੌਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਥਾਨ ਤੀਠ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- v1) ਆਰਿਯਾ ਚਕ੍ਰ ਕਮਨ : ਇਸਦੇ ਦੋ ਪੌਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਦੇ ਸੰਗਮ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਵਟਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।
- v11) ਸਰਸੁਦਨ ਕਮਨ : ਇਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕਮਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਿਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਦਾ 'ਨਸ਼' ਇਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਕਮਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਚਕ੍ਰ-ਕਮਨ = ਹਠ ਧੇਰ , ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨਾਲ ਚਕ੍ਰਾਂ ਕਮਨਾਂ ਦਾ ਸਮੀਕਰਣ ਹਠ ਧੇਰ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।¹

ਕਮਨ ਦਲ

ਹਠ ਧੇਰ ਬਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਰੀਰ ਦੇ ਬੰਦਰਨੈ ਕਮਨਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਲਾਂ ਭਾਵ ਪੌਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਖਟ ਤੋਂ ਖਟ ਇਕ ਦਲ (ਪੌਤੇ) ਵਾਲੇ ਕਮਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ

1. W. Wilson, Serpentine Power, p. 415.

ਤੇ ਛੋਟਾ ਕਮਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਏ, ਏ, ਥੱਠ, ਸੋਨਾ ਪੌਤਘਾਂ ਵਾਲੇ ਕਮਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਘਾਂ ਤੇ ਵੱਡਾ ਕਮਨ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਤਘਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ੳ) ਨਾਡ ਕਮਨ (ਨਾਡ ਕਮਨ): ਹਠ ਧੋਡੀਘਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਾਡੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਮਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਥਾਨੰਦ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਥਾਨੰਦ ਸੁੰਨ ਨਾਡ ਕਮ ਨ ਮਹਿ ਪੈਲਾ।^੧

ਥੱਡੇ ਨਿਖਿਘਾਂ ਹੈ:

ਇਹੁ ਨਾਡ ਕਵਨ ਥਾਨੰਦ ਸੋ ਥਾਨਿ। ਥਰ ਬਿਸਨੁ ਜੀ ਕਾ ਪਰਮ ਪਦ ਜਾਨਿ॥^੨

‘ਵਿਸ਼ਨੂੰ’ ਦਾ ਉਲੰਖ ਪੋਰਾਣਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਉੱਘਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨਾਡ ਕਵਨ ਤਹੀ ਸਤਿਗੁਰ ਸਮੁੰਦ। ਧਰ ਹਰ ਕ੍ਰਿਪਤੇ ਥਰਥੇ ਇੰਦੁ॥^੩

ਇਸ ਨਾਡ ਕਮਨ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪੁਰੁਖ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਧਿਯਾਨ ਨਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਮ੍ਰਿਤੁ ਨੂੰ ਜਿਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਡ ਕਮਨ ਕਾ ਕਰੈ ਥਖਧਾਨ। ਉਹੁ ਦਰਗਹਿ ਪੁਰਖ ਹੈ ਜਾਨ॥

... .. ਉਸ ਨੇ ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਮਿਰਤ॥

... .. ਨਾਨਕ ਕਮਨ ਨਾਮ ਅਨਹਦ ਧਾਰੇ॥^੪

- ਥ) ਦਠ ਕਮਨ: ਦੋ ਪੌਤਘਾਂ ਵਾਲੇ ਕਮਨ ਦਾ ਉਲੰਖ ਨਾਡ ਕਮਨ ਤੋਂ 10 ਉੱਚਨ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕਵਨਿ ਕੁਸਮ ਫੀਨ ਭੀਤਰਿ ਜਾਤਾ। ਦਸ ਥੀਰਨਿ ਕੇ ਬੀਹਿ ਸਮਾਤਾ॥^੫

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਸ ਤੁਕ ਦੀ ਵਿਖਾਇਆ ਕਰਦੇ ਨਿਖਿਘਾਂ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਦਠ ਵਾਲਾ ਕਮਨ ਫੁੱਲ ਥਾਨੰਦ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।^੬

- ੲ) ਥਟ ਦਠ ਕਮਨ: ਛੇ ਪੌਤਘਾਂ ਵਾਲੇ ਕਮਨ ਦਾ ਉਲੰਖ ਹਠ ਧੋਡ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੂਤਰ ਸਥਾਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਧਿਯਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।^੭

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 618;

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 618.

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 133.

4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 639.

5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 11.

6. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 11.

7. ਉਗੀ, ਪਦ ਟਿਪਣੀ ਨੰ. 2, ਪੰਨਾ 11.

ਖਟ ਦੰਠ ਕਥਨ ਨਿਵਾਸ ਹੋਏ। ਰੰਹੁ ਕੁੰ ਫੇਰਿ ਮਿਨਾਵੇ ਸੋਏ॥¹

- ਸ) ਅਸ਼ਟਦਲ ਕਮਨ (ਰਿਦੇ ਕਮਨ): ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਕਮਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਠ ਖੋਲੀਆਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬੱਠ ਪੱਤੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਚੰਗਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਨੀਲਾਈ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਿੰਨੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਰਿਦੇ ਕਮਨ ਵਿਖੇ ਜੋ ਪਦਮ ਫੁਲਾਵੇ। ਤਿਸ ਕਮਨ ਪਦਮ ਨੇ ਅਸ਼ਟ ਦਲ ਬਣਾਵੇ॥
ਸਵਰਨ ਗੀ ਨਿਕਾਈ ਹੈ ਜਾਕਾ ਰੂਪ। ਥਰ ਕੇਸਰ ਵਾਰ ਅਤ ਕੁੰਤ ਸਰੂਪ॥

....
ਅਸ਼ਟ ਮਾਤ੍ਰ ਕਥਨ ਹੈ ਬੀਯਾ। ਤਿਸ ਦੀ ਖਰਜਾ ਇਹ ਮਥੁ ਠੀਕਾ॥²

ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਰਦੇ ਕਮਨ ਵਿਚ ਸੁਰਗ ਨੇੜ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ:

ਸੁਰਗ ਨੇੜ ਹਿਰਦੇ ਨੇ ਬੀਯਾ।³

- ਹ) ਦੁਖਾਦਸ ਦਲ ਕਮਨ: 12 ਪੌਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਮਨ ਦਾ ਉਨੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:
ਤਹਾ ਦੁਖਾਦਸ ਰਹੀ ਅਭੀਯੁ। ਇਸ ਮਨੁ ਜਨਮ ਨਾ ਹੋਵੇ ਮੀਯੁ॥
ਏਜਿ ਅਧਿਯਾਤਮ ਅਭਿਮ ਹਾਵੇ। ਨਾਨਕ ਪਰਮ ਤੱਤ ਤਬ ਪਾਵੇ॥⁴

- ਕ) ਸੈਨਾ ਦਲ ਕਮਨ: ਏਕਸ ਦਲ ਜਬ ਹੋਤੈ ਪ੍ਰਾਨੀ। ਮਿਨਿ ਰਹੈ ਸੁਧਰ ਅਕਮ ਪਛਾਨੀ॥⁵
ਸੈਨਾ ਪੌਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਮਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਛਾਤੀ ਦੇ ਬੰਦਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- ਖ) ਸਹੀਸ਼ਦਲ ਕਮਨ: ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਮਨ ਦਾ ਉਨੇਖ ਹਠ ਖੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਦਮਦੁਖਾਰ ਜਾਂ ਰਗ ਮੰਡਨ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ 'ਨਸ' ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਕਤੀ ਸੋਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜੁਕਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਭੀਰ ਰੁਝਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:
ਸਰਬਰ ਸੁਨ ਬਨੇ ਸਹੀਸਦਲ, ਭੀਰ ਰੁਝਾ ਮਛਨਾਨੇ।
ਅਤਿ ਚਿਤ੍ਰਸਾਨ ਬਨੀ ਨਿਜ ਮਹਨੀ, ਹਰਿ ਜਨ ਤਰੀ ਉਰਛਾਨੇ॥⁷

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 11.

2. ਉਘੀ, ਪੰਨਾ 617.

3. ਉਘੀ, ਪੰਨਾ 619. 4. ਉਘੀ, ਪੰਨਾ 11. 5. ਉਘੀ, ਪੰਨਾ 12.

6. ਹਠਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਂਗੀ ਰੁਦਾ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸਹੀਸ਼ਦਲ ਕਮਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਖੁਦਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਪਰਨਾ ਸਿਰਾ (ਸੁਰਾਖ) 'ਭੀਰ ਰੁਝਾ' ਜਾਂ 'ਸੁਹਮ ਰੁਝਾ' ਜਾਂ 'ਦੁਹਮ ਰੰਦੁ' ਜਾਂ 'ਰੁਪਤ ਤਾਕ' ਅਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪੌਤਿਓਂ ਇਕ ਨਰਾਇਣ ਸੁਰਮਾ, ਸਹੀਸ਼ਦਲ ਕਮਨ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 647-650.

7. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 13.

ਨਿਸਮਿਸ ਦਾਮਿਨੀ ਰਿਮਭਿਮ ਬਰਸੇ, ਹਸਿ ਪ੍ਰਭ ਮਿਨੇ ਨਿਰਾਰਾ।¹

ਇਥੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਚਮਕਾਰਾ ਰਿਝਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਰਿਮਭਿਮ ਬਰਸਣਾ ਬੀਮਤ ਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਬੀਮਤ ਸਹਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ ਤੋਂ ਟਪਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਰੋਪੀਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ ਬਨੁਸਾਰ ਸਹਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ ਤਾਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਿਲਨ ਇਥੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਸ਼ ਡੀ ਇਥੇ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।²

- ੩) ਬਯੋਮੁਖੀ ਸਹਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ: ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਹਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ ਨੂੰ ਸਿਰ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੂੰਹ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕਮਨਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹੈ। ਪੀਂਡਤ ਸ਼ਿਵ ਨਰਾਇਣ ਸੁਰਮਾ³ ਬਨੁਸਾਰ ਖਾਰਿਯਾ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਸਥਾਨ (ਮਸਤਕ) ਉੱਤੇ ਇਸ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਮਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਮਨ ਦਾ ਰੰਗ ਸੁਰੇਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਚਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਨਾਲੀ ਵਾਂਗ ਨਾਲ ਕੇਸਰ ਡਰਿਯਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੂੰਹ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਸਦੇ 50 ਪੌਤਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤੇ 'ਖ' ਤੋਂ 'ਨ' ਤੱਕ 'ਰ' () ਤਕ 50 ਵਰਣ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪੌਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 'ਅਓਯੰਕਾਰ' ਅਤੇ ਬੋਧਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ 'ਧੋਰ ਖਾਰੁਕ' ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਚਿਤ੍ਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਹਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੌਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਤੇ ਕੋਈ ਵਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਚੰਦ੍ਰਮਾ।⁵ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭੇਦ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

4) ਨਾੜੀਆਂ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 13

2. ਡਾ. ਰੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, 'ਤਾਤ੍ਰਿਕ ਵਾਣਿਮਯ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ', ਪੰਨਾ 80.

3. ਪੀਂਡਤ ਸ਼ਿਵ ਨਰਾਇਣ ਸੁਰਮਾ, ਸਹਸ੍ਰਦਨ ਕਮਨ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 655.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ, (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 75.

ਹਠ ਯੋਗ ਖਨੁਸਾਰ ਸੁਰੀਰ ਵਿਚ 72 ਹਜ਼ਾਰ ਨਾੜੀਆਂ¹ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਨਾੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ²

- ੳ) ਇੜਾ,
- ਅ) ਪਿੰਡਲਾ,
- ੲ) ਸੁਖਮਨਾ।

ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੜਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ, ਪਿੰਡਲਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੱਥੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੜਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਦਾ ਮੇਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਸੁਖਮਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਠਾਈ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੜਾ ਨੂੰ ਰੰਗ, ਪਿੰਡਲਾ ਨੂੰ ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਨੂੰ ਸਰਸਵਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਓੜੀਆਰ (ਪ੍ਰਣਵ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੜਾ ਦਾ ਧੁਨਸੁ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਲਾ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਛੇ ਰੰਗਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚਕ੍ਰ ਜਾਂ ਖਟਚਕ੍ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³

'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਖਨੁਸਾਰ, 'ਓੜੀਆ' ਦੀ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਇਕ ਨਾੜੀ (ਇੜਾ) ਜੋ ਖੱਬੀ ਨਾਸਿਕਾ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਰੰਗੇਸ਼ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾੜੀ ਦੁਆਰਾ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਚੰਦ੍ਰ ਨਾੜੀ' ਭੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴

1. ੳ) "ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਖਨੁਸਾਰ ਮੂਲਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚੋਂ 72,000 ਨਾੜੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ, ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" ਡਾ. ਧਰਮੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਸੰਤ ਮੱਤ ਕਾ ਸਰਭੰਗ ਸੰਪਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 69.
- ਅ) ਤੀਰ੍ਹ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇੜਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ 7 ਜਾਂ 11 ਹੋਰ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ 7 ਜਾਂ 11 ਨਾੜੀਆਂ ਇਕ ਸੁਖਮ ਪੱਧਰ ਤੇ 32 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 72,000 ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਕੋੜ ਹੈ। ਡਾ. ਰੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ ਨਿਖੇੜੇ ਹਨ, 'ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਨਿੱਤ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਰੋਮ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖਿਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਜਾਨ ਨੂੰ ਤੀਰ੍ਹ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਵਾਮ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਡਾ. ਰੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, 'ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਵਾਤੁਮਯ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ', ਪੰਨਾ 109-110.
2. "ਇੜਾ ਪਿੰਡਲਾ ਸੁਖਮਨਾ, ਇਸ ਦੇਹੀ ਮਹਿ ਪਰਧਾਨ। ਤਿਸੁ ਧਿਆਇਨਿ ਅੰਗਠਿਸ ਜਪਨਿ ਅਜਰੁ ਜਹੇ ਗੁਰ ਗਿਆਨ।" 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 263.
3. ਸਵਾਮੀ ਰੰਗੇਸ਼ਵਰ ਠੰਦ, ਵੇਵੇਂ ਮੇਂ ਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨਾ 85.
4. ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼'.

ਪਿੰਡਲਾ ਬਾਰੇ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਦਾ ਇਹ ਉਲੇਖ ਵਿਚਾਰਨ ਧੋਰ ਹੈ:

"ਹਨ ਧੋਰ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨਸਾਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੋ, ਸੁਰਜ ਦੇ ਸੰਜੇ ਪਾਸੇ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਰਜ ਨਾਤੀ ਵੀ ਹੈ।"¹

ਸੁਖਮਨਾ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਧੋਰੀਆਂ ਦੀ ਰਲਪੀ ਹੋਈ ਇਕ ਨਾਤੀ ਜੋ ਨੌਰ ਦੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਕੰਮਚੋੜ ਦੇ ਨਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਦਿਮਾਰ ਤੀਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਸੰਜੇ ਪਾਸੇ 'ਪਿੰਡਲਾ' ਅਤੇ ਬੱਝ ਪਾਸੇ 'ਇੜਾ' ਹੈ। ਇਹ ਨਾਤੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਸੁਰਜ ਅਤੇ ਅਰੁਣੀ ਰੂਪਾਂ ਹੈ। ਜਦ ਅੰਤਰਾਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਚਲਾਈਏ ਹਨ ਤਦ ਅਨਹਦ ਸੁਬਦ ਸੁਣੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਰਗ' ਅਤੇ 'ਮਹਾ ਪਥ' ਵੀ ਹੈ।² ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

"ਸੁਖਮਨਾ, ਇੜਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਬੁਝੀ।"³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇੜਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਨੂੰ ਇੰਰੁਨ ਪਿੰਰੁਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕਿਰੁਟੀ ਸੀਧ ਨਾਸਿਕਾ, ਤਾਨਕ, ਸੁਖ ਮਨਿ ਜਾਏ ਸਮਾਈ।
ਇੰਰੁਨ ਪਿੰਰੁਨ ਪਸ਼ਚਿਮ ਧਾਵੇ, ਰਵਿ ਸਸਿ ਅਸਤੁ ਬਿਹਾਣਾ॥⁴

ਇੜਾ, ਪਿੰਡਲਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਦੇ ਮੇਲ ਨੂੰ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਸਿਧੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਇੜਾ ਪਿੰਡਲਾ ਸੁਖਮਨਾ ਤਨ ਬੁਧਿ। ਤੀਨ ਤਪੇ ਸਹੀਸਾ ਕੀ ਸੁਧਿ॥
ਕਿਰੁਣ ਤਯਾਰਿ ਚੰਦ੍ਰਬਾ ਪਦੁ ਜਾਣੇ। ਲੁੰ ਘਰਿ ਢੁੰਢਿ ਦਸਵੇਂ ਘਰਿ ਘਾਣੇ॥⁵

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਰੁਨ ਪਿੰਰੁਨ ਇਹ ਨਾਂ ਸੰਤ ਮਤ ਵਿਚ ਰਾਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਇਕ ਸਾਧਕ ਨੇ ਇੜਾ ਪਿੰਡਲਾ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਨਾਰਗਨ ਮੰਡਨਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਇੰਰੁਲਾ ਪਿੰਡਲਾ ਸੋਧਨੇ ਚੜ੍ਹਿ ਹੈ ਸੁਰਧਮਾ ਹੋ।
ਸਤਿਗੁਰੁ ਵਹਾ ਘਾਪ ਹੈ॥⁶

1. ਦੇਖੋ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼'.

2. ਦੇਖੋ: ਉਹੀ.

3. ਦੇਖੋ: 'ਘਾਟਿ ਕ੍ਰੀਬ', (ਸਿਧ ਰੋਸਟਿ ਮਹਲਾ ੧).

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 13.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 131.

6. ਡਾ. ਹਰਮੋਦਰ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, 'ਸੰਤ ਮਤ ਕਾ ਸਰਡੀਰ ਸੰਪਰਦਾਏ', ਪੰਨਾ 85.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਤ ਪਨਟੂ ਦਾਸ ਨੇ ਇੰਗਲਾ ਪਿੰਗਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣਾਸ਼ਾਮ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਧੀ ਆਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹

ਇਕਾ ਹਾਟ : ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ 68 ਹਾਟਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਹਾਟ' ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੜਾਅ। ਇਹਨਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੱਸੀ ਹੈ।

ਇਕਾ ਨਾੜੀ ਦੇ ਹਾਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਥੰਡੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕਾ ਹਾਟ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਵਜੋਂ ਨਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਇਕਾ ਹਾਟ ਜਬ ਇਹੁ ਮਨੁ ਆਵੈ। ਇਤ ਉਤ ਕੀ ਸਭ ਸੋਝੀ ਪਾਵੈ॥
ਅਵਨ ਜਾਨ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਰਾ। ਇਕਾ ਹਾਟ ਜਬ ਕੀਯਾ ਪਸਾਰਾ॥
ਇਕਾ ਸਿਰਕਾ ਕਉ ਕਰੈ ਮੇਦਾਨੁ। ਅਨਹਦ ਸੁੰਨ ਨਰਾਵੈ ਧਿਆਨੁ॥²

ਪਿੰਗਲਾ ਹਾਟ: ਪਿੰਗਲਾ ਨਾੜੀ ਦਾ ਆਧਿਯਾਤਮਕ ਪੜਾਅ ਪਿੰਗਲਾ ਹਾਟ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਸਰਾਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਧਕ ਦਸ਼ਮ ਦੁਆਰ ਤਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਹਾਟ ਪਿੰਗਲਾ ਜਬ ਮਨੁ ਥੰਡੈ। ਬਿਨ ਮਾਰਗ ਰਹਨੀਤਰ ਚੜ੍ਹੈ॥
ਹਾਟ ਅਨੁਪ ਪਿੰਗਲਾ ਨਾਉ। ਨਾਨਕ ਤਹਿ ਬੁਝੈ ਸਭ ਭਾਉ॥³

ਸੁਖਮਨਾ ਹਾਟ: ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਦਾ ਹਾਟ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਨਿੰਦਰਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਹਾਟ ਸੁਖਮਨਾ ਜਬ ਮਨੁ ਜਾਇ। ਅਨੰਦ ਕੇਨ ਸੁਖ ਸਹਜ ਭਿਰਾਇ॥

....
ਸੁਖਮਨ ਰਾਤਾ ਕਰੈ ਅਨੰਦ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਤਿਯਾਰੈ ਸਭ ਨਿੰਦਾ॥⁴

ਨਾੜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨਖ ਸਿਖ ਤੇ ਜੋ ਤੀਨ ਹੋ ਨਾਰੀ। ਈਕਾ ਪਿੰਗਲਾ ਸੁਖਮਨ ਬੀਚਾਰੀ॥
ਤਾਂ ਕੇ ਮਹਨੇ ਪਵਨ ਚੜ੍ਹਾਇ। ਚਾੜ੍ਹੇ ਪਵਨ ਬਹੁਤ ਸੁਖ ਪਾਇ॥
ਨਾਨਕ ਬੇਨੈ ਕੀਸੀ ਬਾਤਾ। ਤਿਸ ਕੇ ਸੰਗ ਰਹੈ ਹੋਈ ਮਾਤਾ॥⁵

1. ਡਾ. ਧਰਮੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, 'ਸੰਤ ਮਤ ਕਾ ਸਰਤੀਰ ਸੰਪਰਦਾ', ਪੰਨਾ 111.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ), ਪੰਨਾ 43.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 616.

5) ਕੁੰਡਲਿਨੀ

ਸਰੂਪ: ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਥਾਰੇ ਹਠ ਯੋਗ, ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਯੋਗ ਦੇ ਕੁੰਝਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੁੱਧ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਯਾਂਦ ਨਾਥ (ਸ਼੍ਰੀਕਰ ਡਰਵਾਨ) ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੱਛੰਦਰ ਨਾਥ, ਰੋਹਮ ਨਾਥ ਅਤੇ ਬਨੇਕ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਾਪਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਜਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਨੇਕਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਕੁੰਝਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਡਲਿਨੀ 'ਮੁਲਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ' ਵਿਚ ਸੌਪਣੀ ਵਾਂਗ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰ ਕੇ ਇਕ ਪਿੰਡਲਾ ਦੇਵਾ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ। ਸੌਪਣੀ ਵਾਂਗ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਠ ਯੋਗੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਡਿਨ ਵੀ ਇਸੇ ਨਈਂ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਬਨੁਸਾਰ ਇਸਦੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਕੁੰਡਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਕੁੰਡਲਾਂ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ', ਬਨੇਕ 'ਬੀਜਾ' ਅਤੇ 'ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ' ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਡਲ ਖੁਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਕੁੰਝੀ ਸੌਪਣੀ ਵਾਂਗ ਉਪਰਲੇ ਚਕ੍ਰਾਂ, ਕਮਲਾਂਦਾ ਭੇਦਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਹਸ੍ਰਦਲ ਕਮਲ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪੁਜਦੀ ਹੈ। ਮੁਲਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਸਹਸ੍ਰਦਲ ਕਮਲ ਤਕ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੀ ਇਹ ਯਾਤ੍ਰਾ 'ਬ੍ਰਹਮਨਾੜੀ' ਯਾਤ੍ਰਾਤ ਸੁਖਮਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖਾਪਣੀ ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੇ ਚਕ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਚਕ੍ਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪੜਾਅ (ਚਕ੍ਰ) ਨੂੰ ਭੇਦਨ ਮਗਰੋਂ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੇ ਖਾਪਣੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਡਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਝੇ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. "ਹਠ ਯੋਗ ਬਨੁਸਾਰ ਮੁਲਾਧਾਰ, ਸੁਹ੍ਰਦਿਸ਼ਠਾਨ, ਮਣੀਪੁਰ, ਅਨਾਹਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੁਧਿ — ਇਹ ਪੰਜ ਚਕ੍ਰ ਯੰਤਰਣ ਦੇ ਚਿਤਰਕਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਰਿਖਾਨ-ਭਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ — ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਯੋਗੀ ਨੇੜੇ ਇਹਨਾਂ ਚਕ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਹਸ੍ਰਦਲ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਸ, ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਦਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।"
- ਡਾ. ਡੇਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, 'ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਾਤਮਕ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ', ਪੰਨਾ 80.

ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਖਰਬਾਤ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੇ ਵੇਖ ਚਕ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਦਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹਸ੍ਰਦਲ ਕਮਲ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਰਿਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੀ ਸੱਚਾ ਰਿਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ।

ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜਾਗ੍ਰਣ

ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਡਿੱਠ ਡਿੱਠ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਸਥੂਲ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਸੰਜਮ ਖਾਸਣਾ ਅਤੇ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀਆਂ ਬਿੰਦਰਨੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਸੰਜਮ ਵੇ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ 'ਖਟ ਕਰਮ' (ਵਸਤੀ, ਨੌਨੀ, ਧੋਤਿ ਆਦਿ) ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਯੋਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਦੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਯੋਗੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੰਜਮ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਸੁੱਧੀ ਵੀ ਨਾਨ ਨਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਠ ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਕ ਬੀਜ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਅਰਿਯਾਨ ਕਾਰਨ ਖਰਬਾਤ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅਰਿਯਾਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਜੋੜ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਖਟ ਚਕ੍ਰਾਂ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਾਰ, ਧਾਰਨਾ, ਧਿਆਨ, ਸਮਾਧੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗ੍ਰਣ।

ਹਠ ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੀਜਾਂ ਉੱਤੇ ਖਾਸਣਾ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਨ ਸੰਜਮ ਪਰਪਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਖਟ ਕਰਮ' ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਖਟ ਕਰਮ' ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਬਿੰਦਰਨਾ ਹਿੰਸਾ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਟ ਕਰਮ ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਕਾਇਆ ਸ਼ੋਧਨ' ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗ੍ਰਣ ਵਨ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ

ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀਆਂ ਡਿੱਠ ਡਿੱਠ ਵਿਧੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਪਰਸਪਰ ਬਿੰਤਰ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗ੍ਰਣ ਲਈ ਤੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗ੍ਰਣ ਲਈ ਇਹ ਉਪਾਏ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

- ੳ) ਘਾਸਣ ਸਿੱਧੀ: ਚੋਰਾਸੀ ਘਾਸਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਘਾਸਣਾਂ — ਜਿਵੇਂ ਪਟਮਾਸਣ, ਸਿੱਧਾਸਣ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖਣ ਨਾਲ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੰਡ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਘਾਸਣਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਪੋੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੋੜੀ ਦਾ ਠੀਕ ਰਿਖਾਣ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਯਾ ਸੰਜਮ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੂਰੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਘਾਸਣਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਇਕ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹
- ਬ) ਖਟ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ: ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਸਥੂਲ ਬੋਝ ਦੇ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਾਯਾ ਸ਼ੁੱਧਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੀ, ਨੌਲੀ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਬੰਦਰ ਦੀ ਮੇਲ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਧ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੁੱਧ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।²
- ੲ) ਧਿਯਾਨ ਸਿੱਧੀ: ਹਠ ਯੋਗ ਧਿਯਾਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਾਯਾ ਸ਼ੁੱਧਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਠ ਯੋਗੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਧਿਯਾਨ ਟਿਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਹ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਧਿਯਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਧਿਯਾਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਧਿਯਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਤੀ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਧਿਯਾਨ ਨਾ ਅਡੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਟੁੱਟ। ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਕਾਰਨ ਧਿਯਾਨ ਵਾਰ ਵਾਰ ਟੁਟਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਠ ਯੋਗੀ ਧਿਯਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਇਕ ਮਿਟ ਕਰਕੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਠ ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਆਪਣੀ ਚੰਚਲਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਯਾਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧਿਯਾਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਤੀ ਨਾਲ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- ਸ) ਸਦਾਚਾਰ: ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਮੁੱਢਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਲੋੜ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਤਾਤਪਰਜ ਹੈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਨਿਤ ਦੋ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਮੁੱਢਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਹੈ — ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਅੰਤ੍ਰਿਸ਼ਾ ਆਦਿ ਸਤੋਕੁਣੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ।

1. ੳ) 'ਹਠ ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ', ਅਧਿਆਇ 6, ਸ਼ਲੋਕ 114.

ਬ) ਯੋਧੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, 'ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਵਾਕਮਯ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ' ਪੰਨੇ 250-251.

2. ਡਾ. ਯੋਧੀ ਨਾਥਕਵਿਰਾਜ, 'ਦੇਹ ਯੋਗ ਕਰਮ', ਪੰਨੇ 186-187.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਠ ਯੋਗੀ ਇਕ ਉੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਰਾਗ ਭਾਵ, ਸੋਚ, ਅਹੰਸਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਆਦਿ ਉੱਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ ਇਕ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਸਤਿਤਵ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠਕੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਡੇਰਖ ਨਾਥ¹ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਥ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁਚੱਜਾ ਯਤਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ੁਕਤੀ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨਈਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਬੰਕਨਾਠਿ:

ਬੰਕ ਨਾਠਿ ਕੇ ਬੰਦਿ ਜਾਏ। ਪਸ਼ਚਿਮ ਦਿਸ਼ਿ ਕੀ ਸੋਝੀ ਪਾਏ॥
ਨਿਝਰ ਝਰੇ ਜਨੁ ਪੀਥਿ ਘਾਇ। ਤੋ ਭੁਰੁ ਰੁਛਾ ਕੇ ਆਟਿ ਸਮਾਈ॥
ਹੋਏ ਮਰਰੰਦੁ ਕਮਨ ਨਪਟਾਨਾ। ਨਾਨਕ ਪਰਮ ਤਤ ਤਬ ਜਾਨਾ॥²

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ 'ਬੰਕਨਾਠਿ' ਅਰਥਾਤ ਟੇਢੀ ਨਾਲੀ ਰਿਹਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੀ ਬਠਾਵਟ ਸਾਢੇ ਦੋਨ੍ਹੇ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਸੋਪਣੀ ਵਾਂਗ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ 'ਬੰਕਨਾਠਿ' ਸ਼ਬਦ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

'ਪਸ਼ਚਿਮ ਦਿਸ਼ਿ' ਤੋਂ ਤਤਪਰਜ ਹੈ ਰਿਖਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਸਹੀਸੂਦਨ ਕਮਨ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੇ ਨਯ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਝਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਝਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹੀਸੂਦਨ ਕਮਨ ਤੋਂ ਝਰਦੇ ਹੋਏ ਬੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।

'ਭੇਵਰ ਰੁਛਾ' ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਲੀ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਸਿਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਾ ਆਰਿਖਾ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਇਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਹੀਸੂਦਨ ਕਮਨ ਵਿਚ ਨਯ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਮਰਰੰਦ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਹਿਦ। ਸਹੀਸੂਦਨ ਕਮਨ ਤੋਂ ਹੋਣ ਜਾ ਝਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਮਰਰੰਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਰਿਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਮਰਰੰਦ ਦਾ ਭੁਰਾ ਦੱਸਿਆ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੇ ਸਹੀਸੂਦਨ ਕਮਨ ਵਿਚ ਨਯ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

1. 'ਡੇਰਖ ਸਹਿਤਿ', ਅਧਿਆਇ ਤੀਸਰਾ, ਸ਼ਲੋਕ 315, 316, 318.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 12.

ਬੀਕ ਨਾਭਿ : ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਲਈ 'ਬੀਕ ਨਾਭਿ' ਸੁਸ਼ਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ 'ਬੀਕ ਨਾਭਿ' ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। 'ਬੀਕ ਨਾਭਿ' ਸੁਸ਼ਦ ਯੋਗ ਦੇ ਸ਼ੁਕਲ ਬਾਹਰਲੇ ਰੂਪ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਮ ਸਾਧਨਾਂ ਵਨ ਨਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬੀਕ ਨਾਭਿ ਕੀ ਤਿਆਰੀ ਗੀਤਿ। ਕੁਰ ਮੁਖਿ ਨਾਗੀ ਸਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ॥¹

ਕੇਰਖ ਨਾਥ ਨਾਨ ਹੋਈ ਭੋਸ਼ਟ ਵਿਚ ਕੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਆਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚਾਰਬ ਹੋ ਆਏ ਸੱਚੀ ਭਕਤੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ 'ਬੀਕ ਨਾਭਿ' ਸੁਸ਼ਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਬੀਕ ਨਾਭਿ ਰਸ ਕਰੁਚੁ ਜਾਈ। ਨਾਨਕ ਸੇ ਦਾਨਾ ਕਰੇ ਰਜਾਈ॥²

ਨਾਭਿਨ:

ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਕੇ ਖਟ ਅਸਥਾਨ। ਜੋ ਜਾਨੈ ਤੇਊ ਪਰਧਾਨ॥

ਜੇ ਉਪਰ ਇਕ ਨਾਭਿਨ ਆਸੀ। ਨਾਨਕ ਕੁਰਸੁਬਦੀ ਉਹ ਨਸੀ॥³

ਖਟ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਨਾਭਿਨ (ਕੁੰਡਲਿਨੀ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਥੇ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਹਿਲੇ ਚਕ੍ਰ (ਮੂਨਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ) ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਕੁਝ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਰੋਧ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਵੇਖਾਂ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦਾ ਭੇਦਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰਥਾਤ ਯਾਗਿਆ ਚਕ੍ਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹਸ੍ਰਦਲ ਕਮਲ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦਸਮਦੁਆਰ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੋਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਕੁਝ ਯੋਗੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁੰਡਲਿਨੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਮੂਨਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਯਾਗਿਆ ਚਕ੍ਰ ਦੇ ਉੱਤੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਉਪਰ ਵਾਲੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਥੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

6) ਦਸਮਦੁਆਰ

ਹਠ ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੇ ਚੱਕ੍ਰ ਅਤੇ 8 ਕਮਲ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਮਲ ਸਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਨਸ ਕਰਨਾ ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਚੱਕ੍ਰਾਂ ਨੂੰ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 150.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 263.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 196.

ਵਿੰਨ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਵੀ ਹਠ ਧੋਰ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਫਲਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਰ ਦੇ ਇਸ ਕਮਲ ਨੂੰ ਹਵਾਰ ਪੌਤਘਾ ਵਾਲਾ ਕਮਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦਸਮਦੁਆਰਾ¹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ 10 ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨੌ ਦਰ ਮੁੰਦਿ ਕਯਾ ਸਮ ਰਾਖੇ, ਦਸਵੇਂ ਸੁਝਿ ਥਰਿ ਸਹਿਜ ਬਸੇ।²

ਇਥੇ 'ਸੁਝਿ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇੰਜ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨੌ ਦਰਿ ਮੁੰਦਿ ਥਨਾਹਟ ਰਚਿਯਾ, ਲੰਖ ਰੋਗਾਸੀ ਕਾਟਾ।³

ਦਸਮਦੁਆਰਾ: ਸਿਰ ਦੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਆਰ ਸੁਖਮ ਹੈ ਅਤੇ ਹਠ ਧੋਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰੇ ਕੀ ਕਥਾ, ਸੁਨਿਯੈ ਸੰਤ ਸੁਭਾਏ।
ਨਾਨਕ ਜੀਵਤ ਹੀ ਮਰੇ, ਜਬ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰੇ ਜਾਏ॥
ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਰਕਟੇ, ਦਸਵੇਂ ਰੁਹਜ ਆਸਥਾਨ।
ਨਉਂ ਨਿਰਖਤ ਸਭ ਸੋ ਫਿਸੈ, ਦਸਵੇਂ ਸੰਤ ਸਮਾਨ॥⁴

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਸਵਾਂ ਥਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਤ੍ਰਿਕੁਣ ਤਿਧਾਰਿ ਚੰਦ੍ਰਬਾ ਪਦੁ ਜਾਏ। ਨਉਂ ਥਰਿ ਚੁੰਨਿ ਦਸਵੇਂ ਥਰਿ ਖਾਣੇ॥⁵

ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦਸਮਦੁਆਰ ਬਨੁਪਰਕ੍ਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰੇ ਬਨੁਪਰਕ੍ਰ ਵਾਸਾ ਤਿਤ ਨਾਈ।⁶

ਬਨੁਪਰਕ੍ਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਨੂੰ 'ਅਰਮਰਕ੍ਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1. 'ਸੁਰੀਰ' ਵਿਚ ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ - ਦੋ ਨਾਸਾਂ, ਦੋ ਲੰਬਾਂ, ਦੋ ਕੰਨ, ਇਕ ਮੂੰਹ, ਤੁਹਾ ਅਤੇ ਮੁੰਤਰ ਸਥਾਨ। ਹੱਠ ਧੋਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ, ਕਰਨ ਮੰਡਨ, ਸੁੰਨ ਮੰਡਨ ਜਾਂ ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ ਆਦਿ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 14.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 131.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 772.

ਮਹਾਂ ਘਰਮਰੜ ਕਿਯਾ ਬਨਾਏ। ਬਿਚ ਘਨਸਠ ਹਾਟ ਕੀਏ ਜਨਾਏ॥

.....
 ਏਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਘਰ ਹੋ ਰੁਹਜੇ। ਜਿਨ ਰੁ ਚੀਨਯਾ ਤਿਸ ਹੀ ਸੁਝੇ॥
 ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਘਰਮ ਹੋ ਭਾਈ। ਨਾਨਕ ਕਿਯਾ ਕਹੈ ਤਿਥੁ ਰਹਾ ਨਾ ਜਾਈ॥¹

'ਘਨੁਪਰੜ' ਦਾ ਘਰਬ ਹੈ 'ਘਨੁਪਮ ਕਿਲਾ'। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ' ਨੂੰ 'ਘਰਮਰੜ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਮਹਾਂ ਘਰਮਰੜ ਕਿਯਾ ਬਨਾਏ। ਬਿਚ ਘਨਸਠ ਹਾਟ ਕੀਏ ਜਨਾਏ॥²

ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਵਿਚ 'ਓਕੀਰ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ:

ਸਭ ਓਕੀਰ ਤੇ ਉਪਜਿ ਖਲੋਈ। ਚਾਰ ਘਰਾਰ ਬੀਜ ਹੋ ਏਈ॥
 ਪਰ ਮਸਤਕ ਜਾਹਾ ਹੋ ਨਾਮ। ਨਾਨਕ ਤਹੈ ਓਕੀਰ ਕਾ ਭਲਾ ਮੁਕਾਮ॥³

ਇਸ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਸੁਖਮਨਾ ਰਾਹੀਂ ਘਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧੋਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਿੱਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਘਤ ਉਰਧ ਰਹੀਐ ਦਸਵੇਂ ਦੁਖਾਰਾ। ਸੁਖਮਨ ਮਧਮ ਕਰਿ ਮਾਰਫ ਬੀਰਾਰਾ॥
 ਤਿਸ ਮਾਰਫ ਹੋਏ ਦਸਵੇਂ ਚੜ੍ਹੇ। ਤਬ ਜਾਏ ਬੜੇ ਪੁਰਖ ਕੀ ਸੁਰਨੀ ਪੜ੍ਹੇ॥⁴

ਬੜੇ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਤਾਤਪਰਜ ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ।

ਰਚਨ: ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਰਚਨ' (ਅਰਾਧਨਾ) ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰੰਡੀਰ ਰਚਨ ਦਾ ਰੂਪਕ ਇਸੇ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਰਚਨ ਰੰਡੀਰ ਨਰਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਯਾ। ਨਾਨਕ ਪਰਮ ਤੋਤ ਤਬ ਪਯਾ॥⁵

ਇਸ ਰਚਨ ਦਾ ਤਾਨਾ ਤੋਕਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਰਚਨ ਤਾਨਾ ਕੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਤੋਕੇ। ਨਿਰਭਰ ਭਰੇ ਘੋੜ ਕੁ ਜੋਕੇ॥⁶

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 51.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 614.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 617.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12.

ਇਸ ਭਰਨ ਵਿਚ ਪੁਜਣਾ ਹਰਿ ਭਰਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਰੂਪ ਹੈ:

ਪਹੁੰਚ ਭਰਨ ਹਰ ਸਿੰਘ ਨਿਵ ਲਾਈ।¹

ਇਸ ਭਰਨ ਵਿਚ ਸਾਧਰ ਲਈ ਇਤਨੇ ਅਸਰਜਨਕਾਰੀ ਤੌਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਦੇਹੀ ਨਰਮ ਮਹਾਂ ਅਸਥਾਨਾ। ਤੇਹ ਹੀ ਨੇਵਨ ਬੁਧਮ ਸਮਾਨਾ॥

ਤਹੀ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰ ਭੀਮੁਤ ਭਰਪੂਰਾ। ਤਹੀ ਹੀ ਵਾਜਹਿ ਅਨਹਦ ਧੁਨਿ ਤੁਰਾ।

ਤਹੀ ਹੀ ਜੋਰ ਜੁਗਤਿ ਕੀ ਭਰਮਾ। ਨਾਨਕ ਸੇਖ ਮੁਕਤਿ ਤਹੀ ਧਰਮਾ॥²

ਭਰਨ ਦੀ ਉਚਾਈ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਨੂੰ ਸੁਮੇਰ (ਪਰਬਤ) ਦੀ ਸੀਰੀਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਪੈਰਾਇਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਪਰਬਤ ਹੈ:

ਜਬ ਤਤਹੀ ਤੌਰ ਮਿਲਾਈਏ ਘਟ ਮੀਂਹ ਪਵਨ ਸਮਾਏ।

ਤਬ ਨਾਨਕ ਚੜ੍ਹੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰ ਆਵਾਰਵਨੁ ਮਿਟਾਏ॥³

ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ:⁴ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਮੰਡਨ, ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ, ਰੁਹਜ ਮਹਨ ਜਾਂ ਅਨੰਤ ਮਹਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਅਹਿਨੀਸ਼ੀ ਗੀਤਿ ਜੋ ਜੋਰ ਕਮਾਵੇ। ਨਾਨਕ ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ ਕੇ ਸੰਨ ਨਰਾਵੇ॥

ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ ਮਹਿ ਜਾਏ ਸਮਾਵੇ। ਰਤਨ ਅਮੋਲਕੁ ਤਹਿ ਹੀ ਪਾਵੇ॥

ਜਹੀ ਨੇਵਨ ਨਿਰਬਾਨੁ ਬਸੇਰਾ। ਜੋਰ ਗੀਤਿ ਜਨੁ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇਰਾ॥⁵

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 239.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 415.

4. 6) (ਸੂਨ੍ਯ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਤੇ ਬਣਿਆ ਸੁੰਨ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਘਰਬਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅਰਥ 'ਦਸਮ ਦੁਆਰ' ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਨ੍ਯ' ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ 'ਸੂਨ੍ਯ' ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੂਨ੍ਯ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬੋਧ ਕੁੰਬਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੋਧੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੂਨ੍ਯਵਾਦੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੋਧੀਆਂ ਨੇ ਸੁੰਨ ਦੇ 21 ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਹਨ।) ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 5 (ਫੁਟ ਨੋਟ ਨੰ. 1).

ਅ) (ਸੰਤ ਮਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ, ਸੁੰਨ ਸ਼ਹਿਰ, ਭਰਨ ਤੁਰਾ, ਭਰਨ ਮੰਡਨ, ਭਰਨ ਅਟਾਰੀ, ਸੁੰਨ ਸਿਖਰ, ਭਰਨ ਮਹਿਨ ਅਤੇ ਧੂਫ ਮੰਦਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਸਮਦੁਆਰ ਲਈ ਅਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ: ਡਾ. ਧਰਮੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, 'ਸੰਤ ਮਤ ਕਾ ਸਰਭੰਡ ਸੰਪਰਦਾਸ', ਪੰਨਾ 74.

5. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 8.

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗ੍ਰਹੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਗ), ਪੰਨਾ 628.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 643.
5. 'ਭਾਟਿ ਕ੍ਰਿਸ਼', ਪੰਨਾ 1037.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 685.

‘ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ’ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਭੀਰ ਰੁਫਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਭੀਰ ਰੁਫਾ ਮਹਿ ਵਾਹਣ ਵਹੈ। ਠਾਨਕ ਇਤ ਉਤ ਘਰ ਕੈ ਨਹੈ॥¹

ਰੁਰਥਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਰੁਫਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਜ਼ਾਨਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਦੇ ਚਰਬ ਵਿਚ ਖਾਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਕ ਖਾਉਂਦੀ ਹੈ:

ਰੁਫਨ ਨਿਵਾਸਿ ਸਮਾਧਿ ਨਰਾਵੈ॥²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖਣੀ ਓਬੀਰਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਫਨ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਖਜ਼ਾਨਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਰੁਫਨ ਰੰਭੀਰੁ ਰੁਫਨੀਰਿ ਵਾਸੁ॥³

ਜਾਂਦੇ ਰੰਭ ਵਿਚ ਰੁਫਨ ਨਰਿ, ਰੁਫਨਪੁਰ ਘੇ ਰੁਫਨ ਮੰਡਨ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ:

ਰੁਫਨ ਨਰਿ — ਰੁਫਨ ਨਰਿ ਇਕ ਸੁੰਦ ਨਾ ਬਰਬੇ ਨਾਦ ਕਹਾ ਜੁ ਸਮਾਨਾ॥⁴

ਰੁਫਨਪੁਰਿ — ਰਹੈ ਰੁਫਨਪੁਰਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਸਮਸਰਿ ਘਨਹਤ ਸੁਬਦਿ ਰੰਗੀਣਾ॥⁵

ਰੁਫਨ ਮੰਡਨ — ਰੁਫਨ ਮੰਡਨ ਮਹਿ ਰੋਹੈ ਥੰਮੁ॥⁶

7) ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ

ਸੁੰਨ: ਸੁੰਨ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਵਰਨ ਤੇ ਭਿਸ਼ਨੇਸ਼ੁਟ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਘੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਬੋਧੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ‘ਸੁੰਨਵਾਦੀ’ ਰਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ‘ਸੁਨ੍ਹਸ’ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।⁷

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸ਼ੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 634.

2. ‘ਜਾਂਦੇ ਰੰਭ’, ਪੰਨਾ 411.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 932.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 480.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 289.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 953.

7. ਦੇਖੋ: ਡਾ. ਡੇਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ‘ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਵਾਚਸਪ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ’, ਪੰਨੇ 315-318.

ਬੁੱਧ ਨੇ ਸੀਸਾਰ ਨਈਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਸਨ — 'ਸੂਨਸ' ਅਤੇ 'ਛਿਨ ਭੰਕੂ'। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਲ-ਦੁਆਲੇ ਚੋਧੀਆਂ ਦਾ ਸੁੰਨਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵਿਚ ਛੁੱਟਵਾਦੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਵੀ ਮਾਯਾਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸੁੰਨਵਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਰੂਪਤ ਤੌਰ ਤੇ ਚੋਧੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ 'ਸੁੰਨ' ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।¹

ਸੁੰਨ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸੀਸਾਰ ਦੀ 'ਛਿਨ ਭੰਕੂਤਾ' ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀ ਇਸ ਸੀਸਾਰ ਵਿਚ ਧਨ, ਸੰਪਤੀ, ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਧਰਮ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਈਂ ਸਵਰਗ ਦੇ ਕ੍ਰੈਸ਼ ਆਰਾਮ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗਦੇ ਸਨ।

ਬੁੱਧ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਵਰਗਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਿੰਨ ਨਗਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨੈਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਤਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਛੁਟਾਈ ਨਈਂ ਜਜ਼ੂਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।²

ਵੇਦ ਵਿਰੋਧ: ਬੁੱਧ ਦਾ ਇਹ ਸਥਾਪਨਾਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ 'ਵੇਦ ਵਿਰੋਧੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਆਲੀਮ ਸ਼ਾਇਰ ਫੇਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੇਜ਼ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਜਿਨ ਕੋ ਹੋ ਸ਼ੁਕ, ਵੇਹ ਕਰੋ ਯੋਰ ਖੁਦਾਓ ਕੀ ਤਲਾਸ਼,
ਮੈਂ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਕੋ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਕਾ ਖੁਦਾ ਕਹਿਤਾ ਹੂੰ।

ਇਸ ਸ਼ਿਖਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਮਾਯਾਵਾਦ: ਬੁੱਧ ਦੇ ਇਸ ਸੁੰਨਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਯਾਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੀਸਾਰ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ 'ਨਾਮ' ਅਤੇ 'ਰੂਪ' ਦੋਵੇਂ

1. ਦੇਖੋ: 'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੰਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ), ਪੰਨੇ 42-45.

2. ਦੇਖੋ: ਡਾ. ਧਰਮੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, 'ਸੰਤ ਮਤ ਕਾ ਸਰਭੰਗ ਸੰਪਾਦਕ', ਪੰਨੇ 30-31.

ਹੀ ਮਿਥਿਆ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉੱਧ ਦੀ ਸੁੰਨਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਨਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੇਠਲੇ ਵਿਚ ਪਈ ਹੱਸੀ ਕਰਕੇ ਸੱਪ ਦਾ ਭੁਨੇਖਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਛੇਕਾਂ ਮਿਥਿਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਭੁਨੇਖੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜਰਤ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਇਕ ਭੁਨੇਖਾ ਮਾਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਛੋਟੀ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।¹

ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਵਰਣਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੁੰਨ ਬਾਰੇ ਨਰਭਰ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਉੱਧ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਟੀਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁੰਨਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਧ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਬਦ ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਯ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉੱਧ ਤਾਂ ਸੁਨਯ ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉੱਧ ਤੋਂ ਸਾਬਦ ਅਨੇਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ 'ਸੁਨਯ' ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਰਨਿਤ ਹੈ।

ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਨਯ : ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਖਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਖੋਜਤਮ ਅਵਸਥਾ 'ਸੁਨਯ' ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ/ਵਿਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਇਕ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਦੀ ਸੁਨਯ ਸਥਿਤੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਮੋਹ ਜਾਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਰਿਕਾਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਾਸਤੇ 'ਸੁਨਯ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।²

ਹਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਨਯ : ਸੁੰਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾਈ। ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਕ ਰ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨ ਦੀ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਹਠ ਯੋਗ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1. ਦੇਖੋ: 'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੰਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ), ਪੰਨੇ 49-53.

2. ਦੇਖੋ: ਭਾਸਕਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਸਕਤਿਯੋਗ, 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ', ਪੰਨੇ 390-391.

ਹਠ ਯੋਧੀਆਂ ਨੇ ਸਹੀਸੂਰਨ ਕਮਨ ਵਿਚ ਪੁਜੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ 'ਸੂਨ੍ਯ' ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਇਹ 'ਸੁੰਨ ਘੋਸ਼ਣਾ' ਹਠ ਯੋਧੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਵਸ਼ਰ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ', ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਸੁੰਨ ਮੰਡਨ', ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ' ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁੰਨ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੂਪ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਉਭਰਦਾ ਪਰ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੁੰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੰਨ ਆਤਮਾਈ ਘੋਸ਼ਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤੋਂ, ਹਰਸ਼ ਸੋਰ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਸੁੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸੋ ਪੁਰਖ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੇ ਮੁਕਤਾ ਹੋਈ। ਨਾਨਕ ਸੁੰਨ ਪਛਾਨੈ ਕੋਈ॥

ਸੁੰਨ ਕੁਝ ਭੀ ਜਾਨ ਆਤਮਾ ਰਹਾਈ। ਹਰਸ਼ ਸੋਰ ਤੇ ਰਹਤ ਹੋਈ ਜਾਈ॥²

ਸੁੰਨ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਆਤਮਾ, ਮਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ:

ਆਪਨ ਸੁੰਨ ਸੁੰਨ ਸਿਵ ਜੋਗੀ। ਆਰ ਮਨੁ ਜਾਤੇ ਕੁਝ ਰਾਖੇ ਹੋਗੀ॥

ਜਬ ਹੀ ਸੁੰਨ ਸਾਥ ਹੀ ਜੁੜਿਆ। ਨਾਨਕ ਸਰਪਰ ਜਾਏ ਮਿਠੀ ਕਿਨੈ ਨਾ ਹੋੜਿਆ॥³

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁੰਨ ਆਤਮ ਤੌਰ ਸਿਵ ਤੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਕੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਘੋਸ਼ਣਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਵ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹਠ ਯੋਧੀ ਦੇ ਫੁੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁੰਨ ਦੇ ਭੇਦ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

ੳ) ਆਦਿ ਸੁੰਨ,

ਅ) ਮੱਧ ਸੁੰਨ,

ੲ) ਅੰਤ ਸੁੰਨ।⁴

ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਪਤ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

1. ਏਥੇ: ਡਾ. ਫੋਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, 'ਤਾਰੀਖ਼ ਵਾਤਮਸ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ', ਪੰਨੇ 79-80.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 618

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 618;

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 618.

- ੳ) ਜਾਦਿ ਸੁੰਨ: 'ਜਾਦਿ ਸੁੰਨ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੋਲਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਾਦਿ ਸੁੰਨ ਨਾਭ ਕਮਲ ਮਹਿ ਪੋਲਾ॥¹

ਇਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇ ਇਹ ਮਨ ਇਛਿਤ ਕਰਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਵਿਚ 'ਸੁੰਨ' ਦੀ ਕੋਈ ਸਥਿਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਮਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਜਾਨ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਕ ਨੇ ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

- ਅ) ਮੱਧ ਸੁੰਨ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਮੱਧ ਸੁੰਨ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਖੇ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ:

ਮਧਸ ਸੁੰਨ ਰਿਦੇ ਵਿਖੇ ਖਰਾਸੁ ਕਰੁ ਟੋਲਾ॥²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ ਸੁੰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਖਰਾਸੁ ਖਰਬਾਤ ਦਸਮਦੁਖਾਰ ਚੱਲ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਸੁੰਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

- ੲ) ਬੀਤ ਸੁੰਨ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭੇਦ 'ਬੀਤ ਸੁੰਨ' ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਦਸਮਦੁਖਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬੀਤ ਸੁੰਨ ਹੈ ਦਸਵਾ ਦੁਖਾਰ। ਤਿਸ ਕਰੁ ਰਾਖਹੁ ਹਿਰਦੇ ਧਾਰ॥³

'ਬੀਤ ਸੁੰਨ' ਦਾ ਦਸਵੇਂ ਦੁਖਾਰ ਨਾਨ ਇਹ ਸਮੀਕਰਣ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮਨ ਇਛਿਤ ਚੱਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

- ੧) ਸੁੰਨ ਮੰਡਨ — ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ' ਜਾਂ 'ਸੁਹਮ ਰੰਧੂ' (ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਸਿਰਾ ਜਿਹੜਾ ਖਰਿਯਾ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚ ਖੁੰਝਦਾ ਹੈ) ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਮੰਡਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸੁੰਨ-ਮੰਡਨ' ਇਹ ਨਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਜਾਂ ਗਰਠ ਮੰਡਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੁਨ੍ਹਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਮੰਡਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 618.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 618.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 618.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਭੋਗੇ ਧਰੇ। ਤੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਕਦੇ ਨਾ ਮਰੇ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਸ ਥਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ — 'ਸੁਸ਼ਿਰ ਰਤਨਮਾਲਾ ਵੋਟੀ' — ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਸੋਭੀ, ਉਦਾਸੀ, ਵੇਰਾਗੀ ਅਤੇ ਅਵਧੂਤ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੋਭੀ ਦੇ ਨੱਛਣ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਸੋਭੀ ਦਾ ਖਾਸਰਾ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਚਬ੍ਰਹਮ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਪਰਲੀ ਤੁਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਸਿਧ ਕੋਸਟਿ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਕੋਸੀ ਹਮਰੇ ਕੁਰ ਤੇ ਹੋਈ, ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਵਾਸੇ ਸਮੋਈ॥²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੋਭੀ ਨੂੰ ਕੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਨ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਅਰਥਾਤ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤਕ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਭੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਸਧਰ ਇਹੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ 'ਦਸਮ ਦੁਆਰ' ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੀਨ ਹੋਣਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਕਾਸ ਖਾਸਨ ਲਾਯਾ।³

ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਉਲੇਖ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁴

ਉੱਚ ਤੇ ਸੁੰਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਬੋਧੀ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਦਸਮ ਦੁਆਰ 'ਬ੍ਰਹਮ ਰੰਧ੍ਰ' ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸੰਜਮ ਲਈ ਕੋਈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ, ਤੰਤ੍ਰ ਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਲਯ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇਸੁੰਨ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਦਸਮ ਦੁਆਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ।

ii) ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ: ਸੁੰਨ ਦੇ ਨਾਨ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਰੂਪਕ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਚਿੰਤ ਦੀ ਸੁੰਨ੍ਯ ਅਵਸਥਾ (ਬ੍ਰਹਮ ਨੀਨ ਅਵਸਥਾ) ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਸਤਿਕੁਰ ਪਰਚੇ ਪਾਵੇ ਮਾਨੁ। ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਅਲਖੁ ਪਛਾਨੁ॥

ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰਿ ਸੋਹੇ ਸੋਈ। ਠਦਰਿ ਕਰੇ ਬਿਰੁ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ॥⁵

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 325.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 627.

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 740.

4. ਦੇਖੋ: ਉਗੀ, ਪੰਨੇ 337, 639, 733, 750.

5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 233.

ਉਦਾਸ ਕਰਮ ਸੇਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਕਾ ਖਾਈਆਂ ਹਾਂ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਨ ਸਰਬ ਵਿਖਾਪਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ ਖਰਬਾਤ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਲਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ ਮਜਨੁ ਕਰੈ। ਸਹਜਿ ਤੁਛਾ ਨੈ ਘਰ ਮਹਿ ਬਰੈ॥

ਮਾਣਕ ਨਾਨੁ ਵਣਜੈ ਵਣਜਾਰਾ। ਨਾਨਕ ਪਰਬੈ ਪਰਖਣਹਾਰਾ॥¹

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਖਰਬਾਤ ਚਿੰਤ ਦੀ ਸੁਨ੍ਹਸ ਘੋਸਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਧਕ ਸਹਜ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਖਾਨਰੂਪੀ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- 111) ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ: ਮਹਿਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਖਰਬਾਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤਭੇਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ 'ਮਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਖਰਬਾ 'ਮਹਨ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਜਾਂ ਇਸਨਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਮਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਠਾਰੀ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਵੀ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਨ ਖਾਪਣੀ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵੀ 'ਮਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਮਹਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ 'ਮਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਮਹਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਜਬ ਇਹੁ ਮਨੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੁਬਦਿ ਸਮਾਈ। ਤਬ ਹੋਵੈ ਅਸਥਿਰ ਫਿਰਿ ਕਾਨੁ ਨਾ ਖਾਈ॥
ਸੁੰਨ ਮਹਨੁ ਮਹਿ ਛਾਵਣੁ ਛਾਈ। ਨਾਨਕ ਹੋਈ ਬਿਦੇਹ ਅਨਹਦੁ ਲਿਵ ਲਾਈ॥²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 'ਯੋਗ ਬਿਦ' ਕ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਕ ਖਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੁਨ੍ਹਸ ਖਰਬਾਤ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸਹੀਸ਼ੁਰਨ ਕਮਲ ਵਿਚ ਨਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਧਕ ਦਾ ਏਹ ਸੰਬੰਧੀ ਅਭਿਮਾਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਖਰਬਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦੇਹ ਘੋਸਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਨ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਮਹਿਨ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- 1v) ਸੁੰਨ ਤੁਛਾ: ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਨਿਨਰੁਟਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਛਾ ਦੀ ਹੁੰਘਾਈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਤਮਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਨ ਦੀ 'ਸੁਨ੍ਹਸ' ਘੋਸਰਾ ਲਈ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 335.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 628;

ਦੀ ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰਨਾ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਕਰਨਾ ਦਾ ਉਨੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਉਹ ਦਰਿ ਮੂੰਦ ਇਕਤੁ ਘਰ ਜਾਏ। ਸੁੰਨ ਕਰਨਾ ਕੀ ਖੋਲੀ ਪਾਏ॥¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 'ਰਤਨ ਖੋਲੀ ਨਿਧਿ' ਵਿਚ ਖੋਲੀ ਅਤੇ ਵੇਰਾਘੀ ਖਾਦਿ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੀਰ ਦੇ ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕਰਕੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸੁੰਨ ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਤ 'ਦਸਮ ਦੁਆਰ' ਜਾਂ ਸਹਿਸ੍ਰਦਲ ਕਮਲ ਦਾ ਡਿਫਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸੁੰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਾਧਿ (ਤਾਕੀ) ਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਸੁਣਨਾ ਖੋਲ੍ਹ ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੁੰਨ ਕਰਨਾ ਮਹਿ ਤਾਕੀ ਲਾਏ। ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰੇ ਨਾਦੁ ਬਜਾਏ॥²

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਕਰਨਾ, ਮਹਿਨ, ਮੰਡਨ ਖਾਦਿ ਕਹਿਣਾ ਸੁੰਨ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

- ੧) ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ: ਸਮਾਧਿ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਸੁਰੀਰ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠੇ ਉਠ ਕੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਲਬਧੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸਮਾਧਿ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਨੇਖ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਹਿਜ ਸਮਾਧਿ, ਖੋਲ੍ਹ ਸਮਾਧਿ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਆਦਿ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮਾਧਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰਕ ਜਾਂ ਸਾਧਕ ਸਮਾਧਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸਮਾਧਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਠ ਯੋਗੀ ਸਮਾਧਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਰਹਿਤੀ ਬਹਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਾਧਿ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਦੇ ਇਹ ਉਨੇਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ:

ਇਹੁ ਮਨ ਸਮਝੈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਿਹਿ ਪਾਵੈ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਮਹਿ ਘਰ ਨਦਰੀ ਆਵੈ॥

ਅਰਥ ਕਰੀ ਅਵਤਰ ਕਉ ਪਾਵੈ। ਨਾਨਕ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਸਮਾਵੈ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 328.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 335.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 312.

ਮਨ ਦੀ ਇਸ 'ਸੁੰਨ ਘੋਸ਼ਣਾ' ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘਪਟੇ ਬੰਦਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਹਸਮਈ ਸਥਿਤੀ ਬ੍ਰਿਸ਼ਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਉਤਮ ਜਨ ਸੰਗਤਿ ਪਰਧਾਨ। ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਰਹੇ ਮਨੁ ਮਾਨੁ॥¹

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਮਨ ਸੁਨ੍ਹਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵਿਚ ਪੁਜ ਕੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਉਨੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:

ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰੇ ਲਾਵੇ ਡੋਰੀ। ਰੁਰ ਕਾ ਸੁਬਦ ਖਨਾਹਦ ਲੋਰੀ॥

ਪਾਰਸੁ ਪਰਸਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਵੇ। ਨਾਨਕ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਨਰਾਵੇ॥²

ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਅਤੇ ਖਨਾਹਦ ਸੁਬਦ ਦਾ ਇਹ ਉਨੇਖ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਪਾਰਸ ਸੁਬਦ ਗਿਣਾਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਗਿਣਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਪਦ ਅਰਥਾਤ ਮੁਕਤੀ (ਬ੍ਰਹਮਨੀਨ) ਹੋਣ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਖਨਾਹਦੁ ਧਿਯਾਨੁ। ਖਨਾਨਪੁਰਖ ਪੂਰਾ ਰੁਰ ਗਿਯਾਨੁ॥³

'ਖਨਾਹਦ ਨਾਦ', 'ਧਿਯਾਨ', 'ਖਨਾਨਪੁਰਖ' ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਰੁਰ ਤੋਂ ਗਿਣਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਦਿ ਉਨੇਖ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ।⁴

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਵਜੋਂ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਠ ਧੋ ਅਤੇ ਧੋਰ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੇਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਭਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਨਸ਼ ਹੋਣਾ ਸਮਾਧੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਉਨੇਖ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੁਨ੍ਹਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਮਾਤਰ ਹੈ।

8) ਧੋਰ ਜੁਗਤਿ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਧੋਰੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਧੋਰ ਜੁਗਤ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ 'ਧੋਰ ਜੁਗਤ ਦਾ ਸਤਨ' ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਧੋਰੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 312.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 333.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 333.

4. ਇਸ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਰਤਨਸਰ' ਜਾਂ 'ਰਤਨਾਤਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ: 1) ਰਤਨਸਰ ਆਸਨਿ ਕਨਪਤਿ ਵਿਖ ਖੰਡਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 235.

11) ਰਤਨਤਰ ਕਉ ਭਰੁਰ ਉਡਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 234.

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

“ਯੋਗੀ ਨਈ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਗਰਣ ਘੋਸ਼ਣਾ
ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਮੁੱਖ ਠੱਲ੍ਹਾ ਦੱਸੀਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਯੋਗ ਜੁਗਤ
ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਨਾਹਟ ਨਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਘਰਮ ਰੂਪ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ, ਯੋਗ ਦੀ ਸੱਚੀ ਜੁਗਤ ਦੱਸੀ
ਕਈ ਹੈ।²

ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੀ ਸੱਚੀ ਜੁਗਤ ਜਾਂ ਸੱਚੀ ਰਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।³

ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਡਾਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨਈ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸੰਜਮ ਘੋਸ਼ਣਾ ਯੋਗ ਦੀਆਂ
ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਨ ਕਾਯਾ ਸੁੱਧੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਘੋਸ਼ਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ
ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਨ, ਘਰ ਬਾਰ
ਛੱਡਣ ਨਾਨ, ਕੰਨ ਪਕਵਾਉਣ ਨਾਨ ਯੋਗ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਠੱਲ੍ਹਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹੀ ਹੈ:

ਮੂੰਡ ਮੁੰਡਾਏ ਜੇਰੁ ਨਾ ਹੋਈ। ਯਾਰਿ ਯਾਰਿ ਮਾਛਰੁ ਜਨਮੁ ਕਯੋਈ॥

ਜੇਰੁ ਨਾ ਪਾਯਾ ਜੁਗਤਿ ਕਯੋਈ। ਕਿਤੁ ਕਾਰਣਿ ਸਿਰਿ ਛਾਈ ਪਾਈ॥⁴

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼: ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਭੋਤਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ
ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਘੋਸ਼ਣਾਵਾਂ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਘੋਸ਼ਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ
ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਡਾਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਰੋਟੀ, ਕਪੜਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਹੀ
ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ
ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਯਤਨ ਦੇ ਸਦਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਭਾਰਤੀ
ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਨਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਖਿਪ
ਵਿਚ ਵੀਦਿਕ ਯੁਗ ਤੋਂ ਨੇ ਨੇ ਈਸਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਰਾਰੀਆਂ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਘਰਾਣਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ
ਭੋਤਿਕ ਘੋਸ਼ਣਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਇਹ ਉਚੇਰੀ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ
ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਹਨ ‘ਉਪਨਿਸ਼ਦ’ ਘੋਸ਼ਣਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ‘ਮਨੁੱਸਿਮਤੀ’ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੁਸਤਕਾਂ।

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 332.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 333.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 336.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 336.

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰਿਖਾਨ ਕਾਂਡ ਨਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅਣਵੇਹਿਆ ਸਿਖਰ ਵੇਹਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦਿਕ ਯੁਗ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਉਥੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ — ਇਕ ਹੈ ਰਿਖਾਨ ਮੂਲਕ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੈ ਕਨੋਰ ਤਪਸਿਆ ਮੂਲਕ ਸਾਧਨਾ ਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਦੀ ਭੀਤਰ ਵਿਕਾਸ ਰਾਜ ਯੋਗ, ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਹਨ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਰਾਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਹਨ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭਰਤੀ ਦੀ ਇਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵੀ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਨੀ ਹੋਨੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

- 1) ਰਿਖਾਨ ਮੂਲਕ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ,
- 11) ਕਨੋਰ ਤਪਸਿਆ ਮੂਲਕ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ, ਅਤੇ
- 111) ਭਾਰਤੀ ਮੂਲਕ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ।

ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸ਼ਕੀ ਹੀਰੀਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿੱਤ, ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ, ਭਾਰਤੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪੱਧਰੀ ਗਿਜੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਇਸ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਕੇਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਉੱਖ ਵਰੀਦ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਰਾਵਿ ਦੀ ਮੂਲ ਧ੍ਰੁਵਨਾ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਉਤਰਵਰਤੀ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਚੇ ਅਧਿਯਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਭੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਉਦੇਂ ਤਕ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰੋਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਉਹ ਤੁਕ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ:

ਤੁਮ ਜਨਿ ਜਾਨੈ ਗੀਤ ਹੈ,
ਯਾਮੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਕੋਈ ਕੋਰੀ ਤੁਕ ਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਨੇ ਸਮਾਨਤਾ ਕਾਇਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਧੋਰ ਅਤੇ ਭਰਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਰੋਖਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਾ ਬਾ ਤੇ ਰਾਜ ਧੋਰ ਵੇਦਾਂਤ ਖਾਦਿ ਰਿਯਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾਨ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਹਠ ਧੋਰ ਅਤੇ ਭਰਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਹੋ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਵੇਚਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉੱਥੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਖਾਪਣੀ ਖਾਪਣੀ ਬਿਤਰੀ ਬਣਤਰ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਖਾਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਖਾਪਣੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਖਾਪਣੀ ਕਥਾ ਯੋਜਨਾ (ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਖਾਦਿ) ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੈਤਮ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਖਾਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਅਖਿਆ, ਕੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਖਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੂਠਾ ਰੂਪ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਧੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਭਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਖਾਪਣੀ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੋਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖਾਪਣੀਬੇਤਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਤਰਾਈਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਉਤਰਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ

ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ, ਉਸਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਹੈ।

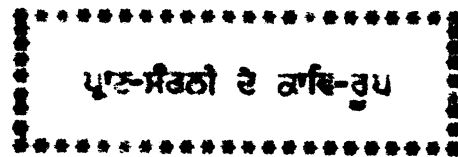
ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੇਣ ਦਾ ਵਰਵਾ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਬਹਿਰਾਣਿ ਚੋਬਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਵਿ-ਰੂਪ

ਅਧਿਆਇ 4

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੰਨ੍ਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਝੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖਤੁਸਾਰ - 'ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਤਰ ਕਵਿਤਾ ਭਾਰ ਹੈ। ਲਗਭਗ 4400 ਬੰਦ ਹਨ। ਵਾਰਤਕ ਭਾਰ ਕਾਫੀ ਬੋਝਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 833 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 105 ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੰਨੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਹਨ।' ¹

ਉਸ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨੱਛਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਖਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੰਵਿਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕਥਨ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਿਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਰਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਸ ਦਾ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ੀ ਪੱਖ 'ਸੂਨੀ' ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਫੰਦ ਜਾਂ ਤੁਕ ਜਾਂ ਨੱਛ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਨੱਛਣ ਉਸਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਸੰਵਿਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ। ²

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਚਚਾਰਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੁਝ ਉਪਨਿਬੰਧ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਫੰਦ, ਤੁਕ ਜਾਂ ਨੱਛ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁੱਧ ਹਨ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕੁਝ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਸੰਵਿਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ 'ਪਦ੍ਯ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ³ ਖੈਰ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ 'ਪਦ੍ਯ' ਵਿਚ ਫੰਦ, ਤੁਕ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਕੁਝ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਸ਼, ਵਿਆਕਰਣ, ਦਰਸ਼ਨ, ਜੋਤਿਸ਼ ਜਾਂ ਵੈਦਿਕ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਸੰਖਿਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਣਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਫੰਦਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ

1. 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 11 (ਭੂਮਿਕਾ).

2. ਲੇਖ: ਚ) ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ, 'ਸਾਹਿੱਤਯ ਦਰਪਣ', ਅਧਿਆਇ 3, ਸਲੋਕ 5-7.

ਅ) ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ, 'ਹਿੰਦੀ ਅੰਤਰ ਭਾਰਤੀ', ਪੰਨੇ 6, 10, 11.

ੲ) ਕੁਲਾਬ ਰਾਣੀ, 'ਕਾਵਿਯ ਕੇ ਰੂਪ', ਪੰਨੇ 9, 10, 11.

3. ਲੇਖ: ਓ) ਜੀ ਲੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, 'ਕਾਵਿਯ ਕਲਾ ਤਥਾ ਅਨਯ ਨਿਬੰਧ', ਪੰਨੇ 5, 7, 8.

ਅ) ਰਾਮ ਦਰਿਸ਼ਨ ਮਿਸ਼ਰ 'ਕਾਵਿਯ ਦਰਪਣ', ਪੰਨਾ 10.

ੲ) ਡੋਜ 'ਸਰਸਵਤੀ ਕੰਠਾਭਰਣ', ਪੰਨਾ 9.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁਧ-ਕਾਵਿ ਕਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਝਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਰਠ ਧੋਰ ਖਾਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਚਰਚਾ ਬਹੁਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਰਿਝਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਹੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਿਝਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਮੋਖਿੰਦੁ ਖਰਨਾਨਭ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ 'ਕਾਵਿਬਧ ਰਿਝਾਨ' (versified knowledge)¹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਨੇਖਾਂ, ਉਚਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਚਰਚਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਭੇਸ਼ਟੀ, ਵਾਰ, ਬਾਵਨ ਖੰਧਰੀ, ਦਖਣੀ ਓਖੰਡਾਰ, ਝਾਰਾਂ ਮਾਹਾਂ, ਸਹੀਸਰਨਾਮਾਂ, ਖਾਰਤੀ,
ਮਾਲਾ, ਸਾਖੀ, ਸ਼ਾਹਰਗੀ, ਮਾਡਰਾਂ ਅਤੇ ਗੰਢਿਆਂ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਧਿੰਨਿ ਰੁਚਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਵਲਾ ਸੋਮਾ 'ਖਾਦਿ ਕ੍ਰੈਬ' ਹੀ ਹੈ। ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੁਧ-ਕਾਵਿ (ਮਹਾ-ਕਾਵਿ) ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੁਕਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਜਾਂ ਏਹਿਰਾਂ (ਸਾਖੀ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਰਕੁਣ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੁਕਤਕ ਦੀ ਨੀਰਸਤਾ (monotony) ਨੂੰ ਟੋਕਣ ਲਈ ਇਕ ਠਕਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਧੋਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਰੋਚਕਤਾ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਲਈ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮੁਕਤਕ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭੇਸ਼ਟਿ ਦਾ ਹੈ।

1) ਭੇਸ਼ਟਿ

'ਭੇਸ਼ਟ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ।² ਇਸ ਮੂਲ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਮਾਗਮ ਅਤੇ ਮੇਨ ਜੋਨ ਖਾਦਿ ਅਨੇਕ ਖਰਚਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਰਿਝਾਨ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਭੇਸ਼ਟਿ ਦਾ ਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੁਧਿਟ ਰੋਰਖ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਭੇਸ਼ਟੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ। 'ਰੋਰਖ ਕਟੇਸ਼ ਰੁਸ਼ਟੀ' ³ ਅਤੇ 'ਦੱਤ ਰੋਰਖ ਰੁਸ਼ਟੀ' ⁴ ਨਾਂ ਹੇਠ ਦੋ ਭੇਸ਼ਟੀਆਂ ਰੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਅਗੇ ਚਲਕੇ

1. ਉਧਰਿਤ: ਡਾ. ਨਰੇਂਦ੍ਰ 'ਭਰਸਤ੍ਰ ਕਾ ਕਾਵਿਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਪੰਨੇ 11, 12.

ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਵੇਖੋ: 6) ਜਸ ਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ 'ਕਾਵਿਯ ਕਲਾ', ਪੰਨੇ 7, 8.

7) ਡਾ. ਖਾਨੀਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਕਸ਼ਿਤ 'ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ: ਸਰੂਪ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ', ਪੰਨੇ 21, 22.

2. ਵੇਖੋ: ਮੋਨੀਅਰ ਵਿਨੀਅਮਜ਼ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ'।

3. 'ਰੋਰਖਬਾਣੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਵਾਨ), ਪੰਨਾ 222.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 227.

ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।¹

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ। ਡਿਕਾਨ ਡਰਪੁਰ, ਸੰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਉੱਥੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮੂਹ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨਾਲ ਰਚਿਤ 'ਸਿਧ ਰੋਸ਼ਟਿ' ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਰੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਉੱਥੀਆਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾਨ ਦਾ ਠਾਸ਼ ਕੀਤਾ, ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਰ ਦੇ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ।

'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਰੋਸ਼ਟਿ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਤੌਰ ਹੋਰ ਜੁੜ ਰਹੇ ਹਨ:

- 1) ਕਥਾ ਦਾ ਸੰਦਰਭ
- 11) ਝਾਟੀ ਵਿਆਖਿਆ
- 111) ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਚਰਚਾ

ਇਹਨਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਈਂ ਰੋਸ਼ਟਿ ਨੇ ਫੌਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਲੀ ਤੇ ਫੁੱਲੀ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੱਦਮਈ ਇਹ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

- ੳ) ਰੋਸ਼ਟਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ (ਅਧਿਆਇ 7, 45),
- ਅ) ਰੋਸ਼ਟਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ (ਅਧਿਆਇ 13),
- ੲ) ਨਿਰਝਾਣ ਧੇਰ ਰੋਸ਼ਟਿ (ਅਧਿਆਇ 49),
- ਸ) ਬੁਧਮ ਧੇਰ ਰੋਸ਼ਟਿ (ਅਧਿਆਇ 56),
- ਹ) ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਰੋਸ਼ਟਿ (ਅਧਿਆਇ 70)।

ਰੋਸ਼ਟਿ ਦਾ ਮੂਲ ਆਰਥ ਸੰਵਾਦ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਸੰਵਾਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੇਨਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਵਾਦ ਬਹੁਤ ਮਾਰਮਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਇਕ ਰੋਸ਼ਟਿ 'ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਰੋਸ਼ਟਿ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

1. 'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੰਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ), ਪੰਨਾ 196.

2. ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਤੌਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਿਤ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕੋਟ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਖੰਡਨੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਸ਼ਿਵਾਦਾ ਜਾਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਅਧਿਕਾਰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਕ ਪੈਂਡੀ ਝਾਤ ਪਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

- ੳ) ਰੋਸ਼ਟਿ ਸਿੰਘਾ ਨਾਨ: ਰੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਰਹੂ ਨਾਨ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕੋਟ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਬਿਰੋਧ ਸਿੰਘਾ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘਾ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਾ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਠੇਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੜ੍ਹਾਂ, ਮੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘੀਆਂ ਦੇ ਜਾਨ ਵਿਚ ਫਸਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜਾਨ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਇਕ ਸੁਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਦਾ ਤਰ ਸਿੰਘਾ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਜਪੁਜੀ' ਅਤੇ 'ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ' ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾ ਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੀਰਾਚਿਕਾ ਗਿਣਾ ਹੈ।

ਰੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਿੰਘ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਧੋਰੀਆਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਆਡੰਬਰ ਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਟਕਰੂ ਸਾਧਨਾ — ਇਕਾ, ਪਿੰਡਲਾ, ਸੁਖਮਨਾ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਚੁਬਰਦਾਸਤ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੂਰੀ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਦੀ ਵਰੋਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਿਜੇ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਨਾਮ ਸਿਮਰਹਿ ਸੋਈ ਜੋਗੀ ਪਰਮ ਸੁੰਨ ਮਹਿ ਬਾਸਿ।

ਕਹੈ ਨਾਨਕ ਇਸ ਸੁਬਦ ਕਉ ਜਾਨੈ ਤਾਂ ਭਰਿ ਹੀ ਮਾਹਿ ਉਦਾਸਿ॥¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਧੋਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਭਰ ਬਾਰ ਫੰਡਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਭਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰੋਸ਼ਟਿ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਿਵਾਦਾ ਰਾਹੀਂ ਰੋਸ਼ਟੀ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਰਚਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 642.

ਸਿੱਧ ਰੋਸ਼ਟਿ : ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਟਿ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਨ ਇਕ ਥੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਵੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਥੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਬੂਨਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮਛੰਦਰ ਤੇ ਰੋਰਖ ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾਂ ਵੱਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਨਾਮ ਰਤੇ ਰੁਨ ਫਿਯਾਨ ਵੀਚਾਰੁ।
ਨਾਮ ਰਤੇ ਸੇ ਉਤਰੇ ਪ੍ਰਾਰਿ।
ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਰਤੇ ਪਾਵਹਿ ਮੇਖ ਦਵਾਰੁ।¹

ਇਹਨਾਂ ਦੇਵਾਂ ਰੋਸ਼ਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕੋਵਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- ਖ) ਰੋਸ਼ਟਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ: ਰਾਮਾਨੰਦ ਕਬੀਰ ਦੇ ਰੂਰੂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਥੋਟੇ ਥਟ 250 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਰੋਸ਼ਟਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਨਿਰਮੂਲ ਕਨਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਖਵਤਾਰਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਨਿਰਕੁਟਵਾਦ ਦੀ ਦੱਖਿਅ ਵਿਵਾਈ ਹੈ:

ਕਿਰਪਾ ਕਰਿ ਰੂਰ ਨਾਨਕ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਿਸ਼ੁ ਕੀਯਾ।²

ਸ਼ਿਵਰ ਅਤੇ ਨਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ।

- ਏ) ਨਿਰਬਾਣ ਯੋਗ ਰੋਸ਼ਟਿ: ਨਿਰਬਾਣ ਸ਼ਬਦ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਮਤੇ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀਆਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਜਾਂ ਨਿਰਬਾਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਰੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਿਵਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੰਡ ਵਿਚ ਰੂਰੂ ਰੋਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਥੋਰ ਮਾਰਕ ਦੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਦੱਸ ਕੇ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾਂ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਰੂ ਰੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਤੁਕ ਆਵਾਈ ਗਈ ਹੈ:

ਕੰਠ ਮਹਿ ਯਾਯਾ ਮੇਰਾ ਪੂਤਾ।
ਨਾਨਕ ਏ ਸੁਖਾਮੀ ਯਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਕਾ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 628.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 249.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 645.

ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵਾਚਣਯੋਗ ਹੈ।

- ਸ) ਬ੍ਰਹਮ ਯੋਗ ਰੋਸ਼ਨੀ: ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਘੱਟ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਬੂਤ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਠਾ ਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੀ ਨਿਰਕੁਟਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣਵਤ ਠਾਠਕ ਸੁਠਹੁ ਜਨ ਗਿਆਨੀ।

ਕੋਸੀ ਜੁਗਤਿ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲ ਜਾਤੀ॥¹

ਇਸ ਤੁਕ ਠਾਠ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੌਨਿਕ ਤੌਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੰਵਾਦ, ਰੋਚਕ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਨਿਰਕੁਟਵਾਦੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਠਾਠ ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

- ਹ) ਯਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਰੋਸ਼ਨੀ: ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਯਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਰਤਾਥਾਪ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਘੋਸ਼ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਯਾਤਮਾ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਗਦੀ ਹੈ:

‘ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਰਨੀ ਠਗੀ ਮੰਨਣੇ ਪੂਜਾ ਕਰਣੇ। ਠਾਠਕ ਜੀ ਕੇ ਬਚਨਿ ਪਾਏ ਅਮਰ ਹੋਏ।’²

ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੌਰ ਸੰਖਿਪ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰੀ—

- 1) ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਿਰਕੁਟਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- 11) ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- 111) ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ‘ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼’ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਨਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

- 2) ਵਾਰ: ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਵੀਰ ਰਸ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਰਸ ਹੈ। ਮੂਠ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਵਿ ਨੇਕ-ਕਾਵਿ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਕਾਵਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ‘ਵਾਰ’ ਬਾਰੇ ‘ਮਹਾਨ ਰੋਸ਼’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ — ‘ਇਹ ਯੁੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਵਾਰ ਸੁਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁੰਡਰੀ ਛੰਦ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।’

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 673.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 765.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਵਾਈਯਾਂ ਹਨ:

ੳ) ਤਿਨੰਡ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧

ਬ) ਵਾਰ ਮਾਠ ਕੋਸ ਮਹਲਾ ੧

- ੳ) ਤਿਨੰਡ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧: ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਇਕ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟਿਕਾ ਵਿਚ ਵਾਰ ਸੁਬਦ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ:

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਧਯਾਨ ਵਰਨਣੰ ਨਾਮ
ਪ੍ਰਥਮੇ ਬ੍ਰਹ੍ਮ ਖਨਤਰਮੋ ਧਯਾਤੁ ਸੰਪੂਰਣ॥7੮॥1॥¹

ਇਸਦੀ ਰਚਨਾਪੰਛੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ ਵਾਰ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸੁਰਤ ਹੈ। ਹਰ ਪੰਛੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸ਼ੁਨੇਕ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਸ਼ੁਨੀ 'ਵਾਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੁਨੇਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

ਖਰਮ ਖਰੇਚਰ ਖਨਖੁ ਹੈ ਰੂਪ ਨਾ ਲਖਿਯਾ ਜਾਏ।
ਜੇਤਿ ਕੇਹੀ ਦੀਦਾਰ ਕੀ ਖਾਏ ਭੇਏ ਖਲਾਏ॥²

ਪੰਛੀ ਦੀ ਚਾਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਪਹਿਲੇ ਮੁਜਰੇ ਰਾਵਦਾ ਭੇਰਓ ਸੀਰ ਪਰੀਯ।
ਅੰਤਰੁਯ ਧਾਰੀ ਤਿਨੰਡ ਟੇਡੀ ਜੇਤ ਸਰੀਯ।
ਮਾਠ ਕੋਸ ਕੀ ਰਾਗਨੀ ਖਾਸਾ ਕੁਜਰੀਯ।
ਭਵ ਰੰਧਾਰੀ ਖਾਸਾਬਰੀ ਮਾਠਬੀ ਰਮਕਨੀਯ।³

ਭੇਰਉ ਖਾਦਿ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੂਰੀ ਇਸ ਪੰਛੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਹ ਵਾਰ ਇਕੋ ਇਕ ਸੁੱਧ ਵਾਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

- ਬ) ਵਾਰ ਮਾਠਕੋਸ: ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਪੰਛੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਛੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਿਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਛੰਦ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਾਰ' ਕਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ 'ਪੁਸ਼ਟਿਕਾ' ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਵਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਭਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ:

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥੇ
ਪਰਮ ਬ੍ਰਹ੍ਮ ਉਸਤਤਿ ਵਰਨਣੰ ਨਾਮ ਧਿਯਾਤੁ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 819.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 813.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 814.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 781.

3) ਬਾਵਨ ਬੋਖਰੀ

ਭਾਰਤੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਵਨ (52) ਬੋਖਰੀ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਨਾਨਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਿਕ ਧਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਛਟੀ ਰੂਪ ਦੇ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰੂਪ' ਵਿਚ ਖਾਨੇ ਉਹ ਵਰਣ ਕ੍ਰਮ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ 52 ਧੁਨੀਆਂ (ਵਰਣ ਜਾਂ ਬੋਖਰ) ਸਨ। ਇਹ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਮੋਢਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਇਹ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ 16 ਸੂਰ ਧੁਨੀਆਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 25 ਸਪਰਸ਼ ਵਿਸ਼ੀਣਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਧ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੀਣ ਵਰਗ ਕ੍ਰਿਹਾ ਗਿਆ। ਸਪਰਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਰ ਅੰਤਸਥ ਧੁਨੀਆਂ (ਯ, ਰ, ਲ, ਵ) ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿੰਨ ਉਸ਼ਮ ਧੁਨੀਆਂ (ਓ, ਏ, ਸ) ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਸ਼ਮ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀ (ਹ) ਰਖੀ ਗਈ।

ਇਹਨਾਂ ਮੋਢਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧੁਨੀਆਂ ਜ਼, ਝ, ਞ — ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਯਾਦਿ ਪ੍ਰਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਉੱਤਰਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਚ ਇਹ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਘਟਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਨਾਉਂ ਇਹਨਾਂ ਲਈ 52 ਬੋਖਰੀ ਹੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਤੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਵੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨੇ ਘਾਪਣੀ ਘਾਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨੇਬੀਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਹਨਾਂ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਕਾਵਿ ਨਿਖਟ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

'ਯਾਦਿ ਰੂਪ' ਵਿਚ ਚਾਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪਟੀ, ਦਖਣੀ ਉਲੀਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਪਟੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਬਾਵਨ ਬੋਖਰੀਆਂ 'ਯਾਦਿ ਰੂਪ' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 36ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ "ਰਾਡ ਰੰਦ੍ਰੀ ਪੁਰਬੀ ਬਾਵਨ ਬੋਖਰੀ ਮਹਲਾ ੧" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਬਾਵਨ ਬੋਖਰੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 51 ਪੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਪੰਦ੍ਰੀ ਦੇ ਨਾਨ ਇਕ ਇਕ ਸੁਨੇਕ ਹੈ।

1. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ: 'ਯੋਸ਼ਟਿ ਗੁਰੂ ਮਿਹਿਰਾਜਨਿ' (ਸੀਏ. ਡਾ. ਰਾਜਗੁਰੂ) (ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ) ਸਕਾਰ ਯਾਦਿ ਵਰਣ-ਕ੍ਰਮ।

ਇਸ ਬਾਵਨ ਖੋਖਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ 'ਓਖੀ' ਦੇ ਨਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਸ,ਧ,ੜ' - ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਨ ਬਣੇ ਸੁਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਿਝਾਨ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਸਸੇ ਸੋਰੁ ਪੁਰਖ ਖਾਰਾਧੇ। ਸੋਰੁ ਪੁਰਖ ਛਾ ਛਾਵਣ ਸਾਧੇ॥¹

ਇਸ ਸੁਨੀ ਵਿਚ 'ਵ' ਖੋਖਰ ਨਾਨ 'ਜੀਵਣ' ਸੁਬਦ ਬਣਾਇਆ ਰਿਝਾ ਹੈ:

ਵਵੇ ਜੀਵਣ ਮਰਣਾ ਰਾਧਾ।

ਛਾਛ ਨਾ ਛਾਈ ਬਿਖਬੀ ਮਾਧਾ॥²

'ਵ' ਨਾਨ 'ਜੀਵਣ' ਸੁਬਦ ਬਣਾਉਣਾ ਛਾਛਾ ਛਾਛੇ ਵਿਖਾਫਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ੜ' ਨਾਨ 'ਛਯਾਨ' ਸੁਬਦ ਬਣਾਇਆ ਰਿਝਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਣ' ਨਾਨ ਕੋਈ ਸੁਬਦ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਰਿਝਾ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਵਨ ਖੋਖਰੀ ਸੁਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਨੇ ਇਕ ਚਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਛਾਛਿ ਰ੍ਹੇਬ' ਦੀ ਬਾਵਨ ਖੋਖਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮਾ ਹਾਸਨ ਕਰਕੇ ਨਿਖੀ ਗਈ ਇਹ ਚਰਨਾ ਖਾਪਣੀਆਂ ਉੱਟਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

4) ਦਖਣੀ ਓਖੀਰਾਰ

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਦੀਪ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਦਖਣੀ ਓਖੀਰਾਰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ। 'ਛਾਛਿ-ਰ੍ਹੇਬ' ਵਿਚ ਦਖਣੀ ਓਖੀਰਾਰ ਇਕ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਚਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਰਿਝਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਣਮਾਲਾ ਪੱਟੀ ਦੇ ਪੰਤੀ ਖੋਖਰਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ 52 ਖੋਖਰਾਂ ਵਾਲੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਖਣੀ ਓਖੀਰਾਰ ਦੀ 'ਛਾਛਿ ਰ੍ਹੇਬ' ਵਾਲੀ ਖੋਖਰੀ ਸੁਨੀ ਵਿਚ ਨਿਖੀ ਗਈ ਇਕ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

"ਦੱਖਣੀ ਓਖੀਰਾਰ ਗਾਰੁ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧॥"³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਦਖਣੀ ਓਖੀਰਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ 'ਓਖੀ' ਨਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਸ,ਧ,ੜ' ਛਾਛਿ ਵਰਣਾਂ ਨਾਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸੁਬਦ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ 'ਸ' ਨਾਨ:

ਸਸੇ ਸਭ ਜਰ ਸਹਜ ਉਪਾਧਾ...।⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 449.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 455.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 439.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 439.

‘ਣਾ’ ਦੇ ਨਾਨ;

ਣਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਗਿਸ ਰਹੀ-ਣਾ ਕੇ ਹੋਵਾ ਨਾ ਹੋਰ।¹

ਬਣੀ ਹੋਈ ਇਹ ਤੁਕ ਉਨੋਪਯੋਗਿਕ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ‘ਯਾਦਿ ਕੁੰਥ’ ਦੀ ਉਨੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ‘ਯਾਦਿ ਕੁੰਥ’ ਵਾਲੀ ਰਿਯਾਨ ਚਰਚਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

5) ਬਾਰਾਮਾਹਾ

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਿਤੁ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਕਾਨੀਦਾਸ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ‘ਰਿਤੁ ਸੰਹਾਰ’ ਨਾਮਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਛੇਵਾਂ ਕੁੱਤਾ (ਬਸੰਤ, ਗ੍ਰੀਸ਼ਮ, ਵਰਸ਼ਾ, ਸ਼ਰਦ, ਹੇਮੰਤ, ਸ਼ਿਸ਼ਿਰ) ਦਾ ਬੜਾ ਕਾਵਿਮਈ ਵਰਣਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਾਨੀਦਾਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਿਤੁ ਵਰਣਨ ਦੀ ਇਕ ਨੀਂਹ ਪਰੰਪਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਤੁ ਵਰਣਨ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਸੀ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਬਥੁਦਰ ਰਹਿਮਾਨ (ਮਨਤਾਨ ਨਿਵਾਸੀ) ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਵਿਚ ‘ਸਨੇਹ ਰਾਸਿਕ’ ਨਾਮਕ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਿਰਹਣ ਦੀ ਬਿਰਹੇ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸਾਨ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੌਸਮ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਉਨੀ ਵਿਚ ਬਾਰਾਮਾਹਾ ਜਾਂ ਰਿਤੁ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ‘ਰਾਗ ਮਾਝ ਮਧਨਾ ੧’ — ਇਸ ਸਿਰਨੇਖ ਹੇਠ ‘ਬਾਰਾਮਾਹਾ’ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।² ਇਸ ਵਿਚ ਚੇਤਰ ਤੋਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਫਲਗੁਣ (ਫੱਗਣ) ਤਾਈਂ ਬਾਰਾਮਾਹ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਡਿੱਠ ਡਿੱਠ ਕੁੱਤਾ ਵਿਚ ਧੋਰੀ ਜਾਂ ਸਾਧਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਚੇਤਰ ਨਾ ਚਿੱਤਿ ਵੀਸਰੇ ਸੁਬਦ ਸੁਰਤਿ ਰੁਰ ਗਿਯਾਨ।³

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਚੇਤਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਾਧਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਉਨੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਫਲਗੁਣ ਰੇਰਾ ਨਿਤ ਕਰਹੁ ਕਾਯਾ ਖੇਤ ਮੰਝਾਰ।⁴

ਇਥੇ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਖੇਤ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫਲਗੁਣ ਰੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਂਤਕ ਯਾਦਿ ਹੋਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਨ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸਮਈ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 443.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 397.

3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 397.

4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 402.

6) ਸਹੀਸਰਨਾਮ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਘਨੇਰਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖਿਣਤੀ ਭਰਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਹਸ੍ਰਨਾਮ' ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਈਸਾ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਜਾਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਘਨੇਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਖਲਾਹ' ਦੇ 100 ਨਾਉਂ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 99 ਨਾਉਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਟ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਨਾਉਂ ਰੁਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਉਂ ਡੇਵਨ ਪੇਰੀਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹਾਸਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਉਂ ਕਿਣਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਸਾਡੀਆਂ ਮੱਧਯੁਗੀਨ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਅਦਿ ਰ੍ਹੇਬ' ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਘਨੇਰ ਨਾਉਂ ਕਿਣਾਏ ਕਏ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ 'ਅਕਾਨਪੁਰਖ' — ਇਸ ਨਵੇਂ ਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ 'ਅਕਾਨਪੁਰਖ' ਦੇ ਕੀਨੇ ਹੀ ਨਾਉਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ 'ਅਕਾਨ ਉਸਤਤਿ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸਹੀਸਰਨਾਮ ਕਿਣਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਖਾਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

॥ਸਹਸ੍ਰਨਾਮ॥ ਫਾਰ ਮਾਰੂ ਮਰਲਾ ੧॥²

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਘਨੇਰ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ:

ਅਕਾਨ ਮੁਰਤਿ ਅਨੋਨੀ ਸੰਭੂ...।³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਰੁਣਵਾਦੀ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ:

ਸੋਭਨ ਸੁੰਦਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ।

ਰਾਘੋਪਤਿ ਰਾਜਾ ਬਨਵਾਰੀ॥⁴

ਇਤਿਅਦਿ ਪੋਰਾਣਿਕ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਝਾਟੀ ਦੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਪੋਰਾਣਿਕ ਸੁਨੀ ਗੀਤਾਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਖਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਸਹਸ੍ਰਨਾਮ ਪੰਡਿ ਪੂਰੀ ਆਸਾ।

ਮਸਤਕ ਲੇਖ ਨਿਖਿਯਾ ਧੁਰ ਸਾਰਾ॥⁵

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਰੁਣਵਾਦੀ ਅਤੇ ਬੇਰ ਪੋਰਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਨ ਨਿਖੀ ਕਈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਹੀਸਰਨਾਮ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ।⁶

1. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ: Encyclopedia of Islam

(ਖੋਲ੍ਹੋ)।

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 361.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 361.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 362.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 367.

6. 'ਸਹੀਸਰਨਾਮ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਥਰਥਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਸੁਖਮਨਾ ਸਹੀਸਰਨਾਮ' ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਿਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸੁਮਨੇਰ ਸਿੰਘ ਅਧੀਨ ਨੇ ਹੋਂਦ-ਨਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"

7 ਯਾਰਤੀ

ਯਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੀਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਇਸਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੀਪਕ, ਫੁੱਲ, ਫਲ, ਗੁਪ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਣਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਰਾਗ ਭੱਠੁੜੀ ਦੀਪਕੀ ਪਚਾਤ ਯਾਰਤੀ ਮਹਲਾ ੧' — ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ 'ਯਾਰਤੀ' ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।¹ ਇਸਦੇ ਪੰਜ ਬੰਡ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੂਰੀ ਯਾਰਤੀ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡ ਬੰਡਨ ਅਤੇ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਉੱਘਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1) ਘੰਗਨੀ ਯਾਰਤੀ ਹਰਿ ਚਰਬਾਰੇ।
ਤਹੀਂ ਅਨਰਦ ਬਾਜੇ ਰੁਣਭੁਣਕਾਰੇ॥²

11) ਲਖ ਸੂਰਜੀ ਲਖ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤਹੀਂ ਬਣੈ ਚਰਾਡ।
ਫਲਮਲਾਟ ਕਰਿ ਨੂਰ ਕਾ ਹਰਿ ਸੇਵਾ ਲਾਗ॥³

ਇਸ ਤੁਰ ਵਿਚ 'ਯਾਰਤੀ' ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਿਤ ਯਾਰਤੀ ਦਾ ਫਲਜ਼ਾਰਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਭਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਕੁਣ ਭਰਤੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁਰਣਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

8) ਮਾਤ੍ਰਾ

ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ। 'ਮਹਾਠਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਉਦਾਸੀਨ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:

- ੳ) ਮਾਤ੍ਰਾ ੭੫ ਗੀ ਮਹਲਾ ੧ (ਅਧਿਆਇ 63)
- ਅ) ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਤ੍ਰਾ ਮਹਲਾ ੧ (ਅਧਿਆਇ 64)
- ੲ) ਰਹਿਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਮਹਲਾ ੧ (ਅਧਿਆਇ 65)
- ਸ) ਧੋਤਮਣੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਮਹਲਾ ੧ (ਅਧਿਆਇ 66)
- ਹ) ਦਵਾਦਸ ਮਾਤ੍ਰਾ — ਰਾਗ ਰਾਮਗਲੀ ਮਹਲਾ ੧ (ਅਧਿਆਇ 67)

ਵਿਉਂਤਸੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਮਾਤ੍ਰਾ ੭੫ ਗੀ' ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 765.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 765.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 767.

ਹੋਏ ਘਬਰਾਤ ਮਸਾਨਿ ਜਗਵੇ।
ਕਾਧਾ ਮਾਰੇ ਮਨ ਨਾ ਭੁਲਵੇ॥¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਤ੍ਰਾ' ਵਿਚ:

ਮੈਂ ਤੇ ਮਨ ਸੋਚਿ ਚਿੰਤਾ ਜੋਗੀ।
ਜਗ ਮਰਨ ਸੇਵਾ ਪੈਨ ਰਸ ਭੋਗੀ॥²

ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮਨ ਜਿੰਤਣ ਲਈ ਜਗਾ (ਬੁਝਾਪਾ) ਅਤੇ ਮਰਨ ਨੂੰ ਮੇਟਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਠ ਧੋਰ ਦੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਸਬੁਠ ਭੋਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਕੇ ਧੋਰੀ ਲਈ ਰਹਿਤ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸਚੁ ਵਿਛੁਤ ਨੈ ਭੰਗ ਚਕਾਈ। ਭਲਾ ਬੁਰਾ ਦੁਈ ਧੁਟੀ ਜਨਾਈ॥
ਚੇਤਨ ਤਿਨਕਾ ਅਚਰਜ ਛਾਪਾ। ਕੁਰ ਸੁਬਦੀ ਸਭ ਮੇਟੇ ਛਾਪਾ॥³

ਰਹਿਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚੀ ਬਿਛੁਤ, ਸੱਚੀ ਧੁਟੀ ਅਤੇ ਸੁਖਮ ਤਿਨਕ ਛਾਪੇ ਦਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਧੋਰ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਕੇਰਖਨਾਥ' ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਿ 'ਸਿੱਧ ਪੁਰਖ ਕਿਸ ਉੱਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਕਿਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸੋਦਾ ਹੈ?' ਦਾ ਉੱਤਰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇੰਜ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹੱਕ ਉਪਰਿ ਹੋਰ ਧਮਾਰੇ ਪੁਰਖਾ ਰਾਹੁ ਉਪਰਿ ਖੜੋਈ।
ਧੀਰਜ ਉਪਰਿ ਬੈਠੇ ਸਿੱਧਾ, ਏਕ ਟੇਕ ਨੈ ਸੋਈ॥⁴

ਧੋਰਮਣੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੱਕ (ਸੱਚ), ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਟੇਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਵ੍ਹਾਦਸ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਝਗੜਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 12 ਪੰਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਬੁਠ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਜਤ ਦੀ ਧੋਤੀ ਸਤ ਕੀ ਕੁੰਪੀਨ।
ਅਰਨ ਕਾ ਬੰਡਾ ਜੁਥਾਨ ਧੋਬੀ॥⁵

ਵ੍ਹਾਦਸ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਜਤ ਦੀ ਸੱਚੀ ਧੋਤੀ, ਸਤ ਦੀ ਕੁੰਪੀਨ (ਨੀਕੋਟੀ), ਅਰਨ ਦਾ ਬੰਡਾ (ਪਰਨਾ) ਅਤੇ ਧੋਬੀ (ਰੁਰਥਾਣੀ) ਦਾ ਕੰਠਾਫਰ ਹੋਣਾ ਧੋਰੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 705.

2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 706.

3. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 708.

4. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 709.

5. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 710.

ਕਾਵਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁਚੱਜੇ ਰੂਪਕ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਦੁਖ ਭੁਖ ਕੀ ਕਰੁਨੀ ਪਾਈ।¹

ਸਹਿਜ ਟੋਪੀ ਸੱਚੁ ਰੁਚ ਭਿਖਾਨ।²

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਭੋਖ, ਖਣਿਬਰ ਖਣੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚੀ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਫੀਤਾ ਹੈ।

9) ਗੋਛਿਖ

ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਖਪਣੇ ਲਈ ਜਾਂ ਖਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਖਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਪਿਛਾਰਿਖਾਂ ਲਈ ਗੋਛਿਖ ਦੀ ਮੰਤ੍ਰ ਭਰਤ ਪਿਛਾਰੇ ਕਰਦੇ ਖਾਏ ਹਨ। ਭਰਤਾਂ ਦੀ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਗੋਛਿਖ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰੇਖਧਾਣੀ ਵਿਚ 'ਰਾਮ ਗੋਛਿਖ' ਖਣੇ ਕਬੀਰ ਦੇ 'ਬੀਜਕ' ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 'ਗੋਛਿਖਵਾਂ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਗੋਛਿਖ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਖਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਬੜੀ ਗੋਛਿਖ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਕੋ ਯਥਾਇ ਵਿਚ 'ਗੋਛਿਖ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ', 'ਗੋਛਿਖ ਭੁਰ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ' ਖਣੇ 'ਗੋਛਿਖ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ ਸੁਰਹੁ ਰਮਨ' — ਇਹ ਗੋਛਿਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਗੋਛਿਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਯਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੀ ਬੀਜ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ: ਪਕ੍ਰਿਖ ਨਾਮ ਨਿਰਬਾਣ। ਨਾਨਕ ਬਾਬੇ ਦੇਵ ਮਸਾਣ॥³

ਮਸਾਣ ਬੰਨ੍ਹਣਾ, ਮੰਤ੍ਰ ਉਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਨ ਇਸਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਤੰਤ੍ਰ ਉਸਤ੍ਰ ਦੇ ਭਾਕਟੀ, ਉਕਾਣੀ, ਭੇਰਓ, ਭੂਤ, ਪ੍ਰੇਤ ਪਿਸ਼ਾਚ ਖਣੇ ਖਣੀ ਬੀਰ ਖਾਦਿ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਵਿਚਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਹਨਾਂ ਗੋਛਿਖਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਗੋਛਿਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਗੋਛਿਖਵਾਂ ਦੇ ਬੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਰਹਿ ਰਹਿ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਯਾਰਬਨ ਤੁਮਰੀ ਬੜੀ ਹੋਏ ਸੂਰੁ ਰਬੇ ਨਾ ਕੋਏ।

ਯਾਰਮਪਦ ਕੇ ਪਾਸ ਕੇ ਸਦਾ ਯਨੀਦੀ ਹੋਏ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 708.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 708.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 622.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 625.

ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਗੰਢਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਵੀ ਆਤਮਪਦ ਅਤੇ ਅੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਨਿਬੰਧ ਹੈ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੰਢਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੜੀ ਤਾੜ੍ਹਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤਾੜ੍ਹਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ 84 ਸਿੱਧ, 64 ਜੋੜਾਂ, 52 ਬੀਰ, ਅਸ਼ਟ ਕੁਨੀ ਨਾਰ, ਇਕ ਲੰਮੀ ਬੰਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜਾਬ, ਦੇਵ ਦਾਨੇ ਆਦਿ ਭਿਖਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪੂਰੇ ਤਾੜ੍ਹਕੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼: ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਸ, ਧੁਨੀ, ਅਨੰਤਾਰ ਆਦਿ ਕਸ਼ੇਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਬੀਤਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉੱਤੇ ਮਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਡਰਾ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਸ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਪਾਖੰਡ ਬੰਡਨ, ਮਿਥਿਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸਵਾਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਸਾਹਿੱਤ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵਖਰੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨੀਰਸਤਾ (*monotony*) ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪਾਠਕ ਲਈ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਰੋਚਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਅਧਿਵਾਸਿ ਪੰਜਵਾਂ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿ-ਕਲਾ

ਅਧਿਆਇ 5

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਨ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ ਵੰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ¹ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਵੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਸ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਸੋਚ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਮਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨੇ ਕੇ ਕਵੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਇਕ ਕਵੀ ਨੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਧਾਤਾ' ਦੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ਪੁਰਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਉਣਤਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਕੁਨ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²

ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਤਨੇ ਨੇੜੇ ਪੁਜ ਚੁਕੀ ਸੀ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਇਕੋ ਥੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਆਚਾਰਯ 'ਮੀਮਟਾ'³ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਦਾ ਕੇਵਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦਿਨ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਨੇਵਲ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹਿੰਡੀਰ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਕਾਨੀਦਾਸ⁴ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੋਚ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੁਕ ਕੇ

1. 'ਰਿਕਵੇਦ', 6/44, 46.

2. ਰਾਜ ਸ਼ੁਕਰ, 'ਸ਼ਿੰਕਾਰ ਮਜ਼ਰੀ', ਪੰਨਾ 312.

3. ਮੀਮਟ, 'ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ, ਸ਼ੁਲੋਕ ੧.

4. ਕਾਨੀਦਾਸ, 'ਰਵੀਸ਼', ਸਰਭ ਪਹਿਲਾ, ਸ਼ੁਲੋਕ 17.

ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਾਨੀਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਦੀਪੀ ਇਸ ਕਸਬੰਦੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਣਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਨਿਰਾਗ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰਪੂਰਣ ਕਵਿਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਇਸੇ ਤੱਥ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਖਾਸਣ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸ਼ਬਾਨ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਬਿਨਸ਼ੁਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪੱਖ ਦੀ ਅਵਹੇਨਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਖਾਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਉੱਤਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪੱਖ (ਅਨਿਰਾਗ ਪੱਖ) ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਪਰੇਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਖਾਚਾਰਯ ਮੀਮਟ¹ ਜਿਹੇ ਰਸਵਾਦੀ (ਸੂਨੀਵਾਦੀ) ਖਾਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਨਿਰਾਗ, ਗੀਤੀ, ਵਕੈਕਤੀ ਆਦਿ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਆਵੇਸ਼ਕ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਥੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਅਨਿਵਾਰੀ ਤੌਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖਾਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ — ਭਾਵ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ — ਵਿਚ ਇਕ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਹੜੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅਨਿਰਾਗ ਭਾਵ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਖਾਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਅਨਿਰਾਗ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਸੁੱਧ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੀਦਾਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮੀਮਟ ਜਿਹੇ ਖਾਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ² ਸਗੋਂ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ।

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮੂਨ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਜੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਨ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਗਮੁੱਠੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਖਾਰਥ, ਰਾਗ ਫ਼ੁੱਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਸਗੋਂ ਰਾਗ ਫ਼ੁੱਲ, ਟੀਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੁਖਾਰਥ ਆਦਿ ਤੁਛ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ

1. ਮੀਮਟ, 'ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੰਨਾ 124.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 190.

ਨਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਮੇਨਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਵੱਲ ਨੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕ ਸੁਲਾਭਾਯੋਗ ਧਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਜਰਤ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਨਧਾਈ ਰਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੰਗਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਸਾਰੇ ਨਕਸ਼ਰ ਉਦਾਸੀਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਭਾਵ ਧੰਮ ਅਨੰਗਤਾ ਧੰਮ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ
- 2) ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ
- 3) ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ
- 4) ਪ੍ਰਤੀਕ
- 5) ਅਨੰਗਤਾ ਯੋਜਨਾ
- 6) ਰਸ

ਇਥੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਆਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਥੂਲ ਤੱਤ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ, ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਅਨੰਗਤਾ ਛੰਦ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੁਖਮ ਤੱਤ ਹਨ। ਰਸ ਇਹਨਾਂ ਸੁਖਮ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਖਮ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਛੰਦ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਰਸ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੁਖਮ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਧਰਨ ਹੈ।

ਵੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਵੰਦ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਕਵਿਤਾ ਨਈਂ ਵੰਦ ਇਕ ਆਵੇਸ਼ਕ ਸੁਰਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੰਦ ਨੂੰ 'ਵੰਦ ਪੁਰਸ਼' ਦਾ ਚਰਨ¹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵੰਦਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰਿਕਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਕਾਨ ਨਿਰਫ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਵੰਦਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੰਦ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਰਬ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਗ੍ਰੀਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਖਣ 'ਓਡੇਸੀ'² ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਸੁਹਨਾਮਾ' ਆਦਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਕਾਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵੰਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਨੇਮਨ ਵਿਚਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੰਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਧਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ੈਜ ਤੋਂ 25, 30 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਵੰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਘਣਾਣ ਜਾਂ ਕਸਵੰਟੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੰਦ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਧਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਖ਼ੈਜ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਵੰਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। 'ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ',³ 'ਮੇਕ ਰੋਨਨਡ',⁴ ਅਤੇ 'ਵਿੰਟਰਨਿਤਸ',⁵ ਆਦਿ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਤੇ 'ਡਾ. ਵੇਨੀਕੁਰ',⁶ 'ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਚਿਜੀ',⁷ ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਧਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਤਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ:

- 6) 'ਵੰਦ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਵੰਦ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਰ ਨੈਣਾ। ਇਸ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੰਦ ਸਾਰੇ ਰਾਵਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇਮਾਂ ਵਿਚ ਵਰ (ਜਕੜ) ਨੈਣਾ ਹੈ।

1. 'ਪਾਣਿਨੀ ਸਿਖਸ਼ਾ', ਅਧਿਆਇ 1.

2. Encyclopaedia of Literature, (Poetry and Poetics).

3. A.B. Keith, History of Sanskrit Literature, p. 246.

4. D.B. McDonald, Indian Literature, p. 351.

5. Winter Nitz, ancient Indian History of Sanskrit Literature, p. 7.

6. ਡਾ. ਵੇਨੀਕੁਰ, 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੰਦ ਯਤਨਸ਼ੁਭ', ਪੰਨਾ 13.

7. ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਚਿਜੀ, 'ਧੰਡਮ', ਪੰਨਾ 18.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੰਦ ਦੀ ਵਿਖਾਪਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- ਖ) ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਢਾਂਚਾ ਵੇਦਿਕ ਧਰਮਿਕ ਖਰਚਾਤ ਈਸਾ ਤੋਂ ਠਗੜਫ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਭਾਇਤ੍ਰੀ' ਯਾਦਿ ਅਨੇਕ ਫੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨੱਛਣ ਉਦਾਹਰਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਵੇਰਵੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਏ) ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪਿੰਡਲ ਮੁਨੀ' ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਾ ਤੋਂ ਪੰਜ ਛੇ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡਲ ਸੂਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਸ) ਪਿੰਡਲ ਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਈਸਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਤਕ ਵੇਦਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਫੰਦਾਂ ਦਾ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਵਿਵੇਚਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਫਾਨੀਦਾਸ¹ ਜਿਥੇ ਅਨੇਕ ਨੇਪਰਾਂ ਨੇ ਫੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਰੰਭੀਰਤਾ ਨਾਨ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਫੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ।
- ਹ) ਫੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਫੰਦਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ:
 - 1) ਵਰਣਿਕ ਫੰਦ,
 - 11) ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਫੰਦ।

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਫੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਥੋੜੇ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਫੰਦਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਹੁਣ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫੰਦਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਕਿਣਤੀ ਦਸ ਨੌਂ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਫੰਦ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੰਦ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਖਰਚ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਵਿ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

- ਕ) ਹੋਨੀ ਹੋਨੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਫੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਖਾਸ ਫੰਦ ਵਿਚ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਫੰਦ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੇਦਿਕ ਫੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਫੰਦ 'ਭਾਥਾ' (ਭਾਥਾ) ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫੰਦ ਢੇਹਾ (ਢੁਹਾ) ਹੈ। ਇਸ ਢੇਹੇ ਨੂੰ ਹਰਮਨਪਿਯਾਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਬੰਡਨ, ਆਸਾਮ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਬੋਲੀਆਂ, ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ

1. ਫਾਨੀਦਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਮਹਾਕਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਸੂਤ੍ਰ ਬੋਧ' ਨਾਮਿਕ ਫੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ। ਫਾਨੀਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਈਸਾ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੇ ਈਸਾ ਦੇ 300 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਦਾ 600 ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਮੱਧਕਾਨੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।¹

ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬੀਤਰੀਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇਅਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੁਝ ਖਾਸ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।² ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਵੀ ਸ਼ੁੱਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸ਼ੁਨੇਕ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ੁਨੇਕ 'ਯਾਦਿ ਕੁੰਝ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੁਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹੇ ਦਾ ਹੀ ਸੁਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।³ ਸ਼ੁੱਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਸ਼ੁਨੇਕ ਦੋਹਾ ਛੰਦ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਨੀਏ ਚਿਕਤੁ ਦੁਰਿ ਘਰੁ, ਨਾਨਿ ਪਿਯਾਰੇ ਨੇਹੁ।

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੀ ਕੰਝਨੀ, ਰਹਾ ਤ ਤੁਟੇ ਨੇਹੁ॥

ਇਹ ਸ਼ੁਨੇਕ ਛੰਦ ਸ਼ੁੱਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਰੁਕੁ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਯਾਵਜ਼ਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਚਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. "ਘਪਕੁੰਝ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਦੋਹਾ' ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਸੁਮੰਤ੍ਰ, 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਵੰਦ), ਪੰਨਾ 21 (ਭੂਮਿਕਾ)।

2. ਸ਼ੁਮੰਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ੋਸ਼ਕ ਅਨੁਸਾਰ — "ਸ਼੍ਰੀ ਯਾਦਿ ਕੁੰਝ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 40 ਤੋਂ ਉਪਰ ਵੱਧ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਰਕੁਰ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।" ਸ਼ੁਮੰਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ੋਸ਼ਕ, 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਯਾਦਿ ਕੁੰਝ ਦੀ ਛੰਦ-ਵਿਵਸਥਾ', 'ਪੰਚਵਟੀ ਸੰਦੇਸ਼', ਘਪੇਠ, 1983, ਪੰਨਾ 24.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਘਪੇਠ ਘਪ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਸਾਇਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਇਰੀ ਦੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਛੰਦ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਧੇਰੇ ਸੂਧ ਅਤੇ ਸੁਲਾਯੋਗ ਹੈ:

1) ਕਰੇ ਕਰਾਏ ਸਭ ਕਿਛੁ ਜਾਣੇ ਨਾਨਕ ਸਾਇਰ ਏਵ ਕਰਿਯਾ।

'ਯਾਦਿ ਕੁੰਝ' ਪੰਨਾ 434.

11) ਨਾਨਕੁ ਸਾਇਰੁ ਏਵ ਕਰਤੁ ਹੈ ਸਚੇ ਪਰਵਰਤਾਰਾ।

'ਯਾਦਿ ਕੁੰਝ', ਪੰਨਾ 660.

3. ਸ਼ੁਮੰਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ੋਸ਼ਕ ਅਨੁਸਾਰ:

"ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਿੰਦੀ ਵਾਂਗ ਸਿੰਧਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਘਪਕੁੰਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਏਣ ਹੈ। ਚਮਚੰਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸਾਈਂ ਸ਼ੁੱਖ ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੁਨੇਕਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਥਾਵੇਂ ਛੰਦ ਖਾਸਾ ਸੇਠ ਖਾਏ ਹਨ। ਸ਼ੁਮੰਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ੋਸ਼ਕ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਯਾਦਿ ਕੁੰਝ ਦੀ ਛੰਦ-ਵਿਵਸਥਾ, 'ਪੰਚਵਟੀ ਸੰਦੇਸ਼', ਘਪੇਠ, 1983, ਪੰਨਾ 22.

1) ਸੁਨੇਕ

‘ਸੁਨੇਕ’ (ਸੁਨੇਕ) ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੈ ਉਸਤਤ ਕਾਇਣ।¹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੇਕ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਨੇਕ, ਸਰਨੇਕ ਅਤੇ ਸਰਨੇਕੇ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਪੁਰਾਣੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।²

ਨੇਕ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੁਨੇਕ ਨੂੰ ‘ਦੇਹੇ’³ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਭਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਹੇ ਨੂੰ ‘ਸੁਨੇਕ’ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੇਹੇ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸਤਤ ਕਾਇਣ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੁਨੇਕ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਕਈ ਨਵੀਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅੰਧੇਰਾ ਸੰਕਲਪ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੌਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਹੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਨਵੀਨ ਦੇਹੇ ਦਾ ਕਾਫ਼ਾ ਕਲਪ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਵੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਨਿਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁਨੇਕ ‘ਦੇਹੇ’ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤੀਜੇ ਚਰਨ ਵਿਚ 13, 13 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਚੌਥੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ 11, 11 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 13+11=24, 13+11=24 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੀਤ ਵਿਚ ਨੌਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਦੇਹੇ ਦਾ ਨੌਂਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਆਦਿ ਚਰਨ ਤੇਰਾ ਕਲਾ, ਬੀਤ ਏਕਾਦਸ ਲਾਇ।

ਕਵਿ ਜਨ ਸਭ ਮਿਲ ਕਹਿਤ ਹੈ, ਦੇਹਾ ਵਰੁ ਕਹਿਨਾਇ॥⁴

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਹੇ ਦੇ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੋਲੇ ਜਿਹੇ ਵਰਕ ਨਾਨ ਇਹਨਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਰਕ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਬਿਸਰਾਮ (ਜਤੀ) ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ

1. ਦੇਹੇ: ਆ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਠਲੀ ਨੇ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸੁਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਭਾਵ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਚਿਤਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੁਨੇਕ ਵੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਪਾਠਾਂ ਤੋਂ ਠੀਕ 26 ਪਾਠਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਸੁਨੇਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਦੇਹੇ: ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼’ (ਭਾਰ ਪਹਿਲਾ), (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਠਲੀ),

2. ਦੇਹੇ: ਡਾ. ਰਾਜਕੁਮਾਰ ‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੰਦ’, ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਸ਼ਦ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਜੂਨ, 1970.

3. ‘ਪੰਜਾਬੀ ਯੁਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼’, 311 ਪਾਠਾਂ, ਪੰਨਾ: 308

4. ਜਗਨਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂ ਕਵਿ), ‘ਵੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ’, ਪੰਨਾ 82.

ਨਿਯਮ ਦਰਸਾਏ ਹਨ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦੋ ਬਹੁਸਾਰ ਸੁਨੇਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਠ ਹੋਈ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਖਾਰੀਤ ਸੁਨੇਕ ਨਾਠ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸੁਨੇਕ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹ ਸੁਨੇਕ ਵਾਰਣਯੋਗ ਹਨ:

- 1) "ਬਕਮ ਨਿਕਮ ਕੀ ਕਥਾ ਕੇ (13 ਮਾਤ੍ਰਾ)
ਮੋਹਿ ਸੁਨਾਵੈ ਖਾਸ। (11 ਮਾਤ੍ਰਾ)
ਜਯੋ ਕੀਯ ਪ੍ਰਕਾਸ ਸੁਨ, (13 ਮਾਤ੍ਰਾ)
ਨਾਨਾ ਰੰਗ ਬਨਾਯ।² (11 ਮਾਤ੍ਰਾ)
- 11) " ਘਰਨ ਨਿਰੰਜਨ ਕਲਾ ਕਰਿ, (13 ਮਾਤ੍ਰਾ)
ਕੀਨਾ ਧਰੀਨ ਰਫਨ। (11 ਮਾਤ੍ਰਾ)
ਨਾਨਕ ਰੰਗ ਬਨਾਇ ਕੇ, (13 ਮਾਤ੍ਰਾ)
ਰਹਿਯਾ ਹੋਸ ਮਰਨ।³ (11 ਮਾਤ੍ਰਾ)

'ਰਾਰ ਖਾਸਾ ਮਰਲਾ ੧' ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਹ ਸੁਨੇਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ। ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੁਨੇਕ ਸੁਧ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 13+11, 13+11 ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਘੂ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੁਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੁਧ ਸੁਨੇਕ ਘਰਸਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੁਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਘਟ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੁਨੇਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

- "ਜਬ ਮਨ ਤਨ ਪ੍ਰਾਨ ਨ ਕਛੁ, (12 ਮਾਤ੍ਰਾ)
ਕੀਏ ਕੀਨਾ ਨਾਹਿ ਘਰਾਰੁ। (16 ਮਾਤ੍ਰਾ)
ਨਾਨਕ ਉਨਮੁਨਿ ਰਵਿ ਰਹਿਯਾ, (14 ਮਾਤ੍ਰਾ)
ਸੁਖ ਸਾਰਗ ਨਿਰੰਕਾਰ।⁴ (12 ਮਾਤ੍ਰਾ)

1. ਦੇਖੋ: ੳ) ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਮਹਾਨਕਸ਼'।
ਬ) ਰਾਮਨੰਦਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, 'ਅਨੰਤਾਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਿਕਾ', ਪੰ ਨਾ 243.
2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 1.
3. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 1.
4. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 1.

ਇਸ ਸ਼ੁਨੇਕ ਵਿਚ ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਾੜ੍ਹਾ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਿਨਕੁਲ ਡਿੱਠ ਹੈ।
ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ੁਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾੜ੍ਹਾ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਧ ਘਾਟ ਖਾਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ;
ਜਿਵੇਂ:

“ਬਰਮ ਖੋਰਰ ਬਲਖ ਰੁਰ, (13 ਮਾੜ੍ਹਾ)
ਸਦਾ ਰਹੇ ਨਿਤ ਸੀਰ। (11 ਮਾੜ੍ਹਾ)
ਵਡਭਾਗੀ ਜਿਨਿ ਪਾਯਾ, (12 ਮਾੜ੍ਹਾ)
ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਕੇ ਚੀਤ।”¹ (11 ਮਾੜ੍ਹਾ)

2) ਰੋਪਾਈ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਰੋਪਾਈ ਫੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਫੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ‘ਰੋਪਾਈ’ ਫੰਦ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਸੋਰਹ ਕੁਮਨ ਜਤਨ ਰੋਪਾਈ। ਸੁਨਹੁ ਤਾਸੁ ਰਤਿ ਬਬ ਮਨ ਲਾਈ॥²

ਬਰਬਾਤ ‘ਰੋਪਾਈ’ ਵਿਚ 16 ਮਾੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ‘ਰੋਪਾਈ’ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ:

ਸੋਰਹ ਕਨ ਜਤ ਬੀਤ ਨ ਭਾਈ।
ਸਮ ਸਮ, ਵਿਖਮ ਵਿਖਮ ਰੋਪਾਈ॥³

ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਰੋਪਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੇ ਰੋਪਾਈ ਫੰਦ ਦੇ ਪੂਰੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਰੋਪਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਨਾਨਕ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਕਰਤਿ ਨ ਖਾਵੈ ਭਰਮ ਕਉ ਖਾਵੈ। ਚੀਟੀ ਹੋਸੈ ਨੇ ਸਾਡਰ ਸੁਖਾਵੈ॥
ਬਕਾਠ ਹੋਸੈ ਤੋਤ ਮਾਹਿੰ ਬੁਝਾਵੈ। ਨਵ ਬੀਤ ਜੀਤਿ ਪਤਿਸਾਹੁ ਕਹਾਵੈ॥
ਉਨਮੁਠਿ ਧਯਾਨ ਬਝਨ ਕਉ ਦਨੈ। ਨਾਨਕ ਪਰਮ ਤੋਤ ਤਬ ਰਨੈ॥⁴

ਰੋਪਾਈ ਫੰਦ ਦਾ ਹਰ ਚਰਣ 16 ਮਾੜ੍ਹਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਵਿਚ 17 ਮਾੜ੍ਹਾ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਚਰਣ ਵਿਚ 19 ਮਾੜ੍ਹਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੀ ਤੁਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 417.
2. ਜਗਨਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂ ਕਵਿ), ‘ਫੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ’, ਪੰਨਾ 49.
3. ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ‘ਸ਼੍ਰੀ ਪਿੰਡਨ - ਪੀਯੁਸ਼’, ਪੰਨਾ 148.
4. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 20.

ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਚ 19 ਮਾਕੂਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਚਰਣ ਵਿਚ 18 ਮਾਕੂਆਂ। ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਭੱਠ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 20ਵੇਂ ਪਦੇ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਤੁਕ 'ਚੋਬੋਲਾ' ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਖਾਨਾਮਾਲਾ ਨੇਪਰੇ ਦੀ ਛੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਖਰਿਖਾਨਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਖਰਿਖਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਨੰਬਰ 1 ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਖਛਾਵ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3) ਚੋਪਈ

ਚੋਪਈ ਛੰਦ ਨੂੰ 'ਜਧਕਰੀ' ਛੰਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 15 ਮਾਕੂਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਤਿਥਿ ਕਨ ਪੋਠ ਚੋਪਈ ਮਾਹਿਰ, ਬੀਤ ਰੁਰੂ ਨਯੁ ਜਹਾਂ ਸੁਹਾਹਿ।
ਯਹੋ ਕਹਤ ਸਬ ਵੇਦ ਪੁਰਾਨ, ਸਰਣਾਹਤ ਵਤਸਨ ਡਰਵਾਨ।²

ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਵਰਣ ਨੇ ਚੋਪਈ ਦਾ ਨੱਛਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਰੁਰੂ ਨਯੁ ਬੀਤ ਪੰਚ ਦਸ ਮਤ।
ਚੋਪਈ ਨਾਮ ਜਧਕਰੀ ਸਤ॥³

ਅਰਥਾਤ ਚੋਪਈ ਵਿਚ 15 ਮਾਕੂਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੀਤ ਵਿਚ ਰੁਰੂ ਨਯੁ (੬੫) ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਚੋਪਈ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਚੋਪਈ ਛੰਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸੁੱਧ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹਨ:

ਸੁੰਨਾ ਸੁੰਨ ਕਹੇ ਸਭ ਕੋਸ਼।
ਸੁੰਨ ਧਯਾਨ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਭ ਸੋਸ਼॥⁴

1. ਲੁਮਲੁਰ ਸਿੰਘ ਬਸ਼ੋਰ ਅਨੁਸਾਰ —

"ਕਵਿਤਾ ਨਈ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਰਮ ਤੁਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਛੰਦ ਭੀਰ, ਸੁਬਦ ਭੀਰ, ਅਰਬ ਭੀਰ, ਵਾਕ ਭੀਰ, ਨਧ ਭੀਰ, ਰਸ ਭੀਰ ਜਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਨੁਕਸ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ, ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੀ। ਸਾਡੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਹੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਰਖ ਹੈ।" ਲੁਮਲੁਰ ਸਿੰਘ ਬਸ਼ੋਰ, ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਛੰਦ ਵਿਵਸਥਾ, 'ਪੰਜਵੀਂ ਸੰਦੇਸ਼', ਅਪ੍ਰੈਲ, 1983, ਪੰਨਾ 22.

2. ਜਗਨਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂੰ ਕਵਿ), 'ਛੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੰਨਾ 46.

3. ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਪਿੰਗਨ - ਪੀਯੁਸ਼', ਪੰਨਾ 144.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 16.

ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਦੋਹਾ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ 15, 15 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੀਤ ਵਿਚ ਤੁਰੁ ਅਤੇ ਨਯੁ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ :

ਨਾ ਤਦਿ ਧਰਤੀ ਨਾ ਖਾਕਾਸੁ। ਨਾ ਤਦਿ ਚੰਦ ਸੂਰ ਪਰਗਾਸ॥
ਨਾ ਤਦਿ ਦਿਵਸੁ ਨ ਕੀਨੀ ਰਾਤਿ। ਨਾ ਤਦਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨ ਕੀਨੀ ਕ੍ਰਾਤਿ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ 15, 15 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਬੀਤ ਵਿਚ ਤੁਰੁ ਅਤੇ ਨਯੁ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਰੋਪਈ ਛੰਦ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰੋਪਈ ਛੰਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕ' ਸ਼ਬਦ ਵਾਧੂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ

ਏਕੰਕਾਰੁ ਏਕੁ ਨਿਰਭਾਣ। ਦੇਖਿ ਕੁਟਰਤਿ ਨਾਨਕ ਰਹਿਯਾ ਹੋਰਾਣ॥²

ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਵਿਚ 15 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਚਰਣ ਵਿਚ 19 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ 'ਨਾਨਕ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ 4 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ (19-4=15) ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਰੋਪਈ ਛੰਦ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੋਪਈ ਜਿਹੇ ਸ਼ੋਭੇ ਛੰਦ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਿਭਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸੰਬੰਧੀ ਖੰਡਿਆਸ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡਿਆਸ ਦੀ ਖਾਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸਨੇ ਰੋਪਈ, ਰੋਪਈ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਛੰਦ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਜਿਵੇਂ:

'ਨਾ ਤਦਿ ਧਰਤੀ ਨਾ ਖਾਕਾਸੁ। ਨਾ ਤਦਿ ਚੰਦ ਸੂਰ ਪਰਗਾਸ।'
ਅਦਿ ਉਪਰੋਕਤ ਰੋਪਈ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਤੀਸਰੀ ਤੁਕ ਰੋਪਈ ਛੰਦ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ:

ਨਾ ਤਦਿ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਕਯੁ ਦੁਜਾ। ਨਾ ਤਦਿ ਪਾਪ ਧੁਨਿ ਨਹਿ ਪੂਜਾ॥³
ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਸੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਤੁਕ 'ਕਸੇ ਵੀ ਛੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਤੂੰ ਏਕੰਕਾਰ ਅਕੀਨਾ ਰਹਤਾ। ਨਾਨਕ ਤਦਹੂੰ ਨ ਕੋਈ ਸੁਨਤਾ ਨ ਕੋਈ ਕਹਿਤਾ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸ਼ੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 17.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਰਹਤਾ, ਸੁਨਰਾ, ਕਹਤਾ ਇਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ 'ਤਵਰੀ' ਜਿਹੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਢੰਗ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਸੁਚਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

4) ਸਾਸ਼

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਰ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰ ਛੰਦ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੋਰਹ ਰਵਿਕਨ ਖੰਡੇ ਕਰਣਾ, ਸਾਰ ਛੰਦ ਖਤਿ ਤਕਿ।
ਚਰਿਤ ਕਹਿਯ ਕੁ ਬਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਘਰੁ, ਸੁਖਰ ਰਾਧਿਕਾ ਜੀ ਕੇ॥¹

ਜਾਂ

ਸੋਰਹ ਬਾਰਹ ਕਨ ਯਤਿ ਦੇ ਕਰ 'ਸਾਰ' ਲਿਖਤ ਸਸ ਖਿ।²

ਵਰਥਾਤ ਸਾਰ ਛੰਦ ਵਿਚ 28 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ — $16+12$ ਉੱਤੇ ਖਤਿ ਖਤਿ ਖਤਿ ਵਿਚ ਦੋ ਤੁਰੁ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਕ ਸਾਰ ਛੰਦ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹੈ:

ਉਨਟੇ ਕਮਲ ਛਿਦੁ ਤਨ ਧਾਰੇ, ਨਿਹਸ਼ਬਦ ਹੋਧ ਰਨਤਾਨਾ।
ਮਨੁ ਪਵਨ ਧਵਤ ਹੀ ਜੀਤੈ, ਤਉ ਮਨੁ ਮਨਭੀ ਸਮਾਨਾ।
ਬੀਰਿ ਕਹੇ ਸੁਰਤਿ ਮੁਕਤਾਰਨ, ਹਿਤੁ ਕਰਿ ਮਿਨੇ ਰੁਸਾਈ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਸੀਧ ਨਾਸਿਕਾ ਤਾਨਕ, ਸੁਖਮਨ ਜਾਯ ਸਮਾਈ।
ਇਕੁਨ ਪਿੰਡਨ ਪਸ਼ੁਚਿਮ ਧਾਵੈ, ਰਵਿ ਸੁਸਿ ਘਮਤੁ ਬਿਹਾਣਾ।
ਨਾਨਕੁ ਰੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਜਾਨਯਾ, ਇਹ ਮਨੁ ਸਚਿ ਸਮਾਨਾ।³

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ $16+14=30$ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਸਾਰ ਛੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ $16+13=29$ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਖੱਟ ਹੋਣਾ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਫਿਰ $16+13=29$ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਚੌਥੀ ਤੁਕ ਵਿਚ $16+13=28$ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਦੋ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਖੱਟ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਪੰਜਵੀਂ ਤੁਕ ਵਿਚ ਫਿਰ $16+13=28$ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਤੁਕ ਵਿਚ $16+11=27$ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰ ਛੰਦ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ।

ਸਾਰ ਛੰਦ ਲਈ ਦੋ ਪਦੇ ਰਖਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਧਾਨ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਰ ਛੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ 16, 16 ਮਾਤ੍ਰਾ ਸਿਨਕੁਨ ਸੁੱਧ ਹਨ ਅਤੇ

1. ਜਰਨ ਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂ ਕਵਿ), 'ਛੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੰਨਾ 67.

2. ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਾਨੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, 'ਸ਼੍ਰੀ ਪਿੰਡਨ-ਪੀਯੂਸ਼', ਪੰਨਾ 170.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਸੰਖਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ)', ਪੰਨਾ 21.

ਬੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁਰੂ ਵੀ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਾਰ' ਛੰਦ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਸਰਵਰ ਸੁੰਨ ਬਨੇ ਸਰੀਸਦਨ, ਭਵਰਕੁਫਾ ਮਰਨਾਨੇ।
ਬੰਤ ਚਿਕੁਸ਼ਾਨ ਬਨੀ ਨਿਜ ਮਹਨੀ, ਹਰਿ ਜਨ ਤਹੈ ਉਰਛਾਨੇ।
ਨਿਸਮਿਸ ਦਾਮਿਨੀ ਰਿਮਿਲਿਮ ਵਰਬੀ, ਹਸਿ ਪ੍ਰਭ ਮਿਨੈ ਨਿਰਾਰਾ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਬ ਤੋਤ ਬੀਚਾਰਿਯਾ, ਤਬ ਪ੍ਰਕਟਿਯਾ ਭਾਨੁ ਉਜਾਰਾ।¹

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ 16+12, ਦੂਸਰੀ ਵਿਚ 17+12, ਤੀਸਰੀ ਵਿਚ 17+12 ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਵਿਚ 18+15 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸਾਰ ਛੰਦ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ।

ਇਕ ਥਾਂ ਸਾਰ ਛੰਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

ਜਾਂ ਕੀ ਚੋਰੀ ਮੁਕਤਿ ਸੁਰਤ ਖਰਵਾਨੀ, ਏਸਾ ਜਾਪੁ ਜਪੀਜੇ।
ਜਾਂ ਕੀ ਮਾਯਾ ਦਾਸੀ ਨਵਨਿਧਿ ਸਿਵਾਰਾਗੀ, ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਚਰਨ ਲਗੀਜੇ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਮਰਾ ਪਦ ਰਾਤੇ, ਯੁਧੇ ਪਦੀਹ ਪਡੀਜੇ।²

ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ 20+12, ਦੂਜੀ ਵਿਚ 24+12 ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਵਿਚ 16+12 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ।

5) ਚੌਥੇਲਾ

ਚੌਥੇਲੇ ਵਿਚ 15 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 8,7 ਤੇ ਯਤਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਤ ਵਿਚ ਨੌਂ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਧੋਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਹੀਸੀ' ਛੰਦ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਜਗਨ ਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂ ਕਵਿ) ਨੇ ਚੌਥੇਲਾ ਦਾ ਨੱਛਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਵਸੁ (8), ਮੁਨਿ (7) ਨਰ ਚੌਥੇਲਾ ਰਚੇ, ਕਾਹੇ ਤਪਿ ਤਪਿ ਦੇਈ ਤਰੇ।
ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਸੰਤਤ ਸਜੇ, ਸੁਰਣਾਮਤ ਹੁੰ, ਪ੍ਰਭੁ ਕੇ ਭਜੇ॥³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁੱਧ ਚੌਥੇਲਾ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੱਝ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਸੁੱਧ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹੈ:

ਦਯਾ ਹਾਟ ਜਬ ਇਹੁ ਮਨੁ ਬਸੇ। ਜੀਅ ਦਯਾ ਸਭ ਹੀ ਮਹਿ ਰਸੇ॥
ਦਾਮੋਦਰੁ ਜਾਂ ਕੇ ਮਨਿ ਬਸੇ। ਦੁੰਦਰ ਬਾਧੇ ਸੁੰਦਰੁ ਨਸੇ॥⁴

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 13.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 14.

3. ਜਗਨ ਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂ ਕਵਿ), 'ਛੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੰਨਾ 461.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 37.

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ 8,7 ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਚੌਥੇਲਾ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਂਜ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਚੌਥੇਲੇ ਦੇ ਇਕੋ ਹੀ ਪਦੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੋਪਈ, ਚੋਪਾਈ ਅਤੇ ਸਾਰ ਛੰਦ ਕਈ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਪਦੇ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

ਚੌਥੇਲੇ ਦੇ ਨਾਨ ਹੋਰ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਰਨਰਤ ਰੂਪ ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਸੁਸਤ ਹਾਟ ਜਬ ਇਹੁ ਮਨੁ ਰਸੈ। ਖਨਸ ਸੁਸਤੀ ਬੰਤਰਿ ਬਸੈ॥ (15,15)

ਹੋਧ ਉਥਾਸੀ ਭਰੁ ਹਭਵਾਰੀ। ਸੁਸਤ ਹਾਟ ਮਨਿ ਮਾਰੀ ਤਾਰੀ॥ (16,16)

ਹਾਭ ਮਾਸ ਤਨ ਸੁਸਤੀ ਹੋਧ। ਸੁਸਤ ਹਾਟ ਮਨੁ ਰਹਿਯਾ ਸੋਧ॥ (15,15)

ਖਨਸਨ ਹਾਟ ਬਹਤਰਿ ਨਾਰੀ। ਨੋ ਭਰਵਾਜੀ ਚਾਰੇ ਬਾਰੀ॥ (15,16)

ਏਵਹਿ ਸੁਸਤ ਸਭੇ ਹੀ ਬੰਦਾ। ਚੋਤੀ ਹੂੰ ਹਾਟ ਕੀ ਏਥੀ ਨਿਬੰਦਾ॥ (17,20)

ਨਾਨਕ ਕਰੈ ਸੁਨਹੁ ਰੈ ਭਾਈ। ਹਾਟ ਹਾਟ ਕੀ ਸਾਖ ਸੁਨਾਈ॥¹ (16,16)

ਇਸ ਪਦੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ 'ਚੌਥੇਲੇ' ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਤੁਕ 'ਚੋਪਈ' ਹੈ, ਤੀਜੀ ਤੁਕ 'ਚੋਪਈ' ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਤੋਂ ਛੇਵੀਂ ਤੁਕ ਤੱਕ ਛੰਦ ਚੋਪਈ ਛੰਦ ਆਇਆ ਹੈ।

ਚੌਥੀ ਤੁਕ ਦੀ ਬੀਤਮ ਘਰਧਾਨੀ ਵਿਚ 16 ਦੀ ਬਾਂ 15 ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਵੀਂ ਤੁਕ ਵਿਚ 17,20 ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਅਵਿਰਥਾਨਿਕ ਹੈ।

6) ਕੁਕੁਡ

ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੁਕੁਡ' ਵਿਚ $16+14=30$ ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚਰਣ ਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੀਤ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁਰੂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਨੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸੋਰਹ ਰਤਨ ਕਲਾ ਪੁਰਿਪਾਏ, ਕੁਕੁਡ ਬੀਤੇ ਦੇ ਟਰਣਾ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੁਕੁਡ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਉਨਟੇ ਕਮਨ ਛਿਦ੍ਰ ਤਨ ਧਾਰੇ, ਨਿਹਸੁਬਦ ਹੋਧ ਰਨਤਾਨਾ।³

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ $16+14$ ਮਾਕ੍ਰਵਾਂ ਦੀ ਸੋਜਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੀਤ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁਰੂ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ 'ਕੁਕੁਡ' ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਪਦੇ ਦੀਆਂ ਅਰਨੀਆਂ ਪੰਜ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ

ਦੱਸ:

1./ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨੇ 36,37.

2. ਜਰਨ ਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂ ਕਵਿ), 'ਛੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੰਨਾ 71.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 13.

16+11 ਜਾਂ 16+12 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੁਰੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਤੁਕ 'ਕੁਕੁਡ' ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਭੇ ਵੀ ਕੁਕੁਡ ਛੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਦੇਖਿ ਤੁਮਾਰੀ ਸੁਰਤਿ ਖਾਛੀ, ਬਿਨ ਬੇਨ ਸਮਝ ਨ ਕਾਈ।¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 16+14=30 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਛੰਦ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁਕੁਡਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਰਕੇ ਸੁੱਧ ਕੁਕੁਡ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪਦੇ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਕੁਕੁਡ' ਛੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਛੰਦ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਥੂਲ ਆਕਾਰ ਨਾਨ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਛੰਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।² ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬਟਨ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸੀ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬਿਰਹੀਵੀ ਨੱਥ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੇਵਲ ਕਲਾਤਮਕ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।³ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ 'ਮਾਸੁ' (ਮਾਰ) ਦੀ ਬਾਮਸੁ' ਸੁਬਦ ਨਿਖ ਨਉ ਪਰ ਛੰਦ ਤੈਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।⁴

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੋਈ ਖੁਨ੍ਹ ਕਦੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਦੀ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਨੀਵਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਨੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਰਿਣਤੀ ਵਧੀ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖੁਨ੍ਹ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਖੁਨ੍ਹ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹਨ:

1. ਸੁਬਦਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਤੈਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਨ੍ਹ।
2. ਦਰਿਯ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਉ ਅਤੇ ਨਾਉ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਯ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖਣ ਦੀ ਖੁਨ੍ਹ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣੀ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 159.

2. ਦੇਖੋ: ਓ) ਪਿੰਗਲ ਮੁਨੀ, 'ਛੰਦ ਸੂਤਰ', ਅਧਿਆਇ 6, ਸੂਤਰ 2.

ਅ) ਕੇਦਾਰ ਭੱਟ, 'ਵਿੱਤ ਰਤਨਾਕਰ', ਅਧਿਆਇ 3, ਸ਼ਲੋਕ 21.

3. ਦੇਖੋ: ਓ) ਟਾਮੇਦਰ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਬਾਣੀ ਭੂਸ਼ਣ', ਅਧਿਆਇ 3, ਸ਼ਲੋਕ 21.

ਅ) 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੱਥਰਮ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਬੋਸ), ਕਲਕਤਾ, 1909, ਪੰਨਾ 6.

4. ਦੇਖੋ: ਓ) ਪਿੰਗਲ ਮੁਨੀ, 'ਛੰਦ ਸੂਤਰ', ਅਧਿਆਇ 1, ਸੂਤਰ 17, 18.

ਅ) ਭਰਤ ਮੁਨੀ, 'ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਅਧਿਆਇ 15, ਸ਼ਲੋਕ 227.

ਇਸ ਖੁਨ ਕਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਰਥਿਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਾੜਾ ਕਰਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਮਾੜਾ ਨਾਨ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ।¹

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵੰਦ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਖੁਨ ਵੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵੰਦ-ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਰਥਿਤਾਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਰਿਚਧ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਖਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਖੇਲਭਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵਿਰਥਿਤਾਨਕ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਲਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ। 'ਦੇਹੇ' ਜਿਹੇ ਸਰਲ ਵੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਰੋਪਾਈ ਅਤੇ ਰੋਪਾਈ ਦੇ ਖਿਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਉਸਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੰਦ ਦੇ ਮਾੜਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਇਆ।

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਪਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੁਕ ਰੋਧੇਨੇ ਵੰਦ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਤੁਕ ਰੋਪਾਈ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤੁਕ ਸਾਰ ਵੰਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵੰਦਾਂ ਦੇ ਇਸ ਰਲਭ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਬੇਹੱਦ ਖਰੂਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾ ਤੇ ਸਵਧਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੇ ਵੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਘਪਟਾਈ ਹੈ।

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਨਾਨਕ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮਾੜਾਵਾਂ ਵਾਧੂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ 'ਨਾਨਕ' ਵਾਪ ਹਟਾ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਉਥੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਨ ਜੋੜਨ ਦਾ ਖਯੋਰ ਧਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵੰਦ ਯੋਜਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕਲਾਤਮਕ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

1. ਦੇਖੋ: ਬ੍ਰਿਹਾਤ, 'ਵੰਦ ਜਾਤੀ ਸਮੁੱਚਧ' (ਸੀਪਾ. ਡਾ. ਵੇਨੀਕੁਰ), 1952, ਪੰਨੇ 7, 8 (ਭੂਮਿਕਾ).

2. ਦੇਖੋ: ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੀਕਸ਼ਿਤ, 'ਭਰਤਧ ਭਾਰਤੀਧ ਨਾਟਧ ਕਲਾ', ਪੰਨੇ 266, 267, 288, 517.

ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ

ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ।¹ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।² ਇਥੇ ਭਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਉਚੱਤਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਸੰਗੀਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚੱਤਮ ਸੰਗੀਤ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।³

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਘਟੁੰਟ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਤਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਯਾਦ ਰਵੀਚੰਦ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਣਤਰ ਸੰਗੀਤਮਈ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਆਈਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਾਹਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਾਗਿ-ਮਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਠਕਣੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਕ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਰਾਗਿ-ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਠਕਣੀ ਰਿਖ ਠੰਡਾ ਝਮਕਾਵੇ।
ਕਬੀਰਾ ਹਾਥ ਤੇਰੇ ਨਹੀਂ ਆਵੇ॥⁴

ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਹਮ ਨਾਥ ਯਾਦ ਨਾਥਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਧੁਰਤਮ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਕੋਠ ਤਨਪਣਾ ਝੁਕਤੀ ਦਾ ਉਹ ਭੰਡਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਠ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰ ਨਿਖਾਏ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਪਾਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਹ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਾਠ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਮਹਾ ਖੰਧਿਕਾਰੁ। ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਨਾ ਕੀਖ ਪਸਾਰੁ॥
ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਨਾ ਪਾਣੀ ਪਉਣ। ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਨਾ ਸਿਖਾਣਪ ਸਉਣ॥
ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਨਾ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨਾ। ਨਹੀਂ ਕੋ ਮੁਰਖ ਨਾ ਕੋ ਸਿਖਾਨਾ॥
ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਕਰਿਬ ਨਾ ਸੇਦ। ਹੁੰਧੁਕਾਰਿ ਬੁਧਮ ਨਹਿ ਭੇਦ॥⁵

1. ਏਥੇ: ਖੋਜਣ ਪੌਰਤ, 'ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਿਜਾਤਾ', ਪੰਨੇ 7, 9, 12.
2. ਏਥੇ: ਨਾਰਦ, 'ਸੰਗੀਤ ਮਹਾਰੰਦਾ', ਪੰਨੇ 1, 5, 10.
3. ਏਥੇ: ਸਾਰੰਗ ਦੇਵ, 'ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ', ਪੰਨੇ 21-35.
4. 'ਕਬੀਰ ਰਵੀਚੰਦ'.
5. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 209.

ਧੁੰਧ ਦੀ ਖਵਿਤੀ ਨਾਨ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਰ ਰਾਮਕਨੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

ਕਤਰ ਕਦੇ ਨਾ ਬਿਸਰੀ ਸਚਾ ਜਿਸਦਾ ਨਾਉਂ।
ਨਾਈ ਵਿਸਾਰਿਓ ਨਾ ਮਿਨੇ ਸਚੀ ਦਰਗਹਿ ਬਾਉ॥
ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਸਾਯਾ ਤਿਨਾਂ ਤਉ ਬਠਿ ਜਾਉਂ।
ਲਾਨੁ ਨਗੀ ਮਨੁ ਰੰਗੀਯਾ ਰੋਤੇ ਸਹਜ ਸੁਖਾਉ॥¹

ਰਾਰ ਮਾਝ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਖਾਡਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਉਨਮੁਨਿ ਸੁੰਨ ਸੁੰਨ ਸਭ ਰਹੀਐ।
ਉਨਮੁਨਿ ਹਰਖ ਸੋਭ ਨਹਿ ਰਹੀਐ॥²

ਰਾਰ ਖਾਸਾ ਦੀ ਇਸ ਤੁੱਕ ਵਿਚ 'ਨ' ਦੀ ਖਵਿਤੀ ਨਾਨ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਨਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖਨਜਾਣ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਖਏ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਨ ਮੇਠ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਖਾਪਣੇ ਹਨ ਸੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਦ ਦਾ ਰੂਪ ਚੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਛੰਦ, ਰਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਕਵਿਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 400.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1.

ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ

ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੁੰਜਿਯ ਖਾਚਾਰਯ ਮੀਮਣ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਚਿਤਰਾਤਮਕਤਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹ ਚਿਤਰ ਉਭਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕਿ ਕਵੀ ਵਰਣਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਚਿਤਰਾਤਮਕਤਾ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਯੋਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਖਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਪਮੇਸ਼ (ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ।²

ਪੌਲਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਦੇ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਨਈਂ ਇਕ ਆਵੇਸ਼ਕ ਤੌਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਵਿਨੀਯਮ ਬਨੇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ 'ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਨਈਂ ਸੰਯੋਗਤ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'³ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਚਾਈ ਵਸਤੂ (ਭਾਵ) ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਨਈਂ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੇਨਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵਤ ਜਾਂ ਨਿਰਜੀਵ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਨਿਰਵਰਤੀ ਰੂਪ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'⁴

ਬੰਗਲਾ ਦੇ ਪੁੰਜਿਯ ਕਵੀ ਵਰਤਮਾਨਯ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਿੰਬਾਤਮਿਕ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।'⁵ ਇਹਨਾਂ ਪੌਲਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੌਲਮੀ ਖਾਲੇਰਕਾਂ ਨੇ

1. ਏਥੇ: ਖਾਚਾਰਯ ਮੀਮਣ, 'ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਅੰਧਰਾਇ ਪਹਿਲਾ, ਸ਼ਲੋਕ 1.

'ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੀਮਣ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਏਥੇ: ਡਾ. ਬਨੇਕ ਉਪਾਧਿਕਾਇ, 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਭਾਰ ਪਹਿਲਾ, ਅੰਧਰਾਇ ਪਹਿਲਾ (ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਟੱਕਣ)।

ਵੇਰਵੇ ਨਈਂ ਹੋਰ ਏਥੇ:

a) Dr S.K. De, History of Sanskrit Poetics, Vol. I, pp. 126-127.

2. ਏਥੇ: ਰਾਮ ਚੰਦਨ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਕਾਵਯ ਦਰਪਣ', ਪੰਨੇ 80-82.

3. W. Blake, quoted by Lewis, Poetic Image, p. 27.

4. Encyclopaedia Britannica, Vol. XXIV.

5. Wordsworth, English Critical Essays: Nineteenth Century, p. 14.

ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਉੱਤੇ ਬਨ ਟਿੱਤਾ ਹੈ।¹ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਰਤ ਵੀ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਨ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਸਬੰਟੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਬਿੰਬ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਸੋਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' (Aesthetics) ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਸੋਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੌਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਹੈ:

- ੳ) ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਪਰਾ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਵਣ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਚਾਈ ਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬਿੰਬ ਪੁਰਾਣੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਬਿੰਬ ਯੋਜ ਦੇ ਤਰਨੀਕੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਨ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦਾ 'ਤੀਰਥਾਨੀ ਖੇਰਰ' ਬਿੰਬ ਇਕ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਬਿੰਬ ਹੈ।
- ੲ) ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਂ ਨਾਨ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ੴ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਦਿ ਕੁਝ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਅਨੰਤਾਰ ਜਾਂ ਸੁਬਦ ਸੁਕਤੀ ਜਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸੰਦੇਹਨਾ ਨਾਨ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਬਿੰਬ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਅਨੰਤਾਰਾਂ, ਸੁਬਦ ਸੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸੰਦੇਹਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

1. ਟੇਏ: a) Images in verse are not mere decoration but the very essence of an intuitive language.
T.E. Hulme, *Speculation*, pp. 634-635.

b) An image may be, for example, a visual image, a copy of sensation or it may be an idea, any event in mind, which represents something, or it may be a figure of speech, a double unit involving comparison.

Coleridge, quoted by Dr. Jyoti Baxa, *Jyoti ki Bakh*, p. 37.

2. ਟੇਏ: ੳ) ਡਾ. ਕੁਮਾਰ ਵਿਮਲ, 'ਸੋਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਪੰਨਾ 220.

ੲ) ਡਾ. ਰਮੇਸ਼ ਕੁੰਤਲ ਮੇਥ, 'ਬਾਰੇ ਸੋਦਰਸ਼ ਜਟਿਕਾਸ਼ਾ', ਪੰਨੇ 25, 27.

ਬਿੰਬ ਦਾ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਨੈਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਖਾਪਕ ਅਤੇ ਕੰਡੀਰ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਕਮਲ ਨਿਰਾਲਮ' ਅਤੇ ਭਾਈ ਕੁਰਟਾਸ ਦਾ 'ਧੁੰਦ', 'ਚਾਨਣ' ਆਦਿ ਬਿੰਬ ਜਿੰਬੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਰਮਿਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸੰਵਿਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਨਾਨ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗੀਕਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) ਰਸ ਬਿੰਬ,
- 2) ਅਨੰਕਾਰ ਬਿੰਬ,
- 3) ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ,
- 4) ਬਨਸਪਤੀ ਬਿੰਬ,
- 5) ਜਨ ਬਿੰਬ,
- 6) ਭੰਧ ਬਿੰਬ,
- 7) ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ,
- 8) ਅਕਾਸ਼ ਬਿੰਬ,
- 9) ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ,
- 10) ਧੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬ,
- 11) ਧੋਰ ਬਿੰਬ।

1) ਰਸ ਬਿੰਬ:

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਬਿੰਬ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਧੇਰੇ ਉੱਲੇਖਣੀਯੋਗ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਿੰਬ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਨਾਨ ਮੇਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਬਿੰਬ ਇਹ ਹਨ:

- ੳ) ਸੌਚ (ਵਾਤਮਾ) | ਕੂੜ (ਮਾਇਆ) : ਵਾਤਮ ਸਚੁ ਕੂੜ ਸਮਝਾਵਹੁ....।¹

ਇਥੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਜਗਤ ਨੂੰ ਭੂਠ ਅਤੇ ਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੌਚ ਦੱਸਣ ਲਈ, ਸੌਚ ਅਤੇ ਕੂੜ ਨੂੰ ਰਸ ਬਿੰਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 601.

ਖ) ਮਸ਼ਾਨ (ਰਿਖਾਨ): ਜਬ ਮਸ਼ਾਨ ਜੋਤਿ ਹੀ ਜਾਗੀ...।¹

ਜੋਤੀ ਅਤੇ ਮਸ਼ਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰਿਖਾਨ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਰਸ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋਭਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦ) ਸੁਪਨਾ (ਮਿਥਿਯਾ): ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਜੁਗੁ ਸੰਸਾਰਾ...।²

ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਯੋਜਨਾ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ) ਹਸਤੀ (ਵਡਾ) | ਕ੍ਰਿਮ (ਛੋਟਾ) : ਹਸਤੀ ਕ੍ਰਿਮ ਬਰਾਬਰੇ, ਸਭ ਹੋ ਏਕ ਸਮਾਨਾ।³

ਜੇਵੇਂ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਮੂਨਕ ਅਵੇਤ ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਹਸਤੀ', 'ਕ੍ਰਿਮ' ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਸ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਮੂਨ ਭਾਵ ਵੇਰਾਕ ਅਤੇ ਅਵੇਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹ) ਕੀਧੁਲਾ (ਅਰਿਖਾਨੀ): ... ਕੀਧੁਨੇ ਸੂਝ ਨਾ ਹੋਈ।⁴

ਰਿਖਾਨ ਦੀਆਂ ਖੋਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਰਿਖਾਨੀ ਇਹਨਾਂ ਰਿਖਾਨ ਖੋਖਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕੀਧੁਲਾ' ਇਸ ਰਸ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਅਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕ) ਬਾਨੁ ਕਾ ਥਰ (ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੰਸਾਰ): ਬਾਨੁ ਕੇ ਥਰਿ ਕੇਠ ਕਰੀਤਾ...।⁵

ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਮਿਥਿਯਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਾਨੁ ਕਾ ਥਰ ਇਸ ਰਸ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਨਈਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਖ) ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੋਵਰ (ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ): ਸ਼ਿਵ ਸਾਂਤਿ ਸਰੋਵਰਿ ਸੰਤ ਸਮਾਨੇ।⁶

ਸਰੋਵਰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੋਵਰ ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਪਰਮ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਰਸ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

ਇਹੇ ਜਿਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵੇਰਾਕ ਭਾਵ, ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 604.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 606.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 607.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 629.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 636.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.

2 ਅਨੰਕਾਰ ਬਿੰਬ

ਅਨੰਕਾਰ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਠਾਨ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਨੰਕਾਰ ਬਿੰਬ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ੳ) ਉਘਾ ਬਿੰਬ: ਜਥੇ ਜਥਾਚੁ ਜਨ ਮਾਹਿ ਸਮਾਸ।¹

ਇਥੇ ਉਘਾ ਅਨੰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਥਾਚੁ ਦੇ ਜਨ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣ ਦੇ ਬਿੰਬ ਠਾਨ ਪ੍ਰੋਤ੍ਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਉ ਸਾਬ ਹੀ ਚਲਤ ਵਣਜਾਰਾ।²

ਇਥੇ ਉਘਾ ਅਨੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਣਜਾਰੇ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ੴ) ਰੁਪਕ ਬਿੰਬ: ਜਰ ਫਾਸੀ ਹੀ ਚੰਡ ਬਨੁਪ।³

ਇਥੇ ਸੰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਰੰਗੀਨ ਫਾਸੀ ਦਾ ਖਰੋਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰੁਪਕ ਬਿੰਬ ਠਾਨ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨੁਖ ਸਿੰਘ ਸਰੂਪ ਜਬ ਬੋਈ।

ਬਨ ਭੀਤਰਿ ਮਿਥਰ ਨਾ ਰਹਤਾ ਕੋਈ॥⁴

ਇਥੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੁਪਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਿੰਬ ਠਾਨ ਖਰਿਯਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3) ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ

ਕਾਮ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਬਿੰਬ ਆਉਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ੳ) ਜਥਾਚੁ: ਬਿਨੁ ਜਥਾਚੁ ਕੇਸੇ ਮਾਰਹੁ ਨਹੀ।⁵

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 602.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 602.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 606.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 608.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 605.

ਜਹਾਜ਼ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਥਾਤਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਬਿੰਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਨੇ ਗਿਯਾਨ ਮਾਰਰ ਦੀ ਖੋਖਾਈ ਨੂੰ ਸੋਖਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- ਖ) ਤਿਨ ਅਤੇ ਦੁੱਧ: ਜੇਸੇ ਤਿਨ ਮਹਿ ਤੇਨੁ ਕਢਿ ਨੀਜੇ।
ਜੇਸੇ ਦੁਧ ਮਹਿ ਭਿਤ ਮਥਿ ਨੀਜੇ॥
... ..
ਤੇਸੇ ਇਹੁ ਮਨੁ ਮਥੀਥੈ ਭਾਈ॥¹

ਤਿਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇਨ ਅਤੇ ਦੁੱਧ 'ਚੋਂ ਕਿੰਨ੍ਹੇ ਭੇਦਣਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ ਬਣਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਨੂੰ ਮਥਣ (ਰਿਕਤ ਕਰਨ) ਖਰਬਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

- ੲ) ਨਮਕ, ਖਾਣਾ: ਨਾਨਕ ਹਰਿਜਨੁ ਫਰਿ ਮਿਠਿ ਏਕੈ, ਜਿਉ ਨਿਮਕ ਮਿਠੈ ਵਿਚ ਖਾਣਾ॥²

ਖਾਣੇ ਅਤੇ ਨਮਕ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ ਖਾਣਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੈ।

- ਸ) ਕਾਸਠ (ਕਾਠ): ਜਿਉ ਕਾਸਠੁ ਹੈ ਚੰਦਨ ਸੰਗ ਉਧਰੇ॥³

ਕਾਠ ਅਤੇ ਚੰਦਨ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ਹ) ਭੁਈਫੀਰ (ਸੱਪ): ਮਾਰੇ ਕਾਠ ਜੇਸੇ ਭੁਈਫੀਰਾ॥⁴

ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੱਪ ਬਹੁਤ ਭੀਫੀਰ ਜੀਵ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਕਾਠ ਅਥਵਾ ਮੇਰੇ ਦੇ ਭੀਫੀਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

4) ਬਨਸਪਤੀ ਬਿੰਬ

ਬਨਸਪਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਿੱਛ-ਭੂਮੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸੌਰ ਦਾ ਨਿੱਕਰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਬਨਸਪਤੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਤਰਿ (ਬਿਛੁ): ਨਾਨਕੁ ਜਥੇ ਤਰਿ ਪੱਤਰਿ ਖਰਿ ਪਰਥਿ ਬਹੁਰਿ ਨਾ ਨਾਗਹਿ ਤੀਰ॥⁵

ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਬਿਛੁ ਦਾ ਇਹ ਬਨਸਪਤੀ ਬਿੰਬ ਖਾਣਮਾ ਦੇ ਸੁਰੀਰ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋਣ ਦਾ ਤਾਵ ਮਿਤ੍ਰ ਦਾ ਚੇਧਕ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 672-673.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 634.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 635.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 634.

5) ਜਨ ਬਿੰਬ

ਜਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬੀਜ ਦੋਸ਼ਯ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ 'ਜੀਵਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਨ ਦੇ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਫਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਏ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ੳ) ਪ੍ਰਾਣੀ: ਜਥੇ ਪਾਣੀ ਕਉ ਮੇਲੁ ਨਾ ਹੋਈ।¹

ਯਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਜਨ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅ) ਜਿਸੇ ਜਨ ਮਹਿ ਭਵਲਾ ਠਹਿਰਾਇ।²

ਜਨ ਅਤੇ ਕੀਵਨ ਦਾ ਬਿੰਬ ਯਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਠੇਪਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ੲ) ਸੁਰਵਰ: ਯਥੇ ਸਰਵਰ ਯਥੇ ਮਾਹੀ।³

ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਮਾਹੀ ਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਇਸ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਯਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਦੁੱਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ) ਸੁਖ ਸਾਰਥ: ਸੁਖ ਸਾਰਥ ਬੀਜੁ ਸਿਉ ਡਰਿਯਾ।
ਨਾਨਕ ਤਾ ਕਾ ਬੀਜੁ ਨਾ ਪਾਰਵਰਿਯਾ ॥⁴

ਸੁਖ ਸਾਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਹੈ ਅਤੇ ਬੀਜੁ (ਜਨ) ਨਾਨਕ ਡਰਿਯਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਡਰਿਯਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

6) ਰੰਗ ਬਿੰਬ

ਰੰਗ ਝਾਸ ਰੇਰ ਤੇ ਸੁਰੰਧ ਸੋਦਰਸ ਸਾਸਕੁ ਅਤੇ ਰਾਵਿ ਦੀ ਸੰਵਿਦਨਾ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਧ ਮਨਯਾਨਨੇ' ਜਿਹੇ ਰੰਗ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ ਕਵੀ ਬਿੰਬ ਬਣੇ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਰੰਗ ਬਿੰਬ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਜਿਉ ਪੁਰਪੁ ਮੇ ਸੁਰੰਧ ਰਹੇ ਸੇ।⁵

ਇਥੇ ਰੁੱਠ ਤੇ ਸੁਰੰਧ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਸੇ ਪੁਰਪ ਮਧਧ ਬਸਤੀ ਹੋ ਝਾਸ।⁶

ਜਿਥੇ ਪੁਰਪ ਝਾਸ ਸਿਉ ਜੁਦਾ ਨਾ ਹੋਈ।⁷

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 605.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 631.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 633.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 665.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 602.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 631.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 602.

ਹੁੰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬਾਸ ਦੇਵੇਂ ਅੰਤਿਨ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਤਿਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਰੀਝ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੁਸ਼ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਸੀਖਿ ਕੈ, ਸੁਮਿਰਤ ਸਿਰਜਨਹਾਰ।¹

ਇਥੇ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

7) ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ

ਸਪਰਸ਼ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਧੂ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਦੀਸ਼ਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਧੂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਖੁਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਵਾਨੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਛੇ ਬਾਉ ਚਨੈ ਬਹੁ ਭਾਤੀ।

ਤਿਸ ਸਿਉ ਆਤਮ ਸੁਭਾਉ ਉਪਜੈ ਕਈ ਜਾਤੀ॥²

8) ਘਰਾਸ਼ ਬਿੰਬ

ਘਰਾਸ਼ ਦੀ ਉਚਾਈ, ਉਸਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨੀਲਾ ਰੰਗ ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਘਰਾਸ਼ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਘਰਾਸ਼ ਦੀ ਉਚਾਈ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਉਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਸੇ ਘਰਾਸ਼ ਹੀ ਉਚ ਕਹਾਵੈ।

ਜੇ ਦੇਖੇ ਤਿਸੁ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਵੈ॥³

9) ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ

ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉੱਚਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਇਹ ਹਨ:

ਬਿਨਾ ਸਿੰਗੀ ਨਾਦ ਵਾਜੈ।

ਬਿਨਾ ਬਾਦਰ ਰਗਨ ਰਾਜੈ॥⁴

ਇਥੇ ਸਿੰਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਨਾਦ ਦੇ ਵੱਜਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਭਾਵ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਤੋਂ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਗਨ (ਦਸਮਦੁਆਰ) ਉੱਤੇ ਬਿਨਾ ਬਦਨਾਂ ਤੋਂ ਰਰਜਣਾ ਗਿਯਾਨ ਦੇ ਉਦੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 49.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 602.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 605.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 638.

ਜਿਸੇ ਬਿਨੁ ਪਰ ਪੰਖ ਚਨੈ ਉਡਿ ਬੰਡਾ।
ਇਹ ਬਿਧਿ ਇਉ ਮਨ ਚੜੈ ਬੁਧਿਮੰਡਾ॥¹

ਪੇਰਾਂ ਅਤੇ ਬੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚਲਣ ਜਾਂ ਉਡਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੀਪਕੁ ਜਾਗਿ ਧਰੈ ਬਿਨੁ ਤੇਨੈ, ਭਵਿਰੁ ਦੇਖਿ ਨਪਟਾਨੈ।²

ਇਥੇ ਤੇਨ ਬਿਨਾਂ ਬਲਦੇ ਦੀਪਕ ਦੇ ਵਿਰੋਧਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

10 ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬ

ਹਰ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਨਾਨ ਭਾਠ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰੀਆਂ ਅਪਛਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਕੁਝ ਭਾਵਮੂਲਕ ਜਾਂ ਬਣਨਾ ਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਣਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਉਲੇਖ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।³ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਖਾਈ।

... ..
ਏਕੁ ਭੁਜਾ ਮਾਹਿ ਸੰਖਿ ਹੀ ਧਰਿਯਾ।

ਦੂਜਾ ਭੁਜਾ ਮਾਹਿ ਚਕ੍ਰੁ ਹੀ ਕਰਿਯਾ।

... ..
ਇਸ ਖਾਠ ਭੁਜਾ ਕਾ ਕੀਯਾ ਵਰਤਾਰਾ।⁴

ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਚੌਠ ਭੁਜਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਨੰਤਬਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 7.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.

3. ਦੇਖੋ: 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ) — ਬਿਸ਼ਨ (ਪੰਨਾ 670), ਬ੍ਰਹਮਾ (ਪੰਨਾ 654), ਸ਼ਿਵ (ਪੰਨਾ 654), ਧਰਮਰਾਧ (ਪੰਨਾ 654), ਇੰਦਰ (ਪੰਨਾ 654), ਹਰਨਾਖਸ਼ (ਪੰਨਾ 701), ਪਰਸਰਾਮ (ਪੰਨਾ 701), ਨਰਸਿੰਘ (ਪੰਨਾ 700), ਕ੍ਰਿਸ਼ (ਪੰਨਾ 701), ਕਾਮਧੇਨ (ਪੰਨਾ 701) ਆਦਿ ਪੋਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 619.

ਸ੍ਰੀ ਭੋਖਣ ਮਨ ਮਹਿ ਜਬ ਜਾਣਾ।
ਤਬ ਮਨੁ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਮਾਰੀ ਸਮਾਣਾ॥¹

ਕੁਪਾਨ ਸੁਬਦ ਦਾ ਖਰਬ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਜਾਂ ਸੁਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਪੌਰਾਣਿਕ ਬੀਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦਰਜਿਤ ਹੈ:

ਬਨਿ ਰਾਜਾ ਪਈਯਾਨ ਕੇ ਧਸਾਈਯਾ।
ਜਿਨਿ ਮਾਯਾ ਦਾ ਰਰਬ ਰਖਾਈਯਾ॥²

‘ਰਾਜਾ ਬਨੀ’ ਦਾ ਇਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਬੀਬ ਮਨੁੱਖੀ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

11) ਧੋਰ ਬੀਬ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਧੋਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧੋਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹਠ ਧੋਰ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਅਨੇਕ ਬੀਬ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹਨ। ਹਠ ਧੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਰੀਰ ਵਿਚ ਕਈ ਕਮਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਕਮਨ ਮੁੱਖ ਹਨ — ਰਿਦੇ ਕਮਨ ਅਤੇ ਉਨਟ ਕਮਨ (ਦਸ਼ਮ ਦੁਖਾਰ)।

ੳ) ਹਿਰਦੇ ਕਮਨ: ਹਿਰਦੇ ਕਮਨ ਦੇ ਬੀਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਹਿਰਦੇ ਭੀਤਰਿ ਕਹੀਯੋ ਕਾਠ।
ਰੀਖਕ ਕਿਰਣ ਜੋਤਿ ਓ ਨਿਰਮਨ॥³

ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਖਾਨ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਿਰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਮਨ ਦੇ ਬੀਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤਾਸ਼ਜਾਨ ਅਤੇ ਨਿਰਮਨ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ੴ) ਘੋਮੁਖੀ ਕਮਨ: ਹਠ ਧੋਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਦਰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕਮਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੂੰਹ ਚਿੱਠੀ ਵੱਠ ਹੈ — ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਉਨਟਾ ਕਮਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਬੀਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਕੁਝਜ ਮਥਨਿ ਮਹੀ ਮਨੁ ਮਰਨਾਨਾ, ਤਬ ਉਨਟਿ ਕਾਠੁ ਬਿਰਸਾਵੇ॥⁴

ਕਮਨ ਦਾ ਉਨਟਾ ਹੋਣਾ ਸਾਧਕ ਦੀ ਉਨਟੀ ਵਿਚਰੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਉਨਟ ਕਮਨ ਦੇ ਇਸ ਬੀਬ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧਾਰ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅੰਤਰਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ੲ) ਸੁੰਨ ਮੂਨਕ ਬੀਬ: ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਖਾਤਮਾ ਜਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰਨਾ ਇਸ ਸੁਨਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬੀਬ ਰਾਹੀਂ

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 90.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 661.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 621.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9.

ਸਰਨ ਅਧਿਯਾਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁੰਨ ਦੇ ਠਾਠ ਬਣੇ ਸੁੰਨ ਮਹਿਲ, ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ, ਸੁੰਨ ਭੀਰਵਰ ਆਦਿ ਬ੍ਰਿਥ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰਿ ਅਪਰੰਪਰ ਪੂਰਾ। ਤਾ ਮਹਿ ਕਮਲ ਬਹੁਤ ਬਿਸਥੀਰਾ।¹

ਸੁੰਨ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਇਸ ਬ੍ਰਿਥ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸੁੰਨ ਭੀਰਵਰਿ ਮਸਤਕਿ ਘਰ ਚੰਦਾ।²

ਇਸ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਾ ਘਰਵਾ ਸੁਖਮਨਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਦੇ ਬ੍ਰਿਥ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਦਾ ਦਸ਼ਮ ਦੁਆਰ ਤਕ ਅਪੜਨਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾਮੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਏ ਹੋਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਯੋਗ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬ੍ਰਿਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੀਰਵ ਰੁਝਾ (ਪੰਨਾ 634), ਹਾਟ (ਪੰਨਾ 639, 640), ਦੁਆਰ (ਪੰਨਾ 621), ਚੰਦ ਸੂਰਜ (ਪੰਨਾ 8), ਰੁਝਾ ਮਹਲ (ਪੰਨਾ 9), ਭਰਨ (ਪੰਨਾ 12) ਅਤੇ ਬੀਕਨਾਠ (ਰੰਗਲਿਨੀ) ਪੰਨਾ 12) ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਵੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਖੇਤਰ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਅਮੀਰ ਬ੍ਰਿਥਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬ੍ਰਿਥ ਰਸਾਂ, ਅਨੰਤਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਬ੍ਰਿਥ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬ੍ਰਿਥਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਰੰਧ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਬ੍ਰਿਥ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੀ ਬ੍ਰਿਥਾਤਮਕ ਚਿੱਤ੍ਰਾਵਲੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਬ੍ਰਿਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਪਰਿਯੋਗ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬ੍ਰਿਥ ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਧਿਕ ਸੰਵਿਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਨ ਪਾਠਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਿਥਾਵਲੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 642.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 671.

ਪ੍ਰਤੀਕ

ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ। ਬੰਨ੍ਹੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਈਂ symbol ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਰੋਪ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਪਰੋਖੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਖਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਰੱਖ ਜਾਂ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਜਗਤ ਤੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਕੇ ਬਹੁਤ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।¹

ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਖੋਜਣਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਜਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਨਈਂ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਕਲਪਨਾ ਉਭਾਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚੁਕੁਚੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਨਈਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਆਦਿ ਅਦਿਖ ਅਤਮਿਕ ਸੱਤਾ ਨੂੰ 'ਐ' ਜਾਂ ਅਕਾਨਪੁਰਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਖੋਜਣਾ ਨਾਨਕ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਰੁਣਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੋਚ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਾਠਕ ਦੀਆਂ ਆਂਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਉਥਰਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਤੋਂ ਈਸ਼ਵਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੁਢਲੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਅਦਿਖ ਅਤੇ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤਮਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਖ਼ੋਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਹੋਰ ਹੋਰੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਮਾਨਸ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਰੁਕਾ ਕੇ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀਕਸ਼ਾਲੀ ਕਵੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।³

1. ਏਏ: a) M.H. Fyler, Aristotle's Art of Poetry, pp. 15, 21, 27.

b) Lamborn, Elements of Literary Criticism, pp. 18, 19.

c) Herbert Reid, Meaning of Art, pp. 62, 71.

d) A. Ankaran, Theories of Rasa and Dhvani, pp. 31, 35.

2. ਏਏ: a) Cassell's Encyclopaedia of Literature, (ed. S.H. Steinberg), London, 1933.

b) Dr A.C. Pandeyay, Comparative Aesthetics, pp. 2, 5, 8.

c) Lamborn, Elements of Literary Criticism, pp. IV, V (Introduction).

3. ਏਏ: S. Freud, Outline of Psycho-analysis, London, 1911, pp. 21, 32.

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਨੇ ਚੰਡੀ, ਭਕਤਿਤੀ ਯਾਦਿ ਪੋਰਾਟਿਕ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। 'ਬੰਚਕੁ-ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਯਾਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਨੂੰ ਘਨੇਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨੀਕਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,
2. ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ (ਦੀਪਤੀ ਮੁਨਕ ਅਤੇ ਵਾਤਸਲਯ ਮੁਨਕ),
3. ਪੋਰਾਟਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,
4. ਸੰਖਿਯਾ ਮੁਨਕ ਪ੍ਰਤੀਕ,
5. ਸਾਮਾਨਯ ਪ੍ਰਤੀਕ।

1) ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹਠ ਧੋਰ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਘੁੰਟਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਘਨੇਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਹਠ ਧੋਰ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਲੇਖਣੀ ਧੋਰ ਹਨ:

ੳ) ਸੁਸ਼ੀਅਰ: ਸੁਸ਼ੀਅਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ। ਹਠ ਧੋਰ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾੜੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚੰਦ, ਸੂਰਜ ਸੁਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੜਾ, ਪਿੰਡਨਾ, ਸੁਖਮਨਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਕਨੁਖਾ ਡਾਟੇ ਸਸੀਅਰ ਨਹੀਂ ਡੁਟਾ।¹

ਸਬੁਠ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੰਨ ਪੜਵਾ ਕੇ ਵੀ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਤੋਂ ਚੋਟ ਵਾਲੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕੰਨ ਪੜਵਾਉਣਾ ਬੇਅਰਥ ਹੈ।

ਖ) ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰਜ: ਹਠ ਧੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖਮਨਾ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੜਾ ਸੂਰਜ ਨਾੜੀ। ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੜਾ, ਪਿੰਡਨਾ ਦਾ ਬੋਧ ਇੰਜ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰਜ ਇਕੱਠਰ ਕਰੇ ਨਿਵਾਸੁ।²

ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਇਕ ਸਾਥ ਰਹਿਣਾ ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹੀ ਕੰਠ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇੜਾ, ਪਿੰਡਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰਜ ਇਕੱਠੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 336.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 393.

ੲ) ਨੰਕਾ ਰਤ੍ਨ: ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਦਾ ਬੋਧ ਨੰਕਾਰਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਦੀ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਸਤਪੁਰਖ ਜਬ ਖਰਿਖਾ ਕੀਨੀ।
ਨੰਕਾ ਰਤ੍ਨ ਕੀ ਸਭ ਮਿਤ ਨੀਨੀ॥¹

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਨ ਦਸਮ ਦੁਖਾਰ ਤਾਈਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਠਨ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ 'ਨੰਕਾ ਰਤ੍ਨ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।²

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਨ ਧੋੜ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਸੁਬਦ: ਸੁਬਦ ਦਾ ਖਰਬਾ ਹੈ ਖਵਾਰ। ਵਿਖਾਰਣ ਖਟੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਸਤੁ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੰਥਿ ਸੁਬਦ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸੁਬਦ ਦਾ ਖਰਬਾ ਹੈ ਗਿਣਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੁਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਖਟੇ ਗੁਰੂ ਵੀ ਸੁਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖਾਪਣੇ ਗਿਣਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਕੁਣ ਵਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਖਾਦਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਖਟੇ ਗੁਰੂ ਖਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਾਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗਿਣਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬਿਨੁ ਸੁਬਦੇ ਭਰਮਾਏ.....।⁴

ਭੀਤ: 'ਭੀਤ' ਦਾ ਖਰਬਾ ਹੈ ਭੈ। ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ 'ਭੀਤ' ਸੁਬਦ ਨੂੰ ਭ੍ਰਮ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਭੀਤਿ ਵਾਹਿ ਸਭ ਕਿਯਾ ਮੇਦਾਨਾ.....।⁵

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੋਧ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਭ੍ਰਮ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਭੈ ਨੂੰ ਤੋੜਕੇ ਸਾਧਕ ਖਾਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 395.

2. ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਦੇਖੋ: 'ਰੋਕਖਬਾਣੀ' (ਸੀਪਾ. ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਬਾਣ), ਪੰਨੇ 80, 82.

3. ਦੇਖੋ: ੳ) ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, 'ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ', ਪੰਨੇ 75, 78, 79.

ੲ) 'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੀਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ), ਪੰਨਾ 108.

ੲ) ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ, 'ਕਬੀਰ', ਪੰਨਾ 75.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 181.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 70.

2) ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਜਾਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਨ ਵਿਅਕਤੀਕਤ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਨੀਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕ੍ਰਿਥਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਾਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਨ ਭਰਤ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਨਾਨ ਹੀ ਉਸਦਾ ਕਠਿਨਾਣ ਬੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਰਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਨ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਦੀਪਤੀ ਭਾਵ, ਵਰਸਨ ਭਾਵ, ਮਿੱਤਰ ਭਾਵ, ਦਾਸ ਭਾਵ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ੁਤਰੂ ਭਾਵ ਵੀ ਕ੍ਰਿਥਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੇ ਭਰਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮਨੋਵਿਰਿਯਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇਹੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ:

ਤੁਲਸੀ ਜਾਪਣੇ ਰਾਮ ਕਉ ਗੀਤ ਭਜੇ ਚਾਰੇ ਖੀਜ।
ਉਠਣੇ ਸਾਧਿ ਜਾਮਿ ਹੀ ਪਏ ਬੇਤ ਮੇਂ ਬੀਜ॥

(ਦੇਹਵਾਨੀ)

ਠਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਸੀਤਾ ਨੇ ਜਾਪਣੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਯਕਾਨਪੁਰਖ ਨਾਨ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਜੇਸੀ ਮੇਂ ਭਾਵੇਂ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੇਸਕਾ ਕਰੀ ਰਿਯਾਨੁ ਵੇ ਲਾਨੇ।²

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਧ ਤੁਕ ਵਿਚ ਤੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਯਕਾਨਪੁਰਖ ਨੂੰ ਜਾਪਣਾ ਪਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੀਪਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਸੂਚਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਨ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਾਂ ਪਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਨੀਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਿਰ ਅਤੇ ਰਿਸਾਨੁ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪਿਰ ਗੋਸਾਨੁ ਤਿਯਾਤ ਕੇ ਰਾਤੀ ਦੂਜੇ ਭਾਧ।
ਮਹਨੁ ਨਾ ਪਾਵੇ ਬਲਿਮਈ ਦੂਜੇ ਭਾਧ ਖੁਆਬ॥³

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਪਿਰ ਰਿਸਾਨੁ' (ਪ੍ਰਭੂ) ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ 'ਰਾਤੀ ਦੂਜੇ ਭਾਧ' ਅਤੇ 'ਮਹਨੁ' ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

1. ਭਰਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਭਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁਤਰ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਿਥਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਓ) ਨਾਰਦ ਭਰਤਿ ਸੁਤਰ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਭਾਸ਼ਣ
ਅ) ਸ਼ਾਂਡਿਲਸ, 'ਭਰਤਿ ਸੁਤਰ'

2. 'ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਥਾ', ਪੰਨਾ 722.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ),
ਪੰਨਾ 358.

ਸ਼੍ਰਿਤਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੁਬਦ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ:

ਘੋਮ ਪਟੇਲਾ ਘੋਮ ਕਾ, ਹਰਿਕੁਣ ਪਰਿਰੇ ਹਾਰ।
ਕਾਮਣਿ ਹਰਿ ਵਰੁ ਪਾਸਾ, ਕੁਝਾ ਕੁਣੀ ਘਪਾਰ॥¹

ਘੋਮ ਦਾ ਰੰਗੀਨ ਕਪੜਾ, ਹਰੀ ਦੇ ਕੁਣਾਂ ਦਾ ਚਾਰ, ਕਾਮਣ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਹਰ ਵਰ (ਪ੍ਰਭੂ) ਬਿਭਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੋਭਾਵੰਤੀ ਸੋਹਾਗਨੀ ਸੁਬਦਿ ਸੋਭਾਭੀ ਲਾਨ।
ਮਹਨੇ ਮਹਨ ਬੁਲਾਈਐ ਕੰਡ ਰਵੇ ਗੀਸਾਨ॥²

ਸੋਭਾਵੰਤੀ, ਸੁਹਾਗਨੀ ਸੁਬਦ (ਗਿਯਾਨ) ਦੇ ਲਾਨ ਰੰਗ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਚਿਤਰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਮਿਕ ਹੈ।

‘ਝਾਰਾਮਾਹੇ’ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਘੋਮ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਸਾਵਣ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਹਾਗਣੀ ਪਿਰ ਬੰਦਰਿ ਝਾਹਰਿ ਪੋਟ॥³

ਸੁਹਾਗਣੀ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨਾਨ ਘੋਮ ਮਨ ਦੇ ਬੰਦਰ ਉਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਝਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਈਂ ਮੁਸਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੀਰਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਝਾਰਾਮਾਹੇ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤੁਕਾਂ⁴ ਵਿਚ ਟੀਪਰੀ ਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁਠਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਏਕੇ ਝਾਪ ਏਕ ਹੋ ਮਾਈ। ਨਾਨਕ ਸਭ ਮੇਂ ਏਕ ਸਮਾਈ॥⁵

3) ਪੈਰਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ 358.

2. ਉਘੀ, ਪੰਨਾ 358.

3. ਉਘੀ, ਪੰਨਾ 399.

4. ਵੇਖੋ: ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ) ੳ) ਚੇਤ ਸੁਹਾਵਾਂ ਤਿਨ ਕਉ ਜਿਨ ਮਿਨਿਯ ਪੁਰਖ ਸੁਜਾਨ, ਪੰਨਾ 397. ੲ) ਜੇਨ ਸੁਹਾਵਾਂ ਤਿਨਾਂ ਕਉ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਸਮੇ ਨਾਨਿ ਨਾ ਤੰਗੁ। ਪੰਨਾ 398. ੳ) ‘ਘੋਸੁ’ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਘੋਮ ਭਾਵਨਾ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ:

ਨਾਚੀ ਤੇ ਵਡਭਾਗਣੀ ਸੋਹਣੁ ਸਸਮਹਿ ਪਾਸ। ਪੰਨਾ 400.

5. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੀਪ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 633.

‘ਪੁਰਾਣ’ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚਿੰਨ ਨਥੇ ਮਠਨ ਦਾ ਉੱਥਾ ਰੂਪ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਈ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਨਈ ਰਣੇ ਅਨੇਕ ਸੁਬਦ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਰੁਣਵਾਦੀ ਕਥੀਥਾਂ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੋਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀਥਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਨੀ ਹੋਨੀ ਇਹ ਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਰਣੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਵਣ ਸੁਬਦ ਅਜ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਖੋਧਿਕ ਨਾਂ ਹੈ ਕੇ ਇਕ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਿਰਰੁਣਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪੋਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਨਰ: ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਰ ਮਿਥਲਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਨ, ਸੀਤਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਰਿਕਾਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਜਨਰ’ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਜਨਮਸਾਖੀਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਜਨਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਨਿਯਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਥ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮਸਾਖੀਥਾਂ ਦੇ ਸੁਰਧਾਨੂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਜਨਰ ਦੇ ਰਿਕਾਨਵਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਜਨਰ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਜਬ ਹਮ ਭਗਤ ਭਏ ਸੁਖ ਦੇਵਾ। ਤਬ ਜਨਰ ਵਿਦੇਹ ਕੀਥਾ ਕੁਰਦੇਵਾ॥¹

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ‘ਸੁਕਦੇਵ’ (ਸੁਖਦੇਵ) ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਰਿਕਾਨ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਜਨਰ ਨੂੰ ਖਾਪਣਾ ਗੁਰੂ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਜਨਰ ਤੇ ਸੁਕਦੇਵ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਪਰ ਖਾਪਣੇ ਰਿਕਾਨ ਅਤੇ ਖਾਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਖਾਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਰਣੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਭੇਰਉ’ ਅਤੇ ‘ਭਰੁੜ’ ਨੂੰ ਜਤ ਦਾ ਹਨੁਵਤਿ (ਹਨੁਮਾਨ) ਨੂੰ ਬਨ ਦਾ ਅਤੇ ਕੋਰਖ ਨਾਥ ਨੂੰ ਸਿੰਧੀਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।²

4) ਸੰਖਿਥਾ ਵਾਚੀ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀਥਾਂ ਸਮਸਿਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਝਾਉਣ ਲਈ ਸੰਖਿਥਾਵਾਚੀ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਗੁਣ (ਸਤ, ਰਜ, ਤਮ) ਪੰਚ ਮਹਾਭੂਤ (ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ ਅਗਨੀ, ਵਾਯੂ, ਅਕਾਸ਼) ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਥਾਂ (ਪੰਜ ਗ੍ਰਹ ਇੰਦ੍ਰੀਥਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਰਿਕਾਨ ਇੰਦ੍ਰੀਥਾਂ) 25 ਤੱਤ (ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤ, ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਥਾਂ, ਪੰਜ ਤਨ ਮਾਕ੍ਰਾਵਾਂ ਅਤੇ

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਥ), ਪੰਨਾ 252.

2. ਦੇਖੋ: ਉਗੀ, ਪੰਨੇ 415, 416.

ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਚਿਤ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਖਾਤਮਾ) ਖਾਦਿ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਫਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਾਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ੳ) ੧੬: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਅਵੇਤ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ '੧੬' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

੧੬ ਕਾਰੁ ਕੁਰ ਕਰਮੇ, ਦੁਸਰ ਨਾ ਧਰਵੇ।¹

ਇਸਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਹਰ ਖਧਿਆਇ ਦਾ ਪ੍ਰਵੰਤ '੧੬' ਨਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ '੧੬' ਦੇ ਖਧਿਆਤਮਿਕ ਅਰਥ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾਚਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅ) ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਚੇਤ ਹੈ। ਖਾਮ ਤੋਂ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਥੋੜੇ ਚੌਠ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਗੁਣਾਂ ਲਈ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਪੀਰ ਤੀਨਿ ਲੁ ਚਾਰ ਸਮਾਵੇ।²

ਇੱਥੇ 'ਪੀਰ' ਸ਼ਬਦ ਪੰਜ ਮਹਾਗੁਣਾਂ ਲਈ, 'ਤਿੰਨ' ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਲਈ, 'ਲੁ' ਸ਼ਬਦ ਨੌ ਦਵਾਰਾਂ ਲਈ ਅਤੇ 'ਚਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਚਿਤ, ਹੰਕਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ੲ) ਪੀਰ: (ਪੰਜ ਮਹਾਗੁਣ) ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਵਾਯੂ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਪੀਰੇ ਸਾਧਿ ਜਨਾ ਕੁਰ ਭਾਵੀ। ਪੀਰੇ ਜੀਤਿ ਅਰਿ ਨਵਨਿਧਿ ਪਾਈ॥³

ਪੀਰ ਚੇਰ⁴ ਤਿਸੁ ਅਰੁ ਮੁਸਰਿ...।⁵

ਪੀਰ ਚੇਰ = ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 157.

2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 157.

3. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 148.

4. ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਚੇਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਕਬੀਰ ਖੰਟਨ ਕਾਰਿਵਾ, ਪੀਰ ਚੇਰ ਦਸ ਦੁਆਰ। ਏਥੇ: 'ਕਬੀਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਨੀ' 21/6.

5. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 340.

- ਸ) ਬਹੱਤਰ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 72 ਕੋਸ਼ ਠਾੜੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੱਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ¹ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਬਹੱਤਰਿ ਕਰ ਮਹਿ ਦੇਵ ਬੰਧਾ।²

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ ਬਨੁਸਾਰ 72 ਠਾੜੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।

- ਬ) ਲੰਖ ਚੋਰਾਸੀ: 84 ਲੰਖ ਜੂਠੀਆਂ ਨੂੰ 'ਲੰਖ ਚੋਰਾਸੀ'³ ਜਾਂ 'ਚੁਰਾਸੀ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਲੰਖ ਚੋਰਾਸੀ ਕਰਤਿ ਨਾ ਨੇਟੇ।⁴

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਈ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ।

5) ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਧੋਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

- 6) ਭੁੰਦਰ: ਭੁੰਦਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਭੀਰਵਾ। ਭੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਖਾਚਰੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੈ ਭੁੰਨਾਂ ਨਾਨ ਜਾਂ ਭੁੰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਖਿੰਨੇ ਜਰਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਭੁੰਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬਿਨੁ ਬੁਝਦੇ ਭਰਮਾਧੀ, ਭੁੰਦਰ ਨਿਰਾਸਾ ਜਾਯ।⁵

1. ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਬਹੱਤਰ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:

"ਲੱਖੁ ਬਹਿਯਾ ਦਸ ਰੇਨ ਭਾਇ।

ਕਸ ਨਿ ਬਹਤਰਿ ਲਾਇ ਤਾਹਿ॥" ਦੇਖੋ: 'ਕਬੀਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਲੀ', 26/4.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 347.

3. ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:

"ਤੰਡੀਸ ਕਰੋਕੀ ਹੀ ਬੇਨ ਖਾਨਾ। ਚੋਰਾਸੀ ਲੰਖ ਰਿਰੇ ਰਿਵਾਨਾ॥" 'ਕਬੀਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਲੀ', 42/5.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖ), ਪੰਨਾ 148.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141.

ਇਸ ਤੁਕ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੰਡਿਤਾਨੀ ਜੀਵ ਰਿਖਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲ ਭਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਭ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਭਉਰ' ਸ਼ਬਦ ਖੰਡਿਤਾਨੀ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖੰਡਿਤਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ:

ਭਉਰ ਭਵਿਤਾ ਭਾਨੀਏ, ਭਰਮਿ ਭੁਲਾ ਉਦਿਆਨ।
ਬਿਖ ਰਸ ਚਾਖੀ ਭਵਰਤੀ, ਮਨ ਮੁਖਿ ਬੀਧ ਖੰਡਿਤਾਨ॥¹

- ਖ) ਹੀਸ: ਹੀਸ ਰਿਖਾਨੀ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਘਣਸਥਾ ਨੂੰ 'ਹੀਸ' ਜਾਂ 'ਪਰਮ ਹੀਸ' ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਯਾਦਿ ਕੁੰਭ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਧਰ ਹਰਿਬਸੈ ਸਰੁ ਭਰੇ, ਹੀਸ ਨਿਰਾਨਮੁ ਲਾਨ।
ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ ਵਿਕਟੇ, ਕੁਰਮੁਖਿ ਬੇਜਿ ਨਿਹਾਨ॥²

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਰੂਪਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ — 'ਧਰ ਹਰਿ' (ਮੇਘ, ਬਦੌਲ) ਰਿਖਾਨ ਦਾ ਜਨ ਵਰਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਸਰੋਵਰ' (ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ) ਰਿਖਾਨ ਰੂਪੀ ਜਨ ਨਾਲ ਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੀਸ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਾਨ, ਮਾਣਕ ਅਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਬੇਜ ਕੁਰਮੁਖ (ਸੱਚਾ ਸਾਧਕ) ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਮੇਘ, ਹੀਸ, ਮਾਣਕ, ਮੋਤੀ ਅਤੇ ਕੁਰਮੁਖ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀਸ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਿਖਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- ੲ) ਕਾਰ: ਖੰਡਿਤਾਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼੍ਵਈ ਵਿਖਰਤੀ ਨੂੰ ਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਸੰਗਤਿ ਕਾਰ ਕੁ ਪੀਖਿ ਕੀ, ਕਿਉਂ ਛੁਟੇ ਤਿਨ ਪਾਸ।³

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਕਾਂ' ਨੂੰ ਕੁਪੀਖੀ ਯਰਥਾਤ ਅਪਵਿਤਰ ਪੀਣੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸੰਗਤੀ ਨੂੰ 'ਪਾਸ' ਯਰਥਾਤ 'ਜਾਨ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੀਸ ਅਤੇ ਕਾਂ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਾਧਨਾਂ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਯਕਸਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- ਸ) ਬਿਖ ਕੀ ਵਾੜੀ: ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸੀਸਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਭੜੀਚਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੀਸਾਰ ਰੂਪੀ ਵਿਸ਼ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਜਾਂ ਛੂਹ ਕੇ ਵੀ ਵਿਖਰਤੀ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਯਸ਼ਾਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 141.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141.

ਵਾਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਉਸਦੀ ਮਿਤ੍ਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਸ ਡਿਥਾਨਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬਿਖ ਕੀ ਬਾਕੀ ਬੇਧਿਯਾ, ਜਮਪੁਰਿ ਰੋਟਾ ਖਾਧ।¹

ਬਿਖ ਕੀ ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਟਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਪੁਨੇਕ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ।

- ਹ) ਕੁੰਠ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਕਮਠ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ 'ਕੁੰਠ' ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਰੁਣਵਾਦੀ ਭਾਵਿ ਵਿਚ ਅਟੱਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ਕੁੰਠ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਧਰ ਹਰਿ ਬਸੇ ਸਰ ਭਰੇ, ਸਹਜਿ ਨਿਪਜੇ ਕੁੰਠ।
ਉਨਮਨਿ ਕੀ ਬਰਖਾ ਕਰੇ, ਸਹਜਿ ਮਠਾਏ ਸਉਣ॥²

ਇਸ ਤੁਰ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨਮਨਿ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਰਿਖਾਨ ਰੂਪੀ ਵਰਖਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਕਮਠ (ਕੁੰਠ) ਪਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਿਖਾਨੀ ਪੁਰਖ (ਕੁੰਠ) ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।³

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚੇਤਾ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਖੋਰ ਮਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਨ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਦਿੰਦੇ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਬਿੰਬ ਸੁਕਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਭਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਰਨੀਕੀ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸਰਲ ਵਿਵਰਣ ਸੀ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 141.

2. ਉੱਥੀ, ਪੰਨਾ 141.

3. ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਕੁੰਠ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਮਠਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੰਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ), ਪੰਨਾ 156.

ਅਨੰਕਾਰ-ਯੋਜਨਾ

ਅਨੰਕਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਅਨੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਭੁਸ਼ਨ' ਜਾਂ 'ਭੋਗਣਾ', ਪਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਠਾਠ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੋਭਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਹਨ।¹ ਈਸਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਨੌਂਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਦੀ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨੰਕਾਰ ਠਾਠ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੋਭਾ ਵੱਧਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਖਾ।² ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਪੁੰਜ ਕੇ ਮੀਮਟ ਵਰਗੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਅਨੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਸਬੂਤ ਤੱਤ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:³

- I ਸ਼ਬਦ ਅਨੰਕਾਰ,
- II ਅਰਥ ਅਨੰਕਾਰ,
- III ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਨੰਕਾਰ।

I ਸ਼ਬਦ ਅਨੰਕਾਰ

ਸ਼ਬਦ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੱਖਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਠਾਠ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਹੈ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਨੰਕਾਰ।

1. ਦੇਖੋ: 6) ਬਨਾਰਸ ਓਪਾਧਿਕਾਇ, 'ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨੇ 21-26.

ਅ) S.K. De, History of Sanskrit Poetics, Vol. I, pp. 5-7.

2. ਦੇਖੋ: 6) ਮੀਮਟ, 'ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੰਨੇ 125, 131.

ਅ) ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਕਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ) ਪੰਨੇ 7-8.

ੲ) ਜਗਨ ਨਾਥ, 'ਰਸ ਰੰਗਧਰ', ਪੰਨੇ 25, 31.

3. ਦੇਖੋ: 6) ਭੋਜ, 'ਸਿੰਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੰਨੇ 6, 9.

ਅ) S.K. De, History of Sanskrit Poetics, pp. 11, 15.

ੲ) ਡਾ. ਨਰੇਂਦ੍ਰ, 'ਰਸੀ ਕਾਵਿ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ', ਪੰਨੇ 7, 15.

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਨੰਕਾਰ

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਨੰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਨ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੂਤੀ ਪੱਖ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਨੂੰ ਰਸ ਅਰਥਾਤ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਰਸ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।² ਫਲਸਰੂਪ ਉੱਗਾਰ ਰਸ ਲਈ ਕੋਮਲ ਖੋਖਰ ਅਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਲਈ ਖਰਵੇ ਖੋਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਯਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਸਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੋਮਲ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਨੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਨੂੰ ਛਿਤੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੁਝ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ੳ) ਤਬ ਅਰਮ ਪੰਥ ਕੀ ਬੁਝੈ ਵਾਟ। ਤਬ ਪੂਰਣ ਹੋਵੈ ਅਉਥਣ ਵਾਟ॥⁴

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਟ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਨੰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਯਾਮ ਤੋਰ ਤੇ 'ਟ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੋਮਲ ਰਸਾਂ ਲਈ ਠਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਜਤਨ ਦੇ ਜੀਜਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟਾਉਣ ਲਈ ਕਦੇ ਕਦੇ ਖਰਵੇ 'ਟ' ਯਾਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਉੱਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅ) ਅਚਰਜੁ ਕਹੀਐ ਯਾਤਮਾ, ਅਚਰਜ ਤਾਂ ਕੈ ਭੋਸ।
ਅਚਰਜੁ ਮਿਲਿਯਾ ਅਚਰਜੁ ਭਯਾ ਅਚਰਜਤਾ ਕੈ ਦੇਖ॥⁵

ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਾਰ 'ਅ' ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਵਾਰ 'ਅ' ਯਾਦਿਯਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਚਰਜ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜ ਵਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੋਮਲ ਖੋਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਚਰਜ' ਸੁਬਦ ਦੀ ਯਾਦਿਰਤੀ ਨਾਲ ਯਮਕ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਏਥੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁶

1. ਏਥੇ: ੳ) ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਰਚਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ) ਪੰਨੇ 105, 110.

ਅ) ਰਾਮ ਦਰਿਠ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਕਾਵਿਯ ਦਰਪਣ', ਪੰਨੇ 151, 177.

ੲ) ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਭਾਰ ਦੂਜਾ, ਪੰਨੇ 75, 82.

2. ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਰਚਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਪੰਨਾ 108.

3. ਏਥੇ: ਡਾ. ਸਤਦੇਵ ਚੋਧਰੀ, 'ਅਨੰਕਾਰ ਸੰਪਰਦਾਇ', ਪੰਨੇ 7, 9.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 419.

5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 436.

6. ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੁਬਦ ਦੀ ਯਾਦਿਰਤੀ ਨੂੰ ਯਮਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸਨੂੰ ਸੁਬਦ ਅਨੰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਨ ਹੀ ਅਰਥ ਅਨੰਕਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ੲ) ਖਰਾ ਖਰਾ ਖਾਥੇ ਸਭ ਕੋਇ। ਖਰਾ ਰਤਨ ਜੁਫ਼ ਚਾਰੇ ਹੋਇ॥¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਖ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚਾਰ ਵਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਰ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਤ ਰਸ ਦੇ ਬਨੁਕੁਨ ਵਰਣ ਯੋਜਨਾ ਇਥੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸ) ਬਾਠ ਬਨੰਤਰ ਰਵਿ ਰਹਿਯਾ, ਪੁਰ ਸੁਭਦੀ ਵੀਚਾਰੁ।²

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਰ' ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਅਤੇ 'ਬ' ਦੋ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ।

ਹ) ਦਾਨਦੁ ਭੀਜਨ ਦੁੱਖ ਦਨਨੁ ਰੁਗਮੁਖ ਰਿਖਾਨ ਧਿਯਾਨ।³

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਦ' ਚਾਰ ਵਾਰੀ, 'ਨ' ਦੋ ਵਾਰੀ ਅਤੇ 'ਠ' ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਭੀਜਨ ਦੀ ਟਿੱਪੀ ਬਨੁਪ੍ਰਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਨਥਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਨਾਨ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ੳ) ਭੀਨ ਭੀਨ ਖੜੀਥੇ ਖੜਿ ਖੜਿ ਭੀ ਢਾਹਿ ਉਸਾਰੇ ਉਸਰੇ ਢਾਹੇ।⁴

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਡ' ਦੋ ਵਾਰ, 'ਖ' ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਅਤੇ 'ਢ' ਦੋ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਹਾਨੀਕ 'ਡ' ਅਤੇ 'ਢ' ਖਰਵੇ ਖੋਖਰ ਹਨ ਪਰ ਬਦਤੁਤ ਰਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਇਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖ) ਰਰਜ ਰਰਜ ਸਰਖਤ ਸਰ ਭਰਨਾ।⁵

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਰ' ਪੰਜ ਵਾਰ 'ਰ' ਦੋ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਖੋਖਰਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾ ਨਾਨ ਵਰਖਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਿਖਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੫੫ ਘਰਬ ਘਨੰਤਾਰ

ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਨੁਸਾਰ ਘਰਬ ਘਨੰਤਾਰ ਘਰਬ ਦੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਘਰਬਾਤ ਸੁਬਦ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਘਨੰਤਾਰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਜਿਵੇਂ 'ਉਹ ਸੁਰ ਹੈ' ਵਿਚ ਸੁਰ ਦੀ ਬਾ ਕੋਈ ਹੋਰ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪ. ਸੰਡ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 443.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 444.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 444.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 445.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 473.

ਸ਼ਬਦ ਜਿਵੇਂ 'ਸਿੰਘ' ਜਾਂ 'ਕੇਹਰੀ' ਰਖਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਇਥੇ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਬਦ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਨਟ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਅਨੰਕਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਅਰਥ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵਰਗ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਵਰਗ² ਦੋ ਹਨ:

- 1) ਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਨੰਕਾਰ,
- 2) ਅਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਨੰਕਾਰ।

ਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕੁਝਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਚੰਨ ਵਰਗਾ ਮੂੰਹ'। ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਨਟ ਅਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1) ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ

ਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਹੈ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ। ਉਪਮਾ ਦੇ ਚਾਰ ਖੰਡ ਹਨ ਅਤੇ ਉਪਮਾ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।³ ਆਮ ਤੌਰਤੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰੂਕਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨੰਕਾਰ ਸਹਿਜੇ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਜਿਉ ਜਨ ਉਪਰਿ ਬਿੰਬ ਕਹਾਈ॥ ਤੇਸੇ ਆਤਮ ਮਹਿ ਬਿਖਯਾਈ॥
ਜੇਸੇ ਕਾਸੀ ਮਹਿ ਨਾਦੁ ਪ੍ਰਕਾਸੀ॥ ਉਲਟਿ ਨਾਦੁ ਕਾਸੀ ਰਨਿ ਜਸੀ॥
ਜੇਸੇ ਬਰਖਿ ਮੇਘ ਕੀ ਧਾਰਾ॥ ਤਿਸੇ ਸੋ ਚਨੈ ਹੋਯ ਆਤਮ ਆਪਾਰਾ॥⁴

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉ, ਜੇਸੇ, ਤੇਸੇ ਆਦਿ ਉਪਮਾ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਪੂਰਨ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਹੈ।

ਜਯੋ ਮਹਿ ਸਿਉ ਭਾਸਨੁ ਰਚੈ ਰੰਗਨ ਭੁਸ਼ਟਹਾਰ॥
ਨਾਨਕ ਕੇਸੇ ਆਤਮਾ ਤਯੋ ਹੀ ਜਰ ਵਿਉਹਾਰ॥⁵

1. ਦੇਖੋ: ੳ) ਬਨਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਭਾਰਤ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨੇ 7, 11.

ਅ) ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਕ ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਪੰਨੇ 70, 75.

2. ਦੇਖੋ: ੲ) P.B. Kane, History of Sanskrit Poetics, pp. 106, 111.

ੳ) ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ, 'ਹਿੰਦੀ ਅਨੰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ', ਪੰਨੇ 20-37.

3. ਦੇਖੋ: ੳ) ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਕ ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ) ਪੰਨੇ 210-215.

ਅ) ਬਨਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਭਾਰਤ ਦੂਜਾ, ਪੰਨੇ 125, 127.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 413.

5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 414.

ਇਸ ਸ਼ੁੱਠੇ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਸੁਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ ਇਥੇ ਉਪਮਾ ਅਨੰਗਾਰ ਹੈ।

ਇਸ ਮਾਯਾ ਜਰ ਸਰਲਾ ਖਾਯਾ।
ਅਮਰਵੈਠ ਜਿਉਂ ਬਿਰਛ ਸੁਖਾਯਾ॥¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਮਾਯਾ' ਅਤੇ 'ਅਮਰਵੈਠ', 'ਜੌਰ' ਅਤੇ 'ਬਿਰਛ' ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਨਈਂ ਗਈ ਇਹ ਉਪਮਾ ਬਹੁਤ ਕਲਾਤਮਕ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਜੁਗਤਿ ਤੇਰੇ ਮਨ ਮਾਹੀ ਜਥੇ ਚੰਦ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤਿ॥²

ਜੇਕਰ ਜੁਗਤਿ ਅਤੇ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬਿੰਬ ਕਾਵਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਜਥੇ ਸਿਖਾਹੀ ਪਰ ਰੰਗੁ ਨ ਹੋਈ।
ਬਿਖਯਾ ਤਧਾਰਿ ਮਨੁ ਨਭੇ ਨਾ ਕੋਈ॥³

ਸਿਖਾਹੀ ਅਤੇ ਬਿਖਯਾ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਮਾ ਅਨੰਗਾਰ ਦਾ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਪਮਾ ਅਨੰਗਾਰ ਦੇ ਇਹ ਰੂਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਡਿੰਗੀ (ਘਰੀਣ) ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨ ਡੇ ਫੁੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੇਦਾਂਤੀ ਉਪਮਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨ ਅਤੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਦੋ ਟੁਟਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਪਾਣੀ ਘਪਟੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋੜਕੇ ਅਸੀਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵

ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਤੇਰੇ ਅਤੇ ਸਿੰਥਨ ਦੇ ਨਾਨ ਟੁੱਟਨ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰੰਗ ਬਰੰਗੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਨਾਨ ਟੁੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁶

ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਨੰਗਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਨੰਗਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਘਪਟੀ ਅਧਿਕਾਰਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 485.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 487.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 490.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 481.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 486.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 490.

ਕੇਵਲ ਅਨੰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇਸ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

2) ਰੂਪਕ

ਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਉਪਮੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਮੁੱਖ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੁੰਦਰ ਹੈ'। ਇਹ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। 'ਸਮਾਨ' ਅਤੇ 'ਸੁੰਦਰ' ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਤੇ 'ਮੁੱਖ ਚੰਦ੍ਰਮਾ' ਹੈ। — ਇਹ ਰੂਪਕ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਉਪਮੇਸ਼ ਦਾ ਆਰੋਪ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ੁਭਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕਥਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਚਮਤਕਾਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਢਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕੋਣ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਕ ਦੇ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹਨ:

ਕਠਨਕੜ੍ਹ: ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਕੜ੍ਹ ਜਾਂ ਕਿਨੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਕਾਇਮ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕੜ੍ਹ ਦਾ ਆਰੋਪ ਸੁਫੀਆਂ, ਸੰਤਾਂ, ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਕਾਇਮ ਨੂੰ 'ਕੰਚਨ ਕੜ੍ਹ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।²

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਰਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਕਾਯਾ ਕੜ੍ਹ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕਠਨ ਏਕ ਕੜ੍ਹ ਕੀਯਾ ਬਨਾਈ॥
ਤਿਸੁ ਕੜ੍ਹ ਮਹਿ ਮਨੁ ਵਸਿਆ ਆਈ॥³

1. ਵੇਖੋ: ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਗ ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਪੰਨੇ 218, 221.

2. 'ਰੋਰਖਬਾਣੀ' (ਸੰਪਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਲ), ਪੰਨਾ 116.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 770.

ਕੜੂ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਇਸੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਮ ਨਾਮ' ਇਸ ਕੜੂ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਕੜੂ ਦਾ ਖੜਕ ਹੈ, ਰਿਖਾਨ ਦਾ ਖੜਕਾ ਹੈ, ਜਤ ਸਤ ਦੀ ਜੀਨ ਹੈ, ਧੀਰਜ ਦੀ ਢਾਨ ਹੈ, ਧ੍ਰਮ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਹੈ — ਇਹ ਸਾਰੀ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਸ ਪ੍ਰਿਥੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕਨਾਤਮਕ ਵੀਰ ਨਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।¹

ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੁਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨ (ਸਾਧਕ) ਇਸ ਕੜੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।²

ਪਰੰਪਰਿਤ ਰੂਪਕ: ਕੜੂ ਨੂੰ ਰਾਧਾ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਕੜੂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਭਧਿਯਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸੁਬਦਾਯਨੀ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਿਤ ਰੂਪਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਿਖਾਨ ਖੜਕ ਅਤੇ ਰਿਖਾਨ ਰਤਨ: ਰਿਖਾਨ ਨੂੰ ਖੜਕ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਰਿਖਾਨ ਦਾ ਖੰਡਾ ਅਤੇ ਰਿਖਾਨ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਰਿਖਾਨ ਖੜਕ ਨੇ ਤਿਨ ਕਹਿ ਮਾਰੀ।³

ਇਥੇ 'ਤਿਨ ਕਹਿ' ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ:

ਰਿਖਾਨ ਖੜਕੁ ਨਹੀ ਛੋੜੀਐ, ਦੇਖੇ ਜੀਅ ਮੇ ਨਾਈ।

ਸਹਜੇ ਦੂਸਰ ਜਾਯਹੇ, ਜਬ ਏਕੈ ਨਹਿਰਾਏ॥⁴

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਿਖਾਨ ਦੇ ਖੜਕ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿੜ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕੀਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿੜ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਰਿਖਾਨ ਖੜਕ ਨੇ ਇਹੁ ਮਨ ਪਕੜੀ।

ਕ੍ਰਿਪਾ ਬਾਘਨੀ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਗਨੀ: ਨਿਰਕੁਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਿਘਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 770.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 770.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 427.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 484.

ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਚਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ:

ਸਹਿ ਨਾਨਕ ਤਿਰਿਥਾ ਬਾਘਨੀ, ਕੁੰਸ ਹੀ ਪਿੰਡ ਪ੍ਰਾਨੁ।¹

ਕਿਸ ਨੂੰ 'ਬਾਘਨ' ਦਾ ਇਹ ਰੂਪਕ ਦੇਣਾ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਇਕ ਬੰਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁਰੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ, ਉਥੇ ਬਾਘਨ ਦੇ ਤਿਥਾਨਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਸਫਨ ਚਿਤਰ ਉਨੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੰਸ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਨਾਰਨ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਇਹ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ ਨਾਰਨੀ ਸਫਨ ਜਗਤ ਕਉ ਖਾਏ।
ਤਾਂ ਕੇ ਭਸੇ ਨਾ ਉਬਰੇ, ਦੇਖੇ ਚਿਤੁ ਕਉ ਲਾਏ॥²

ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਥਨ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।³

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਦੀਪਕ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ 'ਸੁਮਾ' ਅਤੇ 'ਪਰਵਾਨੇ' ਦੀ ਇਹ ਵਿਥਿਯ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ:

ਦੀਪਕ ਨਾਰਿ ਪੁਰਖ ਪਤੰਕ।
ਜੇ ਉਤਪਰੇ ਭਸਮ ਹੋਇ ਖੰਡ॥⁴

ਪੰਚ ਚੰਡਾਨ : ਚੰਡਾਨ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਅਤੇ ਨਿਖਿਧ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਚੰਡਾਨ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਪੰਚ ਚੰਡਾਨ ਹਿਰੇ ਇਸ ਭੜ੍ਹ ਤੇ, ਸਬ ਮਹਿ ਰਵਿਯਾ ਸੋਈ।⁵

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਭੜ੍ਹ ਦਾ ਰੂਪਕ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭੜ੍ਹ ਦੇ ਪੰਜ ਰਾਬੀ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਡਾਨ ਕਹਿਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਰਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.

2. ਦੇਖੋ: ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 490-491.

3. ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਦ-ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਇਸ ਮਾਠਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ — 'ਭੰਡੀ ਕਾਮਨਿ ਕਾਮਨਿਕਾਰ'। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 491.

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 472.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 469.

ਕੁਦਰਤ ਕਸਾਧਨ: ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੀ ਕਨੇਰਤਾ ਜਾਂ ਦਯਾਹੀਣਤਾ; ਜਿਵੇਂ:

ਕੁਦਰਤ ਕਸਾਧਨ ਕੜ ਹੀ ਭੀਰਭਿ।¹

ਸਿਖ-ਪੰਥੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ — 'ਦਯਾਵੀਤ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈ' — ਦਯਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲਈ ਵਰਤਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਯਾਹੀਣਤਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਜਿੰਨੇ ਬੁਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਸਾਰੇ ਮਹਾ-ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਯਾਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਕਸਾਇਣ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਭਿੰਨਭਿੰਨ ਅਤੇ ਅਮਾਨਤੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੀਂਦਾ ਚੁਹੜੀ: ਦੂਜੇ ਦੀ ਨੀਂਦਾ ਚੁਹੜੀ ਕਰਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਖਿਧ ਕਰਮ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਨੀਂਦਾ ਚੁਹੜੀ ਕਰਨਾ, ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਨੀਂਦਾ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਨੀਂਦਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਤਮ-ਨੀਂਦਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਰ-ਨੀਂਦਾ ਨੂੰ ਚੁਹੜੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਇਸੁ ਕੜ ਮਹਿ ਏਕ ਬਸੇ ਚੁਹੜੀ ਪਰ ਨੀਂਦਾ ਸਦਾ ਕਰਾਵੇ।²

ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਨਾ ਭੁਨੀ ਚੁਹੜੀ, ਅੰਗਨਿਸ ਨੀਂਦਾ ਰਾਤੀ।³

ਦੇਹ ਦੇਹੁਰਾ: 'ਜੇ ਪਿੰਡੇ ਸੇ ਬੁਹਿਮਤਿ' — ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਖਾਣ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧੋਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਹ ਨੂੰ 'ਦੇਹੁਰਾ' ਦੱਸਿਆ। ਇਸ 'ਦੇਹੁਰੇ' ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਦੇਹ ਦੇਹੁਰਾ ਮੁਖ ਹੀ ਦੁਖਾਰਾ। ਤਹ ਹੀ ਦੀਸੇ ਸਰਨ ਪਸਾਰਾ॥

ਅੰਗਨਿਸ ਬਾਣੀ ਬੰਟ ਵਜਾਵੇ। ਨਾਨਕ ਸੇ ਕੁਸਾਈ ਹਰਿ ਮਨਿ ਭਾਵੇ॥⁴

ਗੁਰ ਜਹਾਜ਼: ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਗੁਣ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਗੁਰੁ ਜਹਾਜ਼ ਜੇ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰੇ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 468.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 468.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 468.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 480.

ਗੁਰੂ ਦਰਿਆ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਰ ਵਿਚ -

'ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਸਿੰਘੁ ਏਸਤੀ' - ਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮਿਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ, ਪਵਿਤਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਵਾਨੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖ ਨੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਅਨਭਉ ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਦਰਿਆਉ। ਅਰਜ ਵਸਤੁ ਘਰਿ ਦਈ ਬਤਉ॥¹

ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਿਛ: ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਤ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਭਗਵਤਗੀਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬੇਹੜ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਰੂਪਕ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਕਈ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਬੀਜ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਥਾਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਸਤ-ਰਜ-ਤਮ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਅਤੇ ਦਸਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਕਫ਼, ਬਾਇ ਅਤੇ ਪਿੱਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪੌਣੇ, ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਫਲ, ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਦੋ ਪੰਛੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਿਤ ਰੂਪਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਿਖ ਛਨੁ ਕੇਸਾ ਕਣੈ। ॥

... ..
ਬੀਜ ਕਰਮ ਜੜ੍ਹ ਵਾਸ਼ਨਾ ਜਾਨੈ ਤ੍ਰੇਕੁਣ ਸੰਧ ਤਤੁ ਭਾਨੀ ਹੈ ਥਾ ਕੇ॥

ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸਾਖ ਇਹੁ ਭਈ। ਪੌਤਰ ਕਫ਼ ਬਾਇ ਪਿਤ ਸਭ ਭੁਣ ਲਈ॥

... ..
ਦੋ ਪੰਛੀ ਹੋ ਸੁੱਖ ਅਰੁ ਦੁੱਖ। ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭਾਟਿਯਾ ਸੰਸਾਰੀ ਰੁਖ॥²

ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਵੀ ਰੂਪਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਰਖ ਸੁਹਾਵਣਾ ਫਲ ਲਾਭੇ ਰਹਿਰ ਫੀਡੀਰ।³

ਵਿੰਦਿਯਾ ਕੁਠਾਰ: ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਕਟਣ ਲਈ ਗਿਰਾਨ ਦੇ ਕੁਠਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਚੀਨ ਰੂਪਕ ਦਾ ਨਿਭਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸ੍ਰੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 418.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 463.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 746.

ਜਉ ਨਉ ਸੀਸਾਰ ਬਿਛੁ ਕਉ ਕਾਟੇ ਨਾਹੀ।
ਤਬ ਨਉ ਨਾਨਕ ਵਿਛਿਖਾ ਕੁਠਾਰ ਰਾਖੇ ਹਥਿ ਮਾਹੀ॥¹

3) ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ

ਜਿਥੇ ਉਪਮੇਸ਼ ਉਪਮਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰੰਨ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।² ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਚੰਦਨ ਮਿਥਰੇ ਮਾਰਕੇ ਤਾਂ ਸੇਵਉ ਪਾਉ ਪਸਾਰਿ।
ਜਬ ਨਕ ਮਿਥਰ ਨਾ ਮਾਰੀਥੇ, ਵੇਈ ਨਹਿ ਦਰਬਾਰ॥³

ਇਥੇ ਮਨ ਉਪਮੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਦਨ ਮਿਥਰ ਉਸਦਾ ਉਪਮਾਨ। ਮਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਉਪਮੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਨ ਤੋਂ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਅਰਮ ਨਿਰਮ ਕਾ ਖੁਨੇ ਤਾਲਾ।⁴

ਅਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਿਰਮ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਨੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ ਹੈ।

ਪੰਚ ਚੇਰ ਲਾਭੇ ਇਸ ਸੰਗ।⁵

‘ਪੰਚ ਚੇਰ’ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਮੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਉਪਮਾਨ ਨਿਰੰਨਿਖਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ ਹੈ।

ਫੁੱਲ ਫੁੱਲ ਪਰ ਬਾਸ ਨਾ ਲੇਈ। ਕਿਸੇ ਪੁਹਪ ਕਉ ਦੁਖ ਨਾ ਦੇਈ॥⁶

ਫੁੱਲ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸੀਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਪਮੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਨਿਰੰਨਿਖਾ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਵੀ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤਿ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ।

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 464.

2. ਏਥੇ: ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, ‘ਸਾਹਿਤਸ਼ਾਸਤਰ ਦਰਪਣ’ (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਤਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਪੰਨੇ 240, 245.

3. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 397.

4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 417.

5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 427.

6. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 472.

4) ਵਿਡਾਵਨਾ ਘਨੀਕਾਰ

ਬਿਨਾ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਵਿਡਾਵਨਾ ਘਨੀਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਬਿਨੁ ਜਿਹਬਾ ਜਪਿਓ ਕਰਤਾਰਾ।²

ਜਾਪੁ ਦਾ ਕੰਮ ਬਿਨਾ ਜੀਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਥੇ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਵਿਡਾਵਨਾ ਘਨੀਕਾਰ ਹੈ।

ਕਾਮ ਕਰੋਧ ਨੇੜ ਸੋਹ ਮਾਯਾ। ਬਿਨੁ ਦੰਤਾ ਜਿਨ ਸਭੁ ਜਗੁ ਖਾਯਾ॥³

ਇਥੇ ਖਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦੰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਵਿਡਾਵਨਾ ਘਨੀਕਾਰ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਤਮਕ ਘਨੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਘਨੀਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਰੂਪਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪਕ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਪਰਿਪਰਿਤ ਰੂਪਕ ਦੀ ਢੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਮਾ ਘਨੀਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੋਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ।

ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਉਪਮਾ ਆਦਿ ਅਰਥ ਘਨੀਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਨੁਪਾਸ ਅਤੇ ਯਮਕ 'ਸੁਭਦ ਘਨੀਕਾਰ' ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਘਨੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਿਸੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਾਸ਼ਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਘਨੀਕਾਰ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਘਨੀਕਾਰ ਯੋਜਨਾ ਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ।

¹ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰ: ਸਾਨਤਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਪੰਨੇ 261, 262.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 415.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 427.

ਰਸ

ਰਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਖਾਸਮਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਭਾਵ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੇਖਾਨਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹

ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਨੰਦਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪੜ੍ਹੇਠ ਮਨਰੋਂ ਇਹ ਤੱਤ ਗੌਰਵਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਇਕ ਪਾਠਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਉੱਤਮ ਕਵਿਤਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਕਾਵਿ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਕਾਵਿ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।²

ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਮੁਨੀ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜ ਜਰਨ ਨਾਥ ਤਕ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।³

1. ਦੇਖੋ: ਓ) ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' (ਟੀਕਾਕਾਰਕ ਸਾਠਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ), ਅਧਿਆਇ 1, ਸ਼ਲੋਕ 6-8.

ਅ) ਮੀਮਣ, 'ਕਾਵਿਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਧਿਆਇ 3, ਸ਼ਲੋਕ 7-10.

ੲ) ਜਰਨ ਨਾਥ, 'ਰਸ ਰੰਗਧਰ', ਅਧਿਆਇ 1, ਸ਼ਲੋਕ 5-8.

2. ਦੇਖੋ: ਓ) ਬਨਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, 'ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨੇ 11-21.

ਅ) Dr P.B. Kane, History of Sanskrit Poetics, p. 46.

ੲ) K.K. De, Sanskrit Poetics, p. 31.

3. ਦੇਖੋ: ਓ) ਭਰਤ ਮੁਨੀ, 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' (ਅੰਤਿਮ ਭਾਰਤੀ), ਪੰਨਾ 339.

ਅ) Dr P.B. Kane, History of Indian Poetics, p. 27.

ੲ) 'ਭਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਪੰਨੇ 235-237.

ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਪੱਖ ਹਨ:

- ੳ) ਸਥਾਈ ਭਾਵ: ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਖਾਰਾਬਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸਤਿਤਵ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ 9 ਜਾਂ 10 ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਰਤੀ' ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਉਤਸਾਹ' ਵੀਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ 'ਨਿਰਵੈਦ' (ਵੇਰਾਤ) ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹

ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। 8 ਤੋਂ 12 ਤੱਕ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।²

- ਅ) ਵਿਭਾਵ: ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੌਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ — ਖਨੀਬਨ ਅਤੇ ਉਦੀਪਨ।³

- ੲ) ਖਨੁਭਾਵ: ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ਰੀਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਖਨੁਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਹੋਣਾ, ਵੇਰਾਤਵਾਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਖਾਦਿ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਖਨੁਭਾਵ ਹਨ।⁴

1. ਏਥੇ: ੳ) ਡਰਤ ਮੁਨੀ, 'ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' (ਅੰਡਲਵ ਡਾਰਤੀ), ਪੰਨੇ 650-651.

ਅ) ਰਾਜ ਖੇਖਰ, 'ਕਾਵਿਯ ਮੀਮਾਂਸਾ' ਪੰਨੇ 7-10.

ੲ) ਰਾਮ ਚੰਦ ਸੁਕਨ, 'ਰਸ ਮੀਮਾਂਸਾ' ਪੰਨੇ 9-12.

2. ਏਥੇ: ੳ) ਰਾਮ ਅਧ ਦਿਵੀਦੀ, 'ਸਾਹਿਤਯ ਸਿੱਧਾਂਤ', ਪੰਨੇ 21, 25, 30.

ਅ) ਭੋਜ, 'ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੰਨੇ 18, 25.

ੲ) Dr S.K. De, History of Indian Poetics, pp. 7, 9.

ਸ) Dr V. Bhashyan, Number of Rases, pp. 21, 32.

ਹ) Dr A. Sankaran, Theories of Rasa, p. 61.

3. ਏਥੇ: ੳ) ਭੋਜ, 'ਸਰਸਵਤੀ ਰੀਤਾਡਰਟ', ਪੰਨਾ 9.

ਅ) ਜਕਨ ਨਾਥ, 'ਰਸ ਰੀਤਾਧਰ', ਪੰਨਾ 21.

ੲ) ਮੀਮਟ, 'ਕਾਵਿਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਅਧਿਆਇ 2, ਸ਼ੁਲੋਕ 18.

ਸ) ਹੇਮ ਚੰਦ, 'ਕਾਵਿਯ ਖਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ' ਪੰਨੇ 21, 25.

4. ਏਥੇ: ੳ) ਰਾਜ ਖੇਖਰ, 'ਕਾਵਿਯ ਮੀਮਾਂਸਾ', ਪੰਨੇ 15, 21, 25.

ਅ) ਧਨੰਜਯ, 'ਰਸ ਰੂਪਕ', ਪੰਨੇ 26, 29.

ੲ) ਜਕਨਨਾਥ, 'ਰਸ ਰੀਤਾਧਰ', ਪੰਨੇ 31, 35.

- ਸ) ਰੀ . . . ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਾਨ ਦੂਜੀ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਨਾਨ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਫ੍ਰੇਸ਼ ਖਾਂਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋਰ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਰਸ ਯੋਜਨਾ

ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇਕ ਕਾਵਿਮਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਰਸਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ, ਵੀਰ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

1) ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਇੱਕ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀਰ, ਹਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਖਾਂਦਿ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ² ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੇਰਾਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉੱਨੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਭਸ ਭੋਰ ਬਿਨਾਸਾ ਝੂਠ ਹੈ ਏਏ ਨ ਅਥਵਾ ਚਾਰ।
ਨਾਨਕ ਛਿੰਨ ਭੰਗੁਰਾ ਘਟ ਦੇਹੁਰਾ ਖੰਡ ਛਾਰ ਕੀ ਛਾਰ॥³

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧ ਦੀ ਛਿੰਨ-ਭੰਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵੇਰਾਕ ਰਾਗੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਇਥੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੁਬਦ 'ਛਾਰ ਕੀ ਛਾਰ' ਅਤੇ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ 'ਘਟ ਦੇਹੁਰਾ' ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸੁਨੇਕ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1. ਦੇਖੋ: ਓ) ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, 'ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' (ਰਸ ਵਿਵੇਚਨ), ਪੰਨੇ 125, 151.

ਅ) ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਰਾਮ ਦਿੰਦਾ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਕਾਵਿਯ ਦਰਪਣ' (ਰਸ ਪ੍ਰਕਰਣ), ਪੰਨੇ 75-80.

ੲ) Dr S.K. De, History of Indian Poetics, pp. 21-26.

2. ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ, ਰਸਹੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ — ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਮਤਭੇਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਬੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਪਰ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਆਚਾਰਯ ਅੰਤਰਾ ਰੂਪਰ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 'ਨਿਰਵੇਦ' (ਵੈਰਾਗ ਭਾਵ) ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਦੇਖੋ: 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ' (ਅਨੁਵਾਦਕ: ਡਾ. ਰਾਜਗੁਰੂ), ਰਸ ਪ੍ਰਕਰਣ.

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 414.

ਇਸ ਸੁਨੇਤ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਛਿਣ-ਭੰਗਤਾ ਖਾਨੀਬਨ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਖਾਸੂਸ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਡੇਰ ਵਿਨਾਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਪੇਖਿਤ ਭਾਵ ਇਸ ਸੁਨੇਤ ਦੀ ਮੂਲ ਸਾਂਤ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੁਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਛਿਣ-ਭੰਗਤਾ' ਇਸ ਸੁਨੇਤ ਵਿਚ ਵੇਰਾਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਦੀਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਭੰਗਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਸ ਸਿੰਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਸ ਛਿਣ-ਭੰਗਤਾ ਨੂੰ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਖਪ ਜਾਏਗੀ ਖਨਕਤ ਸਾਰੀ। ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਨਾਰੀ॥
ਖਪ ਜਾਏਗੇ ਮਹੰਤੇ ਰਾਜੇ। ਖਪ ਜਾਏਗੇ ਮੰਦਰ ਛਾਜੇ॥
ਖਪ ਜਾਏਗੀ ਦੇਹ ਤੁਮਾਰੀ। ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਨੇਹੁ ਜੋਰ ਬਿਚਾਰੀ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਉਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਖਾਸੂਸ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋਰ ਵਿਚਾਰ (ਯੋਰ ਸਾਧਨਾ) ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਜਗਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਉਪਾਅ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਛਿਣ-ਭੰਗ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨਾਹੀ ਕੇ ਤੇਰਾ ਨਾ ਤੂ ਕਿਸ ਹੀ ਕਾ। ਬਿਨ ਮਹਿਮਾ ਸੁਖ ਨਾਹੀ ਜੀ ਕਾ॥
ਨਾਛਾ ਖਾਧਾ ਨਾਰਾ ਜਾਏ। ਬਿਚਾਰ ਲੇਖਿ ਕਿਛੁ ਸੰਗ ਨਾ ਧਾਈ॥
ਅਵਸਰ ਵੇਨੇ ਜਾ ਜੰਮਿ ਘੇਰੇ। ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਮਨ ਚੇਤ ਸਵੈਰੇ॥²

ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਨਾਨ ਨਾ ਜਾਣਾ ਖਾਦਿ ਉਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਅਧਿਯਾਤਮ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।

2) ਵੀਰ ਰਸ

ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੁਰਵੀਰ, ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਬਨਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਘੁੱਟਣਾ ਕਿਸੇ ਸੁਰਵੀਰ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਪਣੇ ਬੰਦਰੂਨੀ ਵੇਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਨੂੰ ਖਾਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚਰੱਖ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਕਤੀ ਕਰਨਾ ਵੀ ਯੋਧਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਯੋਧੇ ਦਾ ਰੂਪ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪੰਚਾ ਕਾ ਦਨੁ ਸਬਨੁ ਹੈ ਅਬਰਬਣੁ ਭਾਰੀ।
ਤਿਨਾ ਅਨੇ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹੈ ਸੇ ਸੰਤ ਗਮਾਰਾ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 634.
2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 635.
3. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 770.

‘ਪੰਚ’ ਤੋਂ ਤਾਤਪਰਜ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਹੀ। ‘ਬਰਬਟ’ ਸੁਭਦ ਜਾਦੂ-ਟੁਣੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁਝਣ ਵਾਨੇ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਿਤਮਕ ਯੋਧਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਸੋਈ ਸੁਰਾ ਸੇ ਪੁਰਖ ਜੋ ਪੰਚ ਮਾਰੇ।
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਨੇਭ ਮੋਹ ਸਣਿ ਅਹੰਕਾਰ ਨਿਵਾਰੇ।
ਸਾਧੋ ਕੋਈ ਇਕੁ ਬੇ ਕੁਪੀ ਮਾਰਨਿ ਚਾਰੇ।¹

ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਯੋਧੇ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ।

ਇਸ ਯੋਧੇ ਦੇ ਸੁਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ – ਉਸਦੇ ਨੇੜ ਝਾਟ, ਉਸਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਕਮਾਨ, ਸਭੇ ਕੁਣਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਸ਼ਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਤਮੇਂ ਕੁਣ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਦੁਹਾਂ ਦਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਮਨ ਉੱਠੇ ਭਾਈ।
ਤਾਹੇ ਕਾਮ ਜਤੁ ਦੁਈ ਪਹਿਨੀ ਲਕਾਈ॥²

ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਜਤ ਦੀ ਇਸ ਲਕਾਈ ਵਿਚ ਜਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਮਾਰਿ ਠਿਕਾ ਜਤ, ਕਾਮ ਟੋਏ ਬੜਾ ਵੇਰਾਈ॥³

ਕਾਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਖਿਮਾਂ ਦੀ ਲਕਾਈ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਧੋਣ ਭੰਨਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਯੁਨ ਭੰਨੀ ਹੈ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ, ਕੇ ਕਸੀ ਨਾ ਲਾਏ॥⁴

ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨੇਭ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਰਿਖਾ ਹੈ:

ਭਾਇਓਸੁ ਸਿਰ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ, ਟਿੱਤੋਸੁ ਨੁਕਾਏ।
ਸਿਵ ਅਹੰਕਾਰ ਨਿਵਾਰਿਕਾ ਸੁਖ ਦੇਸ ਬਸਾਏ॥
ਨੇਜੇ ਢਾਠੇ ਫਰਬ ਦੇ, ਚਨੈ ਹਾਕਾਏ।
ਭਰਤਾ ਨੀਕਾ ਜਿਤ ਕਰ ਹਰਿ ਮੰਗਣ ਭਾਏ॥⁵

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਖਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 771.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 774.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 774.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 775.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 775.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਸ ਵੀਰ ਰਸ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਨੇਪਰੇ ਨੂੰ ਰਸ ਸਿੰਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਅਧਿਐਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਵੀਰ ਅਪਸ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਰਸ ਮੰਨੇ ਕਣੇ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਸਮਰਥ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਧਰ ਕੀਤੇ ਹਨ।

3) ਸ਼ਿੰਤਾਰ ਰਸ

ਸ਼ਿੰਤਾਰ ਰਸ ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ (ਰਸ-ਰਾਜ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਰਤੀ (ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ) ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਨੰਬਨ ਨਾਇਕਾ (ਪਤਨੀ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਇਕ (ਪਤੀ) ਇਸ ਦਾ ਅਸ਼੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕਾ ਦੀਆਂ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ, ਉਸਦੀ ਸੰਦਰਭਾ ਅਤੇ ਨੂੰ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ, ਹਾਸ ਅਤੇ ਕਣੀ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਵੀ ਇਸਦੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਐਤਮਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਕਣੀ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿੰਤਾਰ ਰਾਗੀ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਜਿਸੁ ਤਿਰੀਅ ਤੇ ਸਤੁ ਜਰੁ ਉਪਜੈ ਸੇ ਤਿਰੀਅ ਜਰੁ ਮਾਨੀ।
ਸੇ ਤਿਰੀਅ ਅਪਨੇ ਮਦ ਮਾਤੀ ਤਿਰੀਅ ਹੇ ਪਰਵਾਨੀ॥
ਮਦ ਕੀ ਮਾਤੀ ਕਾਯਾ ਕਾਚੀ ਰੂਪਿ ਬਨੀ ਅਪਾਰੇ।
ਤਿਰੀਅ ਕਾ ਤੁਰੁ ਭਰਤਾ ਕਹੀਐ, ਸੁਨ ਯੋਰਖ ਵੀਚਾਰੇ॥¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਤਿਰੀਅ' ਮਾਇਆ ਨਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮਦਮਸਤ ਰੂਪ, ਉਸਦੀ ਕੋਚੀ ਕਾਇਆ ਸ਼ਿੰਤਾਰ ਰਸ ਦੇ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ। ਤੁਰੁ ਨੂੰ ਭਰਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਸ਼ਿੰਤਾਰੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਕ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿੰਤਾਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤਾਰਪਰਜ ਅਧਿਐਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਿੰਤਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੇਠ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਤਾਰੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਇਸੁ ਮਨ ਮਹਿ ਇਹੁ ਮੋਹਨੀ ਕੀਨੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਜਪਨੁ ਨਾ ਦੇਈ।
ਜਿਨਿ ਇਹ ਮੋਹਨੀ ਮਾਰਿ ਬਿਰਾਰੀ ਪੂਰਣ ਕੀਨ ਮਹਿ ਸੋਈ॥²

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਮੋਹਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮੋਹਕ ਰੂਪ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਧਿਐਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ

1. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ 627-628.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 629.

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਸ ਤੁਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰਿਰਾਗ ਰਸ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਜਿਹਾ ਸਪਰਸ਼ ਇਸ ਤੁਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਚ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕੋਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਧਿਐਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਧਿਐਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਈ ਵੀ ਸ਼੍ਰਿਰਾਗੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਨਿਰਕੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ 'ਦੀਪਤਿ' (ਮਾਧੁਰੀਯ) ਭਾਵ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਅਧਿਐਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਅਰਾਧਨਪੁਰਖ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਹਤ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰਿਰਾਗ ਵਰਣਨ ਇਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

4) ਅਦਭੁਤ ਰਸ

ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਨਈ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਰਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਵਿਸਮਯ', 'ਵਿਸ਼ਮਾਦ' ਜਾਂ 'ਅਸਚਰਜ' ਨੂੰ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਆਸ਼ੁਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸਦਾ ਆਨੰਦ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਆਰਤੀ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ:

ਰਗਨ ਮੇ ਬਾਨੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕੁ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਨ ਜਨਕ ਮੋਡੀ।
ਧੁਪੁ ਮਨਯਾਨੇ ਪਵਣੁ ਯਵਰੇ ਕਰੇ, ਸਰਨ ਬਨਰਾਇ ਫੁਨੀਤ ਜੋਡੀ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਨਈ ਉੱਦੀਪਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਜਾਂ ਵਿਸਮੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਹਾਭ ਮਾਸ ਠਾਕੀ ਕਾ ਪੀਜਰ ਥੋਸੀ ਬਠਤ ਬਠਾਈ।
ਥੋਪੀ ਦੇਖਣੁ ਕਉ ਪ੍ਰਭੁ ਗੀਨੀ ਜਿਹਬਾ ਰਸਕਿ ਭੁਠ ਰਾਈ॥
... ..
ਇਹ ਰਚਨੁ ਰਚਾਈਯਾ ਪ੍ਰਭੁ ਅੰਬਨਾਸ਼ੀ ਘੋਲੇ ਸੁਝ ਨਾ ਹੋਈ॥²

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਦਭੁਤੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਸਚਰਜ ਕਾਰੀਗਰੀ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਉੱਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਬਨਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਇਸ ਵਿਸਮੇ ਭਾਵ ਦਾ ਆਸ਼ੁਯ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਉਪਨਿਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1. 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ', ਪੰਨਾ 13.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 629.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਦੀ ਘਰਾਬ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸਮੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਮਨ ਹੀ ਖਾਦਿ ਬੈਠਿ ਹੋ ਪੁਰਣ। ਮਨ ਹੀ ਸਮਯ ਮਾਹਿ ਸੰਪੂਰਣ॥

ਮਨ ਹੀ ਕਾਨੁ ਮਨ ਹੀ ਜੋਇ। ਨਾਨਕ ਮਨ ਹੀ ਹੁਪ ਛਾਉ ਖਰੁ ਸੋਇ॥¹

ਮਨ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਉਦੀਪਨ ਭਾਵ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਆਸ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਅਤੇ ਅਨੰਤਨ ਅਕਾਲਪੁਰਖ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦੁਤੀ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਦੁਤੀ ਰਸ ਨਈਂ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਵਿਖਾਨੁਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚੀ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਦੀ ਸੰਦਰਭ, ਉਸਦੀ ਅਸਰਰਜ ਕਾਰੀਗਰੀ ਖਾਦਿ ਨੂੰ ਉਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੀਪਨ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵਿਸਮੇ (ਵਿਸਮਾਦ) ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕਹੁ ਨਾਨ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪੱਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨੇਖਕ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੋਭਾ ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਪੇਸ਼ੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਸ ਪੇਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੰਤਾਰ ਅਤੇ ਰਸ ਖਾਦਿ ਤੌਰ ਨਈਂ ਕੋਈ ਉਚੇਚੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਵਾਂਗ ਕੋਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਬੇੜਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕ੍ਰਿਪਣ ਚੁਰਚੁਰ ਕਰ ਨਿੱਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨੇਕ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਨੰਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਰਸਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਖਾਪਣੇ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰਸ-ਸੋਜਨਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਚਮਤਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਦਾ ਮਨ ਦੁਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਸ ਦੀ ਉੱਕਵੀਂ ਸੋਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਨਿਰਵੇਦ ਅਤੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਨੰਤਾਰ ਜਾਂ ਰਸ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਰਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਖਾਪਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਥੀਸ਼ ਰਸ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਥਾ), ਪੰਨਾ 632.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਅਧਿਆਇ ਦੋਵਾਂ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਅਧਿਆਇ 6

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰੰਗੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਥੂਲ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹੋਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਹਰ ਇਕ ਰਚਨਾ ਲਈ ਨੌਕਰੀ-ਭਰਮੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਥੂਲ ਆਧਾਰ-ਭੂਮੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੌਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚੇਤਾ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਸੁਭਾਨ ਪਾਠਕ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹ ਕਿਉਂਕਿ ਰਚਨਾ ਸਦਾ ਰਚੇਤਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਚੇਤਾ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੁਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਚੇਤਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸੁੱਚਾ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਅਨੇਕਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਕ ਅਨਿਵਾਰੀ ਤੌਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਸੁਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸੰਖਿਪਤ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਇਹ ਹਨ:

1. ਯਾਕੂਬੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਾਜ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਾਵਿ-ਮੀਮਾਂਸਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਿਯਮਿਤ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸੁਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਕਾਵੀ ਵੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਕੋ ਹੀ ਸੁਬਦ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।'
ਦੇਖੋ: ਰਾਜ ਸ਼ੇਖਰ, 'ਕਾਵਿ-ਮੀਮਾਂਸਾ', ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ, ਸ਼ੁਨੇਰ 47.

- 1) ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਾਝੀ, ਮਠਵਈ, ਧੋਨੋਹਾਰੀ ਅਤੇ
ਨਹਿੰਦੀ ਆਦਿ
- 2) ਬੁਝ ਭਾਸ਼ਾ
- 3) ਖੜੀ ਬੋਲੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ)
- 4) ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ
- 5) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਪਾਲੀ-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ)

ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤਰਜਮੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਤਰਫ਼ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਚਰੇਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਰਨਗਭ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ 'ਸੰਖਿਸ਼ਟੀਕਰਣ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੌਖੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹੋ ਸੌਖਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਬਠਾਰਸ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਬੰਗਾਲ ਤਕ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬੋਲਚਾਲਾ ਸੀ ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ।²

1. ਦੇਖੋ: a) F. Edgerton, Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar, pp. 5-8 (Introduction).
b) J. Beams, Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages in India, pp. 2, 5.
c) M. B. Divatia, Gujarati Language and Literature, pp. 7-15.
d) Grierson, Linguistic Survey of India, Vol. I, pp. 10-21.
2. ਦੇਖੋ: ਓ) ਰਾਏਚੰਦ, 'ਦੱਖਣੀ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿਸ ਧਾਰਾ', ਪੰਨੇ 1-9.
ਅ) ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਵਿਜਯ, 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਭਾਸ਼ਾ', ਪੰਨੇ 1-10.
ੲ) ਚੰਦ੍ਰਧਰ ਸ਼ਰਮਾ ਕੁਨੇਰੀ, 'ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੀ', ਪੰਨੇ 7-9.
ਸ) ਲਕਸ਼ਮੀਧਰ, 'ਸ਼ੁਭ ਭਾਸ਼ਾ ਚੌਂਕਾ', ਪੰਨੇ 5-11.
ਹ) ਡਾ. ਸੀ, 'ਹਿੰਦੁਈ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ' (ਅਨੁ: ਲਕਸ਼ਮੀ ਸਾਰਥ ਵਾਰਸਣੇ), ਪੰਨੇ 3-7.

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਸਾਧੀ ਅਤੇ ਸੋਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ — ਮਹਾਭਾਰਤ ਬੁੱਧ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਬਹੁਜਨ ਸੁਖਾਯ' ਅਤੇ 'ਬਹੁਜਨ ਹਿਤਾਯ' ਦਾ ਮੰਤਵ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨੌਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਠੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸ਼ਾਈਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧਾਂ ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਨੌਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੋਖਾ ਰੂਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਆਪਣਾਇਆ।

ਉਸ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਲਈ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਚੇਰਖ ਨਾਥ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਕਬੀਰ ਤਕ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰਾਧਾ ਸੁਖਾਮੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸਾਵਣ ਸਿੰਘ ਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸਾਧਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਧਕੀਭਾਸ਼ਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂਉ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਰਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਯਾਦਾਚੰਦ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਨੇ ਕਬੀਰ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਉਹ ਬਾਣੀ (ਭਾਸ਼ਾ) ਦੇ ਡਿਕਟੇਟਰ ਸਨ।'¹

ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਇਤਨੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਰਜਕਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਸੀ।

ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤਿਕ ਯਾਦਗਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾਹਰਲੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਰੂਪ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਜਿਸੀ ਮੇ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੇਸਕਾ ਕਰੀ ਰਿਖਾਨੁ ਵੇ ਲਾਨੇ।²

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਦੇਹ ਵਿਚ ਢਾਢ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਨੇਕਰ ਦੀ ਅਨੇਕਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ

1. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ, 'ਕਬੀਰ', ਪੰਨਾ 138.

2. 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼', ਪੰਨਾ 772.

ਘਪਟੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਘਪਟੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਇਕੋ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਨਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਘਪਟੇ ਮੂਲ ਘਾਧਾਰ ਅਰਥਾਤ 'ਵਾਦਿ ਕੁੰਬ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

I ਪੰਜਾਬੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਇਥੇ ਇਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇਸਮਿਕਾਂ ਵਿਚ ਵਖਰੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਨਿਖਿੱਛ ਗਿਆ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

- 1) ਵੇਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
- 11) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
- 111) ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ
- 1v) ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼
- v) ਖੜਕੀ ਬੋਲੀ
- v1) ਫਾਰਸੀ
- v11) ਉਰਦੂ
- v111) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ

ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਨਬਧ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਨ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਨਰਡਰ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਖਿੱਛ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਬੱਠ ਸੋ ਜਾਨ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਵਾਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪਾਣਿਨੀ' ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸਿਰੰਦਰ ਮਹਾਨ ਜਿਹੇ ਜੇਧਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਜਿਹੇ ਮਹਾਰਾਜਿਕਾਂ ਦੇ ਸਮਿਕਾਂ ਦੀ ਨਿਖਤੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਰੂਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇਕਾਂ' ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾਮ ਨੇਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਘਪਟੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਭ

ਦੇਖੋ ਭੀਲੋਰੀ ਉੱਤਰ ਹੀਰਾ ਚੰਦ ਉਝਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਿਪੀ ਮਾਲਾ, ਪੰਨਾ 31.

1) General Cunningham, *Inscriptions of Ashoka*, p. 17.

2) Dr K.P. Jayaswal, *Hindu Polity*, p. 28.

3) Dr Gune, *An Introduction to Comparative Philology*, p. 71.

ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਜ ਕੁ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਗਾਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਸਿਖਰ ਫੇਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਵਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਰੱਠ ਦੀ ਰਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਲਈ ਬਨੇਰਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਪਈ ਉੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਨੇਰ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਉੱਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਿਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਉਪਨਬਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕੇਂਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਨਹਿੰਦੀ, ਮਠਾਈ, ਦੁਆਬੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ (ਆਦਿ ਰੂਪ) ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1) ਧੁਨੀ ਰੂਪ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਧੁਨੀ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ੳ ਸਰਨੀਕਰਣ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਨੇਰ ਸ਼ਬਦ ਉੱਤਰਵਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਨੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਰਨੀਕਰਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਧੁਨੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸਰਨੀਕ੍ਰਿਤ ਧੁਨੀ ਰੂਪ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਜੋਤੀ²— ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਜਯੋਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਰਨੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ 'ਜੋਤੀ'। ਆਮ ਚੇਤ-ਚਾਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਜੋਤ' ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਦੇਖੋ: ੳ) ਲੰਨਡ ਕਿਊਰ ਸਿੰਘ, 'ਧੁਨੀ ਬੋਰ ਸੰਗੀਤ', ਪੰਨਾ 104.

ਅ) 'ਭਾਰਤੀ ਆਰਥ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਰ ਹਿੰਦੀ' (ਹਿੰਦੀ ਅਨੁ: ਸੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ ਚੇਟਰਜੀ), ਪੰਨਾ 114.

ੲ) W.S. Allen, *Phonetics in Ancient India*, p. 52.

ੳ) K.L. Pike, *Phonetics*, p. 8.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 25.

ਸੁਖਾਮੀ¹— ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਸਵਾਮੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਸਰਨੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰੇਸ਼ਟ²— ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਰੇਸ਼ਣੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਸਰਨ ਰੂਪ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਧ³— ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਵਾਧੁ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਸਰਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਵਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਸਰਨੀਕਰਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਖ) ਵਿਪਰੀਤ ਧੁਨੀ: ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੋਧ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਰੰਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਵਿਖਾਪਦ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਜੋਤਰੀ⁴— ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਜੋਤਿਸ਼ੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਪਰੀਤੀਕਰਣ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੋਧਾ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸ' ਦਾ ਨੋਪ ਆਉਂਦਾ ਹੈ 'ਸ਼' ਦੀ ਥਾਂ 'ਰ' ਦਾ ਆਗਮ ਵੀ ਧੁਨੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਤਰੀ⁵— ਅਰਥਾਤ 'ਪ੍ਰੀਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਪਰੀਤੀਕਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 'ਘੁੰਧ' (ਸੰ. ਘੁੰਧਿ), 'ਸਹਸ' (ਸੰ. ਸਹਸ੍ਰ), 'ਮਾਨਰ' (ਅ. ਮਾਨਿਰ), 'ਸਿਰਦਾਰ' (ਹਾ. ਸਰਦਾਰ) ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤੀਕਰਣ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 8.

ਇਸੇ 'ਸੁਖਾਮੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ 'ਸਾਈ' ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 100.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 405.

ਵਾਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ 'ਬਾਧੀ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ 'ਵਾਧੁ' ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਬਾਧੀ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਵਾਤ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਮੂਲਕ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 767.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 767.

ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਰਨੀਕਰਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਬਨੇਰ ਉਦਾਹਰਣ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਬਰਣ ਨਈਂ ਇਥੇ ਸੰਭਵ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2) ਵਿਯਾਕਰਣਿਕ ਸੰਰਚਨਾ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਯਾਕਰਣ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। 'ਪਾਣਿਨੀ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿਖਸ਼ਾ' ਵਿਚ ਵਿਯਾਕਰਣ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।¹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿਖਣ ਅਤੇ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵਿਯਾਕਰਣ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲਾ ਥੋਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਰਚਨਾ² ਵਿਯਾਕਰਣ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਹ ਭੱਠ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿਖਣ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵਿਯਾਕਰਣ ਦੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੋਲਣ ਨਾਨ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਨਾਨ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਵਿਯਾਕਰਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³ ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਯਾਕਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਯਾਕਰਣਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨੀਮ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਯਾਕਰਣ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਚੁਰਜੇ ਦੀ ਕਵਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੋਖ ਨਾਨ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਵਿਯਾਕਰਣ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਯਾਕਰਣਿਕ ਸ਼ਬਦ ਖੰਡਾਂ (ਕਾਰਜ, ਉਪਸਰਗ, ਧਾਤੂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਭਾਂਡ) ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਵਿਯਾਕਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1. 'ਪਾਣਿਨੀ ਸਿਖਸ਼ਾ' (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਬੋਸ), ਪੰਨਾ 2.

2. ਦੇਖੋ: ੳ) ਡਾ. ਧੀਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ, 'ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਪੰਨਾ 7.

ੳ) Z. S. Harris, Methods of Structural Linguistics, p. 5.

3. ਦੇਖੋ: a) W. D. Whims, The Life and Growth of Language, p. 7.

b) H. C. Wyld, Historical Study of the Mother Tongue, p. 3.

c) E. Sapir, Language, p. 21.

ਵਿਖਾਕਰਣਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:¹

- ੳ) ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ,
- ਅ) ਕ੍ਰਿਯਾ ਸੰਰਚਨਾ,
- ੲ) ਹੋਰ ਭੂਟਕਨ ਵਿਖਾਕਰਣਿਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਆਦਿ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਖਾਕਰਣਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ੳ) ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ: ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਕੀ ਸੰਖਿਪਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲੈਂਦੇ ਹਨ:

i) ਸੰਰਿਖਾ (ਨਾਂਵ) ਰੂਪ

ii) ਕ੍ਰਿਯਾ (ਧਾਤੁ) ਰੂਪ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੰਰਿਖਾ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਧਾਤੁ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਧਾਤੁਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਰਿਖਾ ਸ਼ਬਦ ਅਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਭਾਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਵਿਖਾਕਰਣ ਦਾ ਚੋਖਾ ਭਾਗ ਸੰਰਿਖਾ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਖਿਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਰਿਖਾ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਰਕਾਂ² ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਪਤ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਪਾਣਿਨੀ' ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਿਖਾਕਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਰੂਪ ਦੁਹਰਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਕਾਰਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਵੇਖੋ: a) H. E. Palmer, The Principles of Language Study, p. 21.

b) S. K. Belvalkar, An Account of the Different Existing Systems of Sanskrit Grammar, p. 15.

c) F. Boas, Handbook of American Indian Languages, p. 11.

2. ਵੇਖੋ: ੳ) ਡਾ. ਉਦੇ ਨਾਰਾਇਣ ਤਿਵਾੜੀ, 'ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ', ਪੰਨਾ 18.

ਅ) ਕਾਮਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕੁਰੂ, 'ਹਿੰਦੀ ਵਿਖਾਕਰਣ' ਪੰਨਾ 14.

ੲ) L. Bloomfield, Language, p. 80.

ਸ) L. E. Hockett, A Course in Modern Linguistics, p. 51.

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਪਾਠੀ ਯਾਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨੌਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਛੇ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੱਟ ਤੋਂ ਬੱਟ ਤਿੰਨ ਕਾਰਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਯਾਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨੌਵੇਂ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹

- 1) ਯਥਾਕਾਰੀ ਕਾਰਕ (ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਡਾ),
- 11) ਵਿਕਾਰੀ ਕਾਰਕ (ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਡੇ, ਮੁੰਡਿਆਂ)।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। 'ਯਾਦਿ ਰੂਪ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ 'ਯਾਦਿ ਰੂਪ' ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਕਾਰਕੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਇਸ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ (ਕੋਰਕ): ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ 'ਯਾਦਿ ਰੂਪ' ਵਾਂਗ ਕੋਰਕ ਨਾਮ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਰਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਇਕ ਵਚਨ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਰਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕੀ ਇਕ ਵਚਨੀ ਰੂਪ 'ਰਾਮ:' ਸੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਅ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਓ' ਦਾ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਮੇ'। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ 'ਓ' ਨੂੰ 'ਐ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਐ' ਨਾਲ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ। 'ਰਾਮੇ' ਦਾ 'ਰਾਮੁ' ਰੂਪ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼² ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਯਥਾਕਾਰੀ 'ਕੋਰਕ' ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ 'ਯਾਦਿ ਰੂਪ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕੀ ਇਕ-ਵਚਨੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਭ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ 'ਕੋਰਕ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਪ੍ਰਭ' ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਾਧੁ' ਨੂੰ 'ਸਾਧ' ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਦੇ ਇਕ-ਵਚਨੀ ਰੂਪ 'ਕੋਰਕ' ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

1. ਦੇਖੋ: ੬) ਡਾ. ਡੇਲਾ ਨਾਥ ਡਿਵਾਗੀ, 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ', ਪੰਨਾ 65.

੭) R. Jacobson and Halle, Elementals of Language, p. 56.

2. ਦੇਖੋ: ੬) ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸ਼ਰਮਾ, 'ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ', ਪੰਨਾ 14.

੮) Dr Tagore, Historical Grammar of Apbhraṇṣh, p. 14.

ਕਾਨੁ: ਫਿਰ ਕਾਨੁ ਨਾ ਖਾਏ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 218)

ਭੋਜਨੁ: ਕਹਾ ਭੋਜਨੁ ਖਾਏ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 218)

‘ਮਿਹਮਾਣੁ’ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ‘ਮਹਿਮਾਨ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ
ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੇ ਉਦਾਸ ਜਾਣੈ ਮਿਹਮਾਣੁ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 218)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹਨ:

ਖਤੀਤੁ (ਸੰ. ਖਤੀਤਮਓ), ਖਪੀਤ (ਸੰ. ਖਪੀਤਮਓ)

(ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 219)

(ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 219)

ਸਉਣੁ (ਸੰ. ਸਉਣਮਓ)

(ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 229)

ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਦੇ ਇਕ-ਵਚਨੀ ਰੂਪ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਪਰਸਰਸ਼(‘ਨੇ’ ਭਾਵਿ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਬਣਾਏ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ‘ਨੇ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ;
ਜਿਵੇਂ:

ਜਿਨ ਸਿਰਜੀ ਤਿਨ ਹੀ ਕੁਨਿ ਭੋਈ।¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ‘ਜਿਨ’, ‘ਤਿਨ’ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ‘ਜਿਸਨੇ’ ਅਤੇ ‘ਉਹਨੇ’ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ
ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ‘ਨੇ’ ਪਰਸਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਇਸ ਕੀ ਕਤਿ ਮਿਤਿ ਕਿਨੀ ਨਾ ਜਾਨੀ।²

ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਵਸਿ ਕੀਯਾ।³

ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ‘ਨੇ’ ਪਰਸਰਸ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਨਾਨਕ ਬਿਰਠੈ ਕਿਨੈ ਘਾਨਾ।⁴

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 231.

2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 102.

3. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 30.

4. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 28.

ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਰੂਪ 'ਹੁ' ਨਾਨ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ 'ਸੁਣਹੁ ਸਿਧਹੁ' (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 127) ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹਮਓ = ਹੁ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕੀ ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਰੂਪ ਨਈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਰਕੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਰੂਪ ਨਈ ਵੀ ਇਸ 'ਹੁ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਯੋਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਮੋਂ ਕਿਹਾ', 'ਉਸ ਕਿਹਾ', 'ਤੂੰ ਕਿਹਾ'। ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਹੋਨ ਇਥੇ 'ਨੋ' ਪਰਸਰਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

- 11) ਕਰਮ ਕਾਰਕ (ਪਰਸਰਮ: ਕੰ, ਕੇ, ਠੁੰ ਅਤੇ ਨੋ): ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੋਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਰਕ ਨਈ 'ਕੰ', 'ਕੇ', 'ਠੁੰ' ਅਤੇ 'ਨੋ' ਪਰਸਰਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਰਮਕਾਰਕੀ ਪਰਸਰਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਕੰ - ਜੇਕ ਜੁਕਤਿ ਕੰਉ ਚੀਨਤੀ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 100)

ਕੇ - ਅਜਰ ਜਰੇ ਅਕੁ ਕੇ ਰਹੀ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 225)

ਠੁੰ - ਅਸੀਂ ਕੁਰੁ ਕਿਸ ਠੁੰ ਕਰੀਹਿ? (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. 718)

ਨੋ - ਇਕਤੁ ਮਯੰਨਿ ਕੁਰੁ ਬੇਨਾ ਹੈ ਉਸੀ ਨੋ ਕਰਹੁ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 718)

- 111) ਅਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ (ਪਰਸਰਮ: ਸਿਉ, ਤੇ): ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਰਕ 'ਅਪਾਦਾਨ' ਕਾਰਕ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਜੁਦਾਈ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਜਿਵੇਂ 'ਦਰਖੰਤ ਤੇ ਧੰਤੋ ਕਿਰਦੇ ਹਨ'। ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ਦਰਖੰਤ ਤੇ ਧੰਤਿਆਂ ਦੀ ਜੁਦਾਈ ਦੱਸਣ ਨਈ ਇਥੇ ਅਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਤੀ ਚਨ ਕੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਣਦੀ ਗਈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ ਟੋਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਸਿਉ - ਸਫਨ ਰੋਮ ਸਿਉ ਹਰਿ ਰੁਨ ਭਾਖੀ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 419)

ਤੇ - ਤੀਨਿ ਭਾ ਤੇ ਦੁਰਿ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 16)

- 112) ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ (ਪਰਸਰਮ: ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ; ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ; ਰਾ, ਰੇ, ਰੀ): ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਛੇਵਾਂ ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਸੀ। ਦੋ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਣ ਨਈ ਇਸ ਕਾਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਜਿਵੇਂ 'ਉਸ ਦਾ ਘਰ'। ਕਾਰਕੀ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ

ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ, ਨੂੰ ਕਾਰਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਰਗ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ 'ਕਾ', 'ਕੇ', 'ਕੀ'। ਇਹ ਪਰਸਰਗ ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਪਰਸਰਗ ਹਨ।

'ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸ਼ੀ', 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਨੰਗਰ' ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼' ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਦੇ ਮਿਆਰੀ (standard) ਪਰਸਰਗ 'ਦਾ', 'ਦੇ', 'ਦੀ' ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕੀ ਰੂਪ 'ਭਾ', 'ਰੇ', 'ਰੀ' ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ਭਵਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਕੀ - ਪ੍ਰਥਮੇ ਭਉਣ ਕੀ ਕਥਾ ਸੁਨੀਜੇ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 94)

ਵਿਸੁ ਸੀਰੇ ਵਿਸੁ ਕੀ ਸਭ ਵਾੜੀ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 218)

ਕੇ - ਉਘਾ ਕੇ ਚਰਨ ਠਾਠਕ ਜਨ ਸੇਵੇ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 20)

ਦਾ², ਦੇ, ਦੀ - ਗੁਹਜੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਦੀ (ਪ੍ਰਾ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 45)

ਰਾ (ਤੁਮਾਰਾ) - ਕਵਨ ਤੁਮਾਰਾ ਮਤਾ ਮਸੂਰਤ ਰਹੇ ਕਵਨ ਗ੍ਰਿਹ ਮਾਹੀ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 159)

ਰੇ (ਮੇਰੇ) - ਜਾਤ ਅਸੀਖ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 441)

ਰੀ (ਤੁਮਾਰੀ) - ਦੇਖੀ ਤੁਮਾਰੀ ਸੂਰਤਿ ਆਛੀ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 159)

V) ਅਧਿਕਰਣ ਕਾਰਕ (ਪਰਸਰਗ: ਸੰਗਿਯਾਇ, ਸੰਗਿਯਾਮਹਿ): ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਕਾਰਕ ਅਧਿਕਰਣ ਕਾਰਕ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਠਾਉਂ' ਦੇ ਨਾਲ 'ਇ' ਨਾ ਕੇ ਅਧਿਕਰਣ ਕਾਰਕ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਅਧਿਕਰਣ ਕਾਰਕ ਦੇ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਵਾਚਣਯੋਗ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਤਖਤਿ, ਹੰਬ, ਮਹਿ ਆਦਿ।

1. 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ', ਪੰਨਾ 13.

2. ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕੀ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਥਿ (ਹਥਮਇ) — ਜਬ ਰਤਨ ਹਥਿ ਚੜਿਯਾ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 60)

ਮਹਿ (ਮਹਮਇ) — ਪੰਦਰਹ ਲਉ ਮਹਿ ਕੀਨ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 99)

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਫਾਰਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ (ਰੁਰਬਾਣੀ) ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਨੇਖਕ ਨੇ ਨਵੇਂ ਪਰਸਰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਝੁਕਾ ਰੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਫਾਰਕ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸਰਕਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

- ਖ) ਕੁਝ (ਧਾਤੁ) ਰੂਪ ਸੰਰਚਨਾ: ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ (ਧਾਤੁ) ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਯੋਜਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੁਝ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ 'ਸੰਰਿਖਾ' ਅਤੇ 'ਕੁਝ' ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਰੂਪ

ਪੰਜਾਬੀ ਆਧੁਨਿਕ ਆਚਾਰਯ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਪਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਰੂਪ ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਲਿਤ (ਸੀ) > ਟੰਚ (ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼) > ਠੰਚ (ਪੰਜਾਬੀ)

> ਠਾਚ(ਹਿੰਦੀ) ਆਦਿ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਰੂਪ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਰੂਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾ ਪਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਰੂਪਾਂ ਜਾਂ ਮੂਲ ਧਾਤੂਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਧਾਤੂ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ $\sqrt{\text{ਚਿੱਠ}}$, $\sqrt{\text{ਜਾਣ}}$, $\sqrt{\text{ਖਾਣ}}$ ਆਦਿ
- 11) ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਡਰਡਰ ਧਾਤੂ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਦੇਖ, ਵੇਖ, ਹਸ, ਠੰਚ, ਸੋ ਆਦਿ।
- 1) ਦੇਸ਼ਜ — ਜਿਹੜੇ ਧਾਤੂ ਰੂਪ ਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ; ਸਗੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਪ ਮੁਥਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਜ ਧਾਤੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਪਿਟ, ਖੱਟ, ਰਿੜਕ ਆਦਿ।

1. ਦੇਖੋ: 6) ਡਾ. ਸਹਾਯ, 'ਹਿੰਦੀ ਕੁਝ ਕੀ ਕਾਨ ਰਚਨਾ', 'ਫਵੇਸ਼ਟਾ', ਪੰਨੇ 35-38.

ਖ) H. Sweet, The History of Language, p. 30.

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਧਾਤੂ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂਦਾਤਰ ਧਾਤੂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਅਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੋਂ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਏ ਕਏ ਹਨ। ਦੇਸ਼ਜ ਧਾਤੂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਥੋੜੀ ਹੈ। ਮੂਠ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇਤਰ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਥਾ (mood) ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- ੧) ਕਾਲ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਅਕਰਣ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕਾਲ (ਕੁਤ, ਭਵਿਖਤ, ਵਰਤਮਾਨ) ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਨੂੰ ਯਾਤਰਿਕਾਵਾਚੀ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯਾਤਰਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਯਾਤਰਿਕਾਵਾਚੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ: ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਯਾਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਯਾਤਰਿਕ ਵਾਨੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਗ੍ਰਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ 'ਧਾਤੂ+ਕੇ' - ਇਸ ਨਿਸ਼ਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਬੁਝਾਵੇ (ਬੁਝ+ਯਾ+ਕੇ) - ਯਾਮ ਪੰਥ ਬੁਝਾਵੇ ਜੋ ਕੋਈ।¹

ਜਾਨੈ (ਜਾਨ+ਕੇ) - ਇਹ ਮਤੀਤ ਜਾਨੈ ਜੋ ਕੋਈ।²

ਰਹੈ (ਰਹ+ਕੇ) - ਸਰਵਠ ਧਿਯਾਨ ਰਹੈ ਨਿਕ ਲਾਈ।³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਘੀਰ ਬੁਧਿ ਨਾਲ ਭੁਨੈ।

ਪਉਣ ਪਹਾੜ ਉੜਾਵੇ।

ਧਰਤੀ ਟਿਕੇ ਨਾ ਹੀ।

ਅਕਾਸ਼ ਖੜੇਵੇ ਨਾ ਹੀ।⁴

ਯਾਤਰਿਕਾਵਾਚੀ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ: ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਯਾਤਰਿਕਾਵਾਚਕ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਯਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਏ ਕਏ ਹਨ:

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 715.
2. ਉਥੀ. ਪੰਨਾ
3. ਉਥੀ.
4. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 717.

ਮੂਨ ਧਾਤੁ+ਹੁ,ਹੇ (ਭਰੁ-ਵਚਨੀ ਰੂਪ)

ਮੂਨ ਧਾਤੁ+ਏ

ਮੂਨ ਧਾਤੁ+ਏ

ਮੂਨ ਧਾਤੁ+ਏ

ਹੁ,ਹੁ:

ਕਰਹੁ (ਕਰ+ਹੁ) - ਭਾਵਤ ਪੁਰਖ ਕਉ ਕਰਹੁ ਖਦੇਸੁ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 102)

ਸੁਣਹੁ (ਸੁਣ+ਹੁ)--ਸੁਣਹੁ ਸਿਧਹੁ ਸੋਚੁ ਨਾਨਕਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 127)

ਸੁਣਹੇ (ਸੁਣ+ਹੇ) - ਸੁਣਹੇ ਜੋਗੀ ਜੋਗ ਕੀ ਚਾਲਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 129)

ਉ:

ਰਹਉ (ਰਹ+ਉ) - ਤੁਰ ਕੀ ਭਰਿਯਾ ਫਿਕੁ ਰਹਿ ਰਹਉ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 312)

ਜਾਣੁ (ਜਾਣ+ਉ) - ਨਾਨਕ ਰਹਿਉਦਾਸੀ ਜਾਣੁ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 212)

ਐ:

ਜਧੇ (ਜਪ+ਐ) - ਖਨਦਿਨ ਜਧੇ ਸਦਾ ਪਦ ਰੁਹਜਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 8)

ਪਾਈਐ (ਪਾਈ+ਐ) - ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਨੇ ਰੁਹਜ ਖਰੁ ਪਾਈਐ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 11)

ਕੁਵਾਈਐ (ਕੁਵਾਈ+ਐ) - ਰਤਨ ਜਨਮ ਬਿਰਥਾ ਨਾ ਕੁਵਾਈਐ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 11)

ਸਾਮਾਨਯ ਭੂਤ ਕਾਨ (ਪੁਨਿੰਤ): ਮੂਨ ਧਾਤੁ ਤੋਂ ਸਾਮਾਨਯ ਭੂਤਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ 'ਧਾਤੁ+ਯ' - ਇਹ ਨਿਯਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਪੁਨਿੰਤ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਗੀਯ (ਗੀ+ਯ) - ਘਪਨੇ ਰੂਪ ਏਰਾਡ ਗੀਯ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 716)

ਹੁਯ (ਹੁ+ਯ) -- ਕਉਨ ਧਿਯਾਨ ਤੇ ਰਾਗ ਹੁਯ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 716)

ਯਯਾ (ਯਯ+ਯ) - ਰਤਨਪੁਰੀ ਤੇ ਰਤਾ ਯਯਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 715)

ਸਿਧਾਯਾ (ਸਿਧਾਯ+ਯ) - ਗੁਰੇ ਕਉ ਪ੍ਰਭ ਰਤਨ ਸਿਧਾਯਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 715)

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨਯ ਭੂਤਕਾਨ (ਪੁਨਿੰਤ) ਦੇ ਰੂਪ ਯਾਮ ਤੋਰ ਤੇ ਇਸੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣੇ ਹਨ।

ਸਾਮਾਨਸ ਫੁਤ ਕਾਠ (ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਿੰਗ): ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਿੰਗੀ ਸਾਮਾਨਸ ਫੁਤਕਾਠ ਬਣਾਉਣ ਲਈ 'ਮੂਠ ਧਾਤੁ+'
ਈ' - ਇਹ ਨਿਸ਼ਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ
ਜਾਮ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਪਾਈ (ਪਾਈ) - ਨੀਚਾ ਹੀ ਤੇ ਨੀਚ ਹੋਣੇ ਪਾਈ ਪਛੀ ਨੀਚ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 313)

ਡਵਿਖਤ ਕਾਠ: ਡਵਿਖਤ ਕਾਠ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਮ ਨੀਮ ਫਲਦੇ ਫਿਸਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਧਾਤੁ+ਸਿ

ਧਾਤੁ+ਰਾ, ਰੇ, ਗੀ

ਧਾਤੁ+ ਥਾ, ਥੁ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਡਵਿਖਤ ਕਾਠ ਦੇ ਇਹ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਸਿ:

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਸਿ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਡਵਿਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੂਪ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਭੁਰਬਾਣੀ
ਵਿਚ ਲਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਸੀ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਮਾਨਸ ਡਵਿਖਤ ਕਾਠ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਸ ਦੇ
ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਥਾਵਸਿ (ਥਾਵ+ਸਿ) - ਭਰਮਤ ਸਾਂਤਿ ਨਾ ਥਾਵਸਿ ਥੀਥਾ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 217)

ਠਾ, ਠੇ, ਗੀ:

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਖੜੀ ਬੋਨੀ ਦਾ ਡਵਿਖਵਾਚੀ ਪਿਛੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਜਾਮ
ਹੋਈ ਹੈ:

ਜਾਈਰੇ (ਜਾਈ+ਰੇ: ਬਹੁਵਚਨੀ ਰੂਪ) - ਖਪ ਜਾਈਰੇ ਮਛਿਰੇ ਰਾਜੇ। ਖਪ ਜਾਈਰੇ ਮੰਦਰ ਫਾਜੇ॥
ਖਪ ਜਾਈਰੇ ਬੇਦ ਪੜ੍ਹੇ। ਖਪ ਜਾਈਰੇ ਕਰਮ ਕਰੰਡੇ॥¹

ਜਾਈਗੀ (ਜਾਈ+ਗੀ: ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਿੰਗੀ ਰੂਪ) - ਖਪ ਜਾਈਗੀ ਦੇਹ ਤੁਮਾਰੀ।²

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 634.

2. ਉਥੀ, ਪੰਨਾ 634.

ii) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਯਾ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਾਤੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਧਾਤੂਆਂ 'ਰਿਹਾ', 'ਚਾਹੀਏ', 'ਕਰਿ', 'ਕੇ', 'ਲਾਗ', ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਹੇਥੇ ਰਹੀ, ਪੁਛੀ ਚਾਹੀਏ, ਨੇ ਕਰਿ, ਬਨਾਈ ਕੇ, ਲਾਗ ਕੇ, ਲਾਗ ਪੁਛਣ ਆਦਿ।

ਅਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਯਾ: ਕ੍ਰਿਯਾ ਦੀ ਅਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਧਾਤੂ+ਇ' ਅਤੇ 'ਧਾਤੂ+ਕਰਿ' ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਖੇਜਿ (ਖੇਜ+ਇ) - ਖੇਜ ਅਧਯਾਤਮ ਆਰਮਿ ਧਾਵੇ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 111)

ਧਾਰਿ (ਧਾਰ+ਇ) - ਪੁਛ ਦੀਜੇ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 314)

ਕਰਿ (ਕਰ+ਇ) - ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੇ ਕਰੇ ਕਰਾਵੇ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 316)

ੲ) ਹੋਰ ਰੂਟਰਨ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ

ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਸੁਬਦ: ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪੱਧਰ ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਸੁਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੱਧਰ ਸ਼ੁੱਧ ਰਿਟਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੁਬਦ ਇਹ ਹਨ:

ਇਕ: ਇਹ ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਸੁਬਦ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਅਵੇਤਤਾ, ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। 'ੴ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਸੰਖਿਯਾਵਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ 'ੴ' ਤੋਂ ਛੁੱਟ 'ਇਕ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਤਮਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਨਾਭਿ ਨਿਕਟ ਇਕ ਹਾਟ ਬਨਾਮ।¹

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸੁਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ 29 ਹਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਹਾਟ ਅਰਥਾਤ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿਯਮੇ: ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪ੍ਰਿਯਮੇ' ਸੁਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:

ਪ੍ਰਿਯਮੇ ਜੁਗਤਿ ਮਹਾਨਿਰਥਾਟ।²

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 29.

2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 51.

‘ਇਕ’ ਅਤੇ ‘ਪ੍ਰਥਮੇ’ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਡਾਕੂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰਥਮੇ’ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲਕ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ‘ਇਕ’ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਇਕ’ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ।

ਦੁਤਿਯਾ: ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘*ਦੁਤੀਯਾ*’ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਈ ਹੈ:

ਦੁਤਿਯਾ ਜੁਗਤਿ ਅਭਯ ਸੰਗ ਬਨੀ।¹

ਤੁਤਿਯਾ: ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤੁਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ:

ਤੁਤਿਯਾ ਦਵਾਰਾ ਮੁਖ ਕ੍ਰਿਯਾ।²

ਕਈ ਵਾਰੀ ‘ਤੀਜੀ’ ਅਤੇ ‘ਤੀਸਰੀ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਸ਼ਟਮ: ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤਦਭਵ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਅਸ਼ਟਮ ਨਾਮਿ ਕੋਈ ਜਨ ਜਾਨੀ।³

ਅਸ਼ਟਵੰ: ਅਸ਼ਟਮ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਅਸ਼ਟਵੰ’ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਅਸ਼ਟਵੰ ਸੁੰਨ ਸ਼ਬਦ ਕਉ ਰਹੀ।⁴

ਨੌ: ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਵਮ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬ-ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂਰ ਦੇ ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆ ਦਾ ਅਰਸਰ ਉਨੈ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਨਾਵਾ ਹਾਟ ਰੱਖਿਯਾ ਕਰਿ ਫੁਲਨਾ।⁵

ਨਾਵੀ ਨਾਮਿ ਮਹਿ ਸਭ ਜੋਤੀ।⁶

ਦਸਵਾਂ, ਦਸਵੇਂ, ਦਸਵੀਂ: ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਦਸ਼’ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹਨ। ‘ਦਸਵਾਂ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਦਸਵਾਂ ਹਾਟ ਰਸਨਾ ਕਰਿ ਧਰਿਯਾ।⁷

1. ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 31.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 48.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 641.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 48.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.

ਛੱਠ ਸੁੰਠਸ ਵਾਨੀਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਨਾਡੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 72 ਅਤੇ 68 ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਵਾਨੀ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਬਹੁਰਿ ਕੋਕੀ ਪਵਣੁ ਉਪਾਸਾ।¹

ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਾਢੇ ਉਣਵੀਜਾ ਕੋਕ, ਸੈਨਾ ਕੋਕ ਅਤੇ ਨੌ ਕੋਕ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਸੈਨਹ ਕੋਕੀ ਜਠ ਬਿੰਬ ਉਠਾਸਾ।²

ਸਾਢੇ ਉਣਵੀਜਹ ਕੋਕੀ ਖਾਕ।³

ਨੌ ਕੋਕ ਖਾਤਸੁ ਹੈ ਕੀਨੀ।⁴

ਵੰਡੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਉੱਚੇ ਅਸੀਖ, ਅੰਠਤਾਨੀ, ਪਦਮ, ਅੰਠਤਾਨੀ, ਨੀਨ, ਯੰਤ੍ਰੀਸ ਖਰਬ, ਉਨਹਤਿਰਿ ਖਰਬ, ਸਰਾਨਵੇਂ ਕੋਕ, ਪੰਚੀਸ ਲਾਖ, ਪਚਾਨਵੇਂ ਸਹੀਸਰ, ਪਚਾਸ ਜੋਜਨ ਧਰਤੀ ਖਕਾਸੁ ਰਾ ਬੰਤਰਾ ਹੈ।⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ 84 ਨੂੰ ਜੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਇਕ ਕੋਕ, ਬਹੁੰਤਰ ਲਾਖ, ਅਠਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਵੀਜਾ ਨੌ, ਚੁਰਾਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਠਿਰੰਕਾਰ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚ ਚਾਰਾਂ ਜੁਰਾਂ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਜੋਕ ਡਿਊਰਾਨੀਹ ਨੌ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁶

ਘੋਰੀਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਸਵਾ ਹਾਬ ਸਿਫ ਰਾ ਪਾਟ।⁷

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਖਿਆ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਤਮਕ ਅਤੇ ਨੌਕਰ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 26.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 688.

6. ਲੇਖ: ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 822-827.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 643.

ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਸੁਬਦ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨਿਖਤ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨਾਤਮਕ ਦੋਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਹੀ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਤਨੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ।

3) ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ

ਹਰ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਨਵੀਂ ਸੁਬਦਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਸਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਬਦ ਨਾਂ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੁਬਦ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਕ, ਘਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੁਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਬਦਾਂ ਦਾ ਰਨਰਭ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸੁਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੇ ਵੱਧ ਸੋਖਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਇਸ 'ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ' ਦੀਆਂ ਇਹ ਖੇਤੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ:

- 1) ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਖੇਤੀ
- 11) ਪੰਜਾਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਖੇਤੀ
- 111) ਪੰਜਾਬੀ-ਅਰਬੀ ਖੇਤੀ ਖੇਤੀ
- 1iv) ਪੰਜਾਬੀ — ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਖੇਤੀ

ੳ) ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਖੇਤੀ: ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਮਿਲਭੋਭ² ਰੂਪ 'ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਖੇਤੀ ਰੂਪ ਨਜ਼ਰੀਂ ਧੰਦਾ ਹੈ:

1. ਏਥੇ: a) Dr Collin, Bibliographical Guide to Ematology, p. 14.
b) Dr. O'Gurne, A Grammar of the English Language, Vol. I, p. 31.

2. ਤੁਕਾਂ ਨਵੀਂ ਏਥੇ:

a) F. Egerston, Enchiridion Hybrid Sanskrit Grammar, pp. 3-6.
b) Dr S.K. De, Braj Boli Literature, pp. 7-15.
c) Ernest Trumpp, Adi Granth, pp. 8-9 (Introduction)

ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਧਿਯਾਨੰ। ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਰਿਯਾਨੰ॥
ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਸੇਵਾ। ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਦੇਵਾ॥
ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਪੂਜਾ। ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਦੂਜਾ॥
ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਮੰਤਰੰ। ਓਕਾਰ ਤੇ ਪਰੇ ਨਾ ਤੰਤ੍ਰੰ॥¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਨੀ ਵਿਚ ਨਿਖੀਵਾਂ ਰਈਵਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀਵਾਂ ਇਹ ਤੁਰਾਂ ਵਾਰਣਯੋਰ
ਹਨ:

ਬਿਨਿਰਬਾਤਿ ਜਾਨ ਬਾਨੋ ਸਜਤੋ ਮੇਵਾ ਬਨੰ।
ਇਸਤਿ ਸੁਭਾਨ ਸਸੇ ਪਰ ਭਰਮ ਨੋ ਕੋਧੁ ਨਭਿਤ ਬਾਧਿਕੇ।
ਬਿਨ ਭਰਮੁਖੀ ਤੁੰਟਤੋ ਮੁਨੋ ਪਰ ਤੇ ਨਕਤੋ ਭਨੋ ਘੋਰ ਸਮਸੀਏ ਨਮਥ।
ਮ੍ਰਿਕੀ ਧੰਖਤੀ ਬਧਿਕਥ। ਪ੍ਰਹਾਰਨੰ ਨਖੁ ਘਉਥ।
ਜਿਸ ਰਖਤੋ ਰਣ ਮੁਖੀ ਦੇਵਾ, ਨਾਨਕ ਰੋਮ ਨ ਛਿਜਤਿਥ²

ਇਸੇ ਉੱਨੀ ਵਿਚ 'ਨਿਹਰਾਮੀ', 'ਨਾਮੀ', 'ਨਿਧਾਨੰ' ਅਤੇ 'ਨਿਸ਼ਰਾਮੀ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਸੀ
ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਵਾਂ ਵਾਂ ਵਰਤੇ ਕਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਨੇਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਨੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਕਈ ਹੈ:

1. ਕਰੰਤਾ - ਨਾਨਾ ਚਾਰ ਬਿਚਾਰ ਕਰੰਤਾ...। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 621)
2. ਉਚਰੰਤਾ - ਖਰਮ ਨਿਰਮ ਬਾਣੀ ਉਚਰੰਤਾ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 621)
3. ਤੁਰੰਤਾ - ਇਹ ਮਨੁ ਭੋਗੀ ਭੋਗ ਤੁਰੰਤਾ...। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 632)
4. ਰਹੰਤਾ - ਨਾਨਕ ਕਵਨ ਜੁਰਤ ਨਿਰਪੇਖ ਰਹੰਤਾ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 632)
5. ਕਰੰਤੋ - ਜੋਰ ਦਾਨ ਖਚਾਰ ਕਰੰਤੋ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 665)
6. ਤੁਰੰਤੋ - ਪਰ ਨਾਗੀ ਸਿਉ ਹੀ ਭੋਰ ਤੁਰੰਤੋ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 669)
7. ਪਵੰਤੋ - ਨਾਨਕ ਤੇ ਨਰ ਦੇਖਹੁ ਨਰਕ ਪਵੰਤੋ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 669)
8. ਭਰਮੰਤੋ - ਨਾ ਪ੍ਰਭੁ ਗੀਓ ਤੀਰਥ ਭਰਮੰਤੋ...। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 646)

-
1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 17
 2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 630.
 3. ਦੇਖੋ: ਓ) 'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੰਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ), ਪੰਨਾ 202.
ਅ) ਰਿਚਰਡ ਪਿਸ਼ਨ, 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਫਰਣ' (ਅਨੁ. ਹੋਮ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ),
ਪੰਨੇ 8-9.
ੲ) H.G. Pansse, Linguistic Peculiarities of Gyaneshwari,
pp. 10-11.

9. ਰਹਿੰਦੇ - ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਰੀਝੇ ਬਨਬਾਸ ਰਹਿੰਦੇ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 646)
10. ਰਾਜੀ - ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਰੀਝੇ ਕੀਏ ਰਾਜੀ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 646)
11. ਬਿਰਾਜੀ - ਨਾਨਕ ਤਾਂ ਰੀਝੇ ਜੋ ਭਗਤਿ ਬਿਰਾਜੀ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 646)

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੁਨੇਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਤੁਰ੍ਹੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। 'ਨੇਕ-ਭਾਸ਼ਾਵ' ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਤੁਰ੍ਹੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਇਹ ਧੌਰੇਡੀ ਲਿਖੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਪਰ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉਨੀ ਨੂੰ 'ਜਾਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਹੀ ਘਪਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਖ) ਪੰਜਾਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੁਨੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਇਹਨਾਂ ਤੁਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਹਰਿ ਨਿਰਖਤ ਬੁਧਿ ਚਿਤੁ ਮਫਨਾਨਾ, ਨਿਰਾਨੰਬ ਫਲਤਾਨਾ।¹

ਇਸ ਤੁਰ੍ਹ ਵਿਚ 'ਬੁਧਿ', 'ਚਿਤੁ' ਅਤੇ 'ਨਿਰਾਨੰਬ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। 'ਮਫਨਾਨਾ' ਮਫਨ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਨਿਰਖਤ' ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਤਦਭਵ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰੰਤੂ 'ਫਲਤਾਨਾ' ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ 'ਫਲਤਾਨ' ਹੈ। ਤੁਰ੍ਹ ਦੀ ਰਚਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਦੀਰਘ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਜਿਉ ਸੀਧੇ ਤਿਉ ਬਿਪਤਿ ਪਛਾਨੇ, ਬੇਗਮ ਮਹਿਨ ਨਥਾਵੇ।²

ਇਸ ਤੁਰ੍ਹ ਵਿਚ 'ਜਿਉ', 'ਤਿਉ' ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ (ਖੜਕੀ ਬੋਲੀ) ਦੇ ਭਨ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ 'ਬਿਪਤਿ' ਤੋਂ/ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬੇਗਮ ਮਹਿਨ (ਤੁਲਨਾ ਬੇਗਮਪੁਰ) ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਨਥਾਵੇ' ਦੇਸ਼ਜ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਭਾਰ ਨਠਾਉਣਾ, ਖਾਨਦ ਮਾਨਣਾ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰਲਵੇਂ ਮਿਲਵੇਂ ਰੂਪ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪਨਬਧ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

ਤਨ ਮਹਿ ਮਨੁਖ ਜੋ ਨਹਿਰਾਵੇ।

ਜੰਮਣ ਮਰਣ ਭਿਸਤੁ ਯਹੁ ਦੇਹੁਖ ਤਾਂ ਕੇ ਨਿਕਟ ਨਾ ਯਾਵੇ॥³

1. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 15.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7.

ਇਸ ਟੁਕ ਵਿਚ 'ਤਨ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। 'ਮਨ' (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਤੋਂ ਤਦਭਵ 'ਮਨੁਖ' ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। 'ਜੀਮਣ', 'ਮਰਣ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਅਤੇ ਤਾਂ ਕੇ' ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। 'ਬਹਿਸ਼ਤ' (ਫਾਰਸੀ) ਦਾ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ 'ਭਿਸ਼ਤ' ਹੈ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ 'ਏਚੁਖ' ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹

ੲ) ਪੰਜਾਬੀ-ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਉੱਲੀ: ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਹ ਰਲਵਾ ਮਿਲਵਾ ਰੂਪ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਜਾਂ ਕੀ ਚੇਰੀ ਮੁਕਤਿ ਸੁਰਤੁ ਖਡਵਾਨੀ, ਕੇਸਾ ਜਾਪੁ ਜਪੀਜੀ।

ਜਾਂ ਕੇ ਮਾਧਾ ਦਾਸੀ ਨਵਨਿਧਿ ਸੇਵਾਕਾਰੀ, ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਚਰਨ ਨਗੀਜੀ॥²

'ਕੀ' ਸੰਬੰਧਕਾਰਕੀ ਪਰਸਰਫ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕੇਸਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ 'ਜਪੀਜੀ', 'ਨਗੀਜੀ' — ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਹਨ।³

ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਰਲਵਾ ਮਿਲਵਾ ਰੂਪ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਤਹਾਂ ਪੁਰੀਆਂ ਸਤ ਉਪਰਿ ਕਉਲਾਸੁ।⁴

'ਤਹਾਂ' ਅਤੇ 'ਉਪਰਿ' ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਸਤ' ਅਤੇ 'ਪੁਰੀਆਂ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

ਸ) ਪੰਜਾਬੀ - ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਉੱਲੀ

1. ਤੁਕਨਾਂ ਲਈ ਲੇਖ:

ੳ) ਡਾ. ਬਿੰਦੂ ਮਾਧਵ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਕਬੀਰ ਕ੍ਰਿਯਾਵਤੀ ਕਾ ਭਾਸ਼ਾ', ਪੰਨੇ 15-21.

ਅ) ਡਾ. ਭਰਵੰਤ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਬੇ, 'ਕਬੀਰ ਕਾਵਿਯ ਕਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ', ਪੰਨੇ 51-56.

ੲ) ਡਾ. ਮਹੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, 'ਕਬੀਰ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ', ਪੰਨੇ 7-12.

ਸ) ਰਿਚਰਡ ਪਿਸ਼ਨ, 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਾ ਵਿਕਾਸ', (ਅਨੁ: ਡਾ. ਹੇਮ ਚੰਦ ਜੋਸ਼ੀ), ਪੰਨੇ 7-12.

2. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 14.

3. ਲੇਖ: ੳ) 'ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹ' (ਸੀਪਾ. ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਵਿਜਯ), ਪੰਨੇ 2-8.

ਅ) 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਧੰਡਨਮ', ਪੰਨੇ 102, 106.

ੲ) Dr D.D. Sharma, Syllabic Structure of Hindi and Punjabi,

4. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੀਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 278. pp. 7-9.

ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਰਨਕਤ ਰੂਪ¹ ਜਿਵੇਂ 'ਬੋਨਿਆ', 'ਖਾਖਿਰਸ', 'ਲਾਕਾ ਪੁਛਣ' ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੋਨਿਆ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਲਿਹਿਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹਨ:

1. ਬੀਆ - ਸਭ ਮਹਿ ਜਾਨਿਆ ਖਾਤਮਾ ਤਦ ਸੁਖੁ ਬੀਆ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601)
- ਲਾਨੁ ਬੀਆ ਸਭ ਰੇਣ ਬਿਹਾਣੀ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 635)
2. ਬੀਵਸੀ - ਨਾਨਕ ਮੁਕਤਾ ਬੀਵਸੀ...। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 611)
3. ਚਨਸੀ - ਆਰ ਨਾ ਚਨਸੀ ਕੋਈ ਉਪਾਉ...। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 635)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਫਾਰਸੀ

ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ।² ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ 'ਮਨੇਛ ਭਾਸ਼ਾ' ਕਹਿਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

1. ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਦੇਖੋ:

- ੳ) ਡਾ. ਬਿੰਦੂ ਮਾਧਵ ਮਿਸ਼ਰ, 'ਕਬੀਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਵਨੀ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ', ਪੰਨੇ 15-21.
- ਅ) ਭਰਵੰਡ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਬੇ, 'ਕਬੀਰ ਕਾਵਿਯ ਕਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ', ਪੰਨੇ 51-56.
- ੲ) ਡਾ. ਮਹੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, 'ਕਬੀਰ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ', ਪੰਨੇ 7-12.
- ਸ) ਰਿਚਰਡ ਪਿਸ਼ਨ, 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਾ ਵਿਆਕਰਣ', (ਅਨੁ. ਡਾ. ਹੇਮ ਚੰਦ ਜੋਸ਼ੀ), ਪੰਨੇ 7-12.

2. ਦੇਖੋ:

- a) Dr S.K. Chatterjee, The Origin and Development of Bengali Language, Vol. I, pp. 21-31.
- b) Dr M. Jha, The Formation of Maithili Language, pp. 7-10.
- c) Bailey, T.O., A History of Urdu Literature, pp. 8-12.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਖਾਪਿ ਉਪਾਏ ਮਨਸਾ ਪ੍ਰਭ ਧਾਰੀ। ਖਿਯਾਨ ਖਨੁਨ ਕਰਿ ਖਨਕ ਸਵਾਰੀ॥
ਸਾਡੇ ਉਣਵੀਜਹ ਕ੍ਰੋਡੀ ਖਾਕ। ਮਨ ਮਹਿ ਸੋਧਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਕਰਿ ਪਾਕ।

ਨੋ ਕ੍ਰੋਡ ਖਾਤਿਸੁ ਹੋ ਕੀਨੀ...।

ਖਾਬ ਖਾਕ ਖਾਤਿਸੁ ਰੋਵਾਯਾ....।

ਸਿਖਾਹ ਸਪੇਦ ਖਬਰੁ ਸੁਰਖਾਈ। ਰਿਰਦ ਕਟੋਰੀ ਖਾਖਿ ਬਨਾਈ॥¹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਖਿਯਾਨ', 'ਖਨੁਨ', 'ਖਨਕ', 'ਖਾਤਿਸੁ', 'ਪਾਕ', 'ਖਾਕ', 'ਸਿਖਾਹ', 'ਸਪੇਦ' ਅਤੇ 'ਸੁਰਖ' ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਤਦਭਵ ਅਤੇ ਤਤਸਮ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਖੁਸ਼ਬੁਈ ਰਸ ਛਾਪਨੇ, ਸੁਰਾ ਡਲਾ ਬੁਧਿ ਦੀਨ।
ਖੁਸ਼ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਸੁੰਘ ਕੇ, ਸੁਮਿਰਤ ਸਿਰਜਨਹਾਰ॥²

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ 'ਖੁਸ਼ਬੁਈ' ਅਤੇ 'ਖੁਸ਼ਬੋਈ' ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਸੁਮਾਰ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 273), ਮੁਸ਼ਤਾਕ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 276), ਦਰਗਾਹ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 280) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ:

1. ਮਾਨਿੰਦ - ਵੈਸੀ ਮਾਨਿੰਦ ਮਨ ਕੀ ਜਾਨੇ (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 604)
2. ਖਾਮਦ ਰਫ਼ਤ - ਖਾਮ ਰਫ਼ਤ ਤਾਇ ਮਿਟਿ ਜਾਹੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 605)
3. ਤਹਕੀਕ - ਤਹਕੀਕ ਜਾਨਹੁ ਸਮਝਹੁ ਕਰਿ ਵੈਸੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 610)
4. ਸ਼ਾਦੀ ਕਮੀ - ਸ਼ਾਦੀ ਕਮੀ ਕੁੰ ਮਨ ਨਹੀ ਜਾਨੇ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 612)
5. ਇਲਾਜ - ਡਸਨੇ ਕਾ ਕਿਛੁ ਕਰਹੁ ਇਲਾਜ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 635)
6. ਹਾਸਨ ਹੁਕਮ - ਹਾਸਨ ਹੁਕਮ ਡਾ ਪਰਾਯਾ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 635)
7. ਤੁਰਕ - ਤੁਰਕ ਤਕਬਰ ਮਹਜ਼ ਹਰਾਮ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
8. ਮਿਹਰ - ਮਿਹਰ ਤਵਜਹ ਜਪਿ ਨੈ ਨਾਮ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)

9. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', (ਸੰਪਾ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 280.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49.

9. ਸੁਭੀਖਤ - ਸੁਭੀਖਤ ਰੋਜ਼ਾ ਨਿਮਾਜ਼ ਕਮਾਵੇ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
10. ਹਕੀਕਤ - ਹਕੀਕਤ ਤਰੀਕਤਿ ਮੀਂਝ ਸਮਾਵੇ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
11. ਮਾਰਫਤ - ਮਾਰਫਤਿ ਬੁਕਤਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਰਾਈ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
12. ਮੁਸਨਮਾਨ - ਮੁਸਨਮਾਨੁ ਮਸਨਮੁ ਹੋਏ ਬਹੀ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
13. ਪੀਰ - ਪੀਰਹੋਏ ਪਹਿਰਾਨੇ ਰਾਹੁ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 657)
14. ਦਰਵੇਸ਼ - ਦਰਵੇਸ਼ ਸੋਈ ਜੋ ਦੁਹੁ ਖਾਣਾਏ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. 657)
15. ਫਕੀਰ - ਫਕੀਰ ਸੋਈ ਜਿਸੁ ਸਹਜਿ ਫਕੀਰੀ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 658)
16. ਜੁਹਦ - ਸਿਰ ਪਰ ਜਾਏ ਜੁਹਦ ਚਹੀਰੀ। (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 658)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਰੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਖ਼ਾਲਿਕ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 813), ਸੁਬਹਾਨੁ (ਪ੍ਰਾ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 813), ਰਹਿਮਾਨ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 813), ਪਾਰ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 813), ਸਬਰੁ ਕਨਾਤਾਂ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 814), ਸਮਯਾਨਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 814), ਅਸਮਾਨ (ਪ੍ਰਾ.ਸੰ. ਪੰਨਾ 814), ਮੁਜਰੇ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 814), ਪਰੀਖਾਂ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 814), ਉਖ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 815), ਮਸ਼ਾਇਕ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 815), ਛੋਨੀਏ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 815), ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਸ਼ਤਫ਼ਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 817), ਫ਼ਕਰ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 713), ਸੁਨਤਾਨ (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. 713) ਆਦਿ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ 'ਜੇਤਿਸ਼' ਜਾਂ 'ਰਮਨ' ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਬਵਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਖੜੀ ਬੋਲੀ

ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਿੱਲੀ, ਯਾਹਰਾ ਅਤੇ ਮੇਰਠ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਨਜ਼ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ

ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਘਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਗੀਯਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਯਾ।

ਘਾਧੇ ਦੇਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜੰਮੁ ਕਰਿ ਮੁਕਨ ਚੜਾਇਯਾ॥²

(ਘਾਸਾ ਮ. ੧)

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਗੀਯਾ', 'ਡਰਾਇਯਾ', 'ਚੜਾਇਯਾ' ਇਹ ਕ੍ਰਿਯਾ ਰੂਪ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪਛਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ, ਜਿਵੇਂ:

'ਤੇਰਾ' (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 91), 'ਤੁਮ' (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 93), 'ਭੁਮਾਰਾ' (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 93),

'ਤੇਰੀ' (ਪ੍ਰਾ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 91) ਆਦਿ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ ਦੇ ਕਾ, ਕੀ, ਕੇ ਵੀ ਘਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਸਚੁ ਸ਼ਬਦੁ ਕੀ ਸਚੀ ਜਾਣ, ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਉਦਾਸੀ ਲਾਣੁ।³

ਗੁਰ ਕੇ ਸ਼ਬਦਿ ਰਚੇ ਤੇ ਭਾਈ।⁴

ਤਿਨ ਕੇ ਬਜਬਰ ਜੜੇ ਕਪਾਟ।⁵

ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਲਈ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਘਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਬੰਡਾਨ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਘਨੇਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਘਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵਾਂ ਹੀ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁਖ ਬੋਤਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਨੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਘਪਣੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੇ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸੁਧ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ

1. ਦੇਖੋ: ੳ) ਸ਼ਿਤਿ ਕੰਠ ਮਿਸ਼ਰ, ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਕਾ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨੇ 1-9.

ੲ) R. L. Turner, Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages, (Kharl Boli).

2. 'ਘਾਇ ਕੁਝ' ਪੰਨਾ

3. 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਘ. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 220.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 222.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 224.

ਨਿਖਤਾ ਉੱਤੇ ਧੁਨੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤਕ ਬਹੁਤ ਵਿਖਾਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਖਕ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਚੋਲੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੁਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਖੜੀ ਚੋਲੀ ਦੀਆਂ ਉੱਥੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ

ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਭਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ।¹ ਪਿੰਡਤ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਧਿਕਾਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।²

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਅਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਬਦ ਅਤੇ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਕਰਨ ਮੇਂ ਬਾਨੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ, ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੇਤੀ।
ਧੁਪੁ ਮਨਯਾਨਨੇ ਪਵਣੁ ਚਵਰੇ ਕਰੇ, ਸਰਨ ਬਨਰਾਇ ਫੁਨੀਤ ਜੋਤੀ॥³

ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਸਰਨ', 'ਬਨਰਾਇ', 'ਕਰਨ ਮੇ', 'ਮਨਯਾਨਨੇ' ਆਦਿ ਸੁਬਦ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਨ।

ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧਦੀ ਰਈ। ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਏ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼' ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਕੁਰੂ ਨੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੁਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਅੱਤੋ ਚੋਲ ਕੇ ਨੇਵੇਂ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਕੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਅਜੇ ਵੀ ਹੱਥ-ਨਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਬੇਜ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲੇਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਬੰਗਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ 'ਬੁਨੁਨੀ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਧਾਵ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1. ਏਥੇ: 6) ਡਾ. ਧੀਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ, 'ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਬਦ ਤੇਸ਼' ਪੰਨੇ 7-9 (ਭੁਮਿਕਾ).

ਅ) Grierson, Linguistic Survey of India, Vol. III (Braj Bhasha).

ੲ) A.L. Turner, A Comparative Dictionary of Indo-Aryan

2. ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ, 'ਸਰਦਾਸ' ਪੰਨਾ 7.

3. 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼', ਪੰਨਾ 663.

ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਾ ਘੋਰ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰਲਵਾ ਮਿਲਵਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਘੋਰ ਉਸਦੀ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ: 'ਜੇਤੇ' (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601), 'ਤੇਸੇ' (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601), 'ਤੁਝ' (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 603)। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪੜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾ ਬਾ ਤੇ ਉਪਨਿਬੰਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:

1. ਉਰਝਾਯਾ — ਜਬ ਨਹੀਂ ਜਾਨਿਯਾ ਤਬ ਹੀ ਉਰਝਾਯਾ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601)
2. ਭੁਯੇ — ਇਹ ਸਹਸਾ ਮਨ ਮਹਿ ਭੁਯੇ ਹੀ ਭਾਰੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601)
3. ਕਰਹੁ — ਦੂਰ ਕਰਹੁ ਇਸ ਤੇ ਹਿਤਕਾਰੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 601)
4. ਚੀਨੀ — ਕੈਸੀ ਬਿਧਿ ਤੇ ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਚੀਨੀ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 603)
5. ਦੁਰੇ — ਬਹੁ ਰੂਪੀ ਹੋਈ ਇਹੁ ਮਨ ਦੁਰੇ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 603)
6. ਯਾਯਾਵੇ — ਰਿਖਾਨ ਸਪੁਰਨ ਜੋ ਯਾਯਾਵੇ। (ਪ੍ਰ. ਸੰ. ਪੰਨਾ 604, 611, 657)

ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਖਾਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿਣਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨਈਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਈ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬੁਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਖਾਕਰਤਿਕ ਵਾਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਘਪਣੇ ਸੁਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਲੇਖਣੀ ਧੋਰ ਤੱਤ ਹੈ — ਉਦਾਰਤਾ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਨਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਘੋਰ ਉਸਦਾ ਬੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਖਾਪਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਦਾਰਤਾ ਕਾਰਨ ਘਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਬਦ ਕੁਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਘੜਦੀ ਹੈ ਘੋਰ ਘਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੁਕਾਈ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਨੇੜ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਘੀਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਧੋਰ ਇਕ ਘੜਤੀ ਮਿਸ਼ਾਨ ਹੋਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1. ਵਿਸਥਾਰ ਨਈਂ ਦੇਖੋ:

Dr S. Sen, Orinthal Literature.

ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਘਪੜੀਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਘਾਪਕ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਅਤੇ ਘਪੜੀਸ ਦੇ ਵਿਘਾਕਰਣਿਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਘਾਟਾਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਘਾਕਰਣਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਘਾਕਰਣਿਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰ ਧਨੁਸ ਵਾਂਗ ਬਹੁ-ਰੰਗ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਘਪਣੇ ਘਪ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਮਤਕਾਰ ਧੋਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵੀ ਇਸ ਬਹੁਰੰਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਘਾਕਰਣਿਕ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਪਾਨਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਨੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੇਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਘਾਕਰਣਿਕ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਪਾਨਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਨੇਮਕ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਘਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਘਪਣੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੇਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੇਵਨ ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਸਰਨਤਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਥੇ ਅਨੇਕ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਹਯਾਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਰਕੀਆਂ/ਹਨ ਉਥੇ ਨੇਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਮਹਯਾਦਾਵਾਂ ਦੀ ਜਰਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਨਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਨ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਘਾਕਰਣਿਕ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹੁੰਫਲ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਕਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਘਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਮ ਨੇਕਾਂ ਤਕ ਸਰਨਤਾ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ।

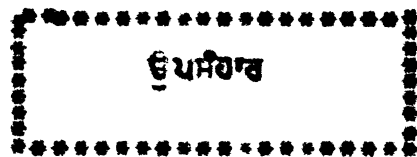
ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੇਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਭਾਸ਼ਾ ਨਈਂ ਉਸਦੀ ਸਰਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦੀ ਉਦਾਰ ਨੀਤੀ ਇਕ ਨੇਕੀਦੀ ਸੁਰਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਘਾਕਰਣਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਨਈਂ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਇਥੇ ਜਿਹੀ ਨੇਕਪ੍ਰਿਯ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਘਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇਮਕ ਘਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਨ ਅਤੇ ਨੇਕਪ੍ਰਿਯ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀਸਰੋਂ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਯਾਤਮ ਵੱਲ ਲਾਉਣਾ ਸੀ।

ਜੇਕਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਤਤਾਈਆਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।

ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਾ ਤੇ ਵਿਵਾਕਰਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਕੁਰੂ ਠਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਵਹਿਤਵ ਦੇ ਅਨੇਕ-ਦੁਆਨੇ ਇਕ ਠਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਅਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਆਪਣਾਇਆ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਠ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇਹਾ ਵਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਉਪਸੰਹਾਰ

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼੍ਰੋਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਉਲੇਖਯੋਗ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਪਨਥਾਈਆਂ ਨੂੰ ਉਪਸੰਹਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- 1) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਇਕ ਵਿਵਾਦ-ਕੁਸ਼ਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵਿਵਾਦ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਭੁਨੇਖੇ ਵੀ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਭੁਨੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖਾਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਵਿਵਾਦ ਇਸ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੱਖ ਵਿਵਾਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਨਾਂ, ਇਸਦਾ ਰਚਨਾ-ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ/ਉਤਾਰਾਕਾਰਾਂ (Scribe) ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਭੁਨੇਖੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਭੁਨੇਖਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਂਦ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਣਵ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਾਠ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ੇ-ਸੂਚੀ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਭੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਰਤਿਕੂ ਵ ਨਾਨ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਪਰ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਅੰਗੀਕਾਰੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ।

- 2) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਠੇਖਰ 'ਬਾਣੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਖ ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:

- ੳ) ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਾਣੀ,
- ਅ) ਭੁਹਜੀ ਬਾਣੀ,
- ੲ) ਅਰੀਮ ਬਾਣੀ,
- ਸ) ਅਚਰਜ ਬਾਣੀ।

‘ਬਾਣੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਵਿਚ ਘੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੌਸਤ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੋਰਨ ਪੁਰਾਣ, ਬਿਥੰਗਮ ਬਾਣੀ, ਜੁਗਾਵਲੀ, ਰਿਵਾਨ ਸਰੋਵੈ ਆਦਿ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਦੀ ਨੋਇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਭਰਿਤ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਤੰਦੁਮੀਕ੍ਰ, ਭੁਤ-ਪ੍ਰਿਭ, ਰਸਾਇਣੀ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਆਧੁਰਵੇਦ ਦੇ ਘੋਰ ਨੁਸ਼ਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਥੀਸ਼ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਥੀਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ।

‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

- 1) ਰਾਜ ਧੋਰ ਅਤੇ ਘੁੰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ
- 11) ਹਠ ਧੋਰ
- 111) ਭਕਤੀ

‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੀਨ ਅਤੇ ਇਕੋ ਇਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਰੋਗ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਰਾਜ ਧੋਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੰਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਠ ਧੋਰ ਦੀ ਨਾਤੀ-ਚਕਰ-ਕਮਲ ਸਾਧਨਾਂ, ਆਸਣਾਂ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਕਤੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਨਿਰਜੇਰ ਭਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਕਤੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਨੇੜ ਵਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਤੌਰ ਅਰਥਾਤ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਘੁੰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।

- 4) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੁਧ-ਕਾਵਿ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਰਭਰ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਇਹ ਹਨ:

- 1) ਤੇਸ਼ਟਿ,
- 11) ਚੰਦੀਰ,
- 111) ਬਾਵਨ ਥੰਪਰੀ,

- 1v) ਬਾਰਾਂ ਮਾਰ,
- ਭ) ਸਹੈਸਰਠਾਮਾ,
- v1) ਵਾਰ,
- v11) ਮਾੜਾ,
- v111) ਰਵਿਯਾ ਖੜੇ
- 1x) ਖਰਤੀ।

ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪੇਂਡਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਯਤਨ ਬਹੁਤਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

- 5) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ 'ਕਾਵਿ' ਨਾਲ ਹੈ ਖੜੇ ਨਾ ਹੀ 'ਕਲਾ' ਨਾਲ। 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਖੜੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤੌਰ-ਫੰਦੇ, ਸੰਗੀਤ ਘਟੀਕਾਰ, ਰਸ ਖਾਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਝਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰਾਂ ਨਾਲ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਰੂਝਾ ਪਰਿਚਯ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਫੰਦੇ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਫੰਦੇ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤਰੁਟੀਆਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟੀਕਾਰ-ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਖੜੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮਾਰਮਿਕ। ਰਸ, ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਖੜੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਧ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ ਖੜੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁਧ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ।

- 6) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਯੋਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਵਾਰਾ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਜਾਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਜਾਬੀ ਵਿਚ ਯੋਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਖੜੀ ਬੋਲੀ, ਬੁਲ ਭਾਸ਼ਾ ਖੜੇ ਮਰਾਠੀ ਖਾਦ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਯੋਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰੂਝਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਹਿੰਦੀ ਦਾ। ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਘਪੜੀਸ਼ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਰਬੀ, ਵਾਰਸੀ ਦੇ ਤਰਸਮ ਖੜੇ ਰਦਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ।

ਵਿਅਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਵਿਅਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੁਝ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਘੱਟ ‘ਯਾਦੀ ਕੁੰਬ’ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਨੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਇਕ ਇੰਜੀਯੋਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਹੋਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ (ਅਰਥਾਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ) ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਘੜੀ ਇਕੋ ਇਕ ਕਸਵੱਟੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਰ ਭਾਵ ਘੜੀ ਵਿਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੋਣ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ਟੀ ਦੀਆਂ ਡਰੁਟੀਆਂ ਖਾਨੇਬੰਦ ਨੂੰ ਬੰਦ ਪਾਉਂਦੇ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ ਘੜੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਬੇਸ਼ੁੱਕਾ ਦਾ ਬੁਟ ਭਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ’ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਕਨਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬੁਟ ਕਈ ਹੋਰ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਕਲਿਯਾਣ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਜੋੜਨ ਘੜੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਘੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਧੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਘੜੀ ਉਪਯੋਗੀ ਗਿਣਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਘੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਕਵਿਤਾ

ਅਨੰਤ ਕੁਮਾਰ

ਬੀਤਕਾ 1 : ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ

<u>ਕ੍ਰਮੀ ਨੰ.</u>	<u>ਬਿਧਿਯਾਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ</u>	<u>ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਿਕਾ</u>	<u>ਪੰਨੇ</u>
1.	ਸੁੰਨ ਮਹਨ ਕੀ ਕਥਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਿਯਾਨ ਬਿਧਿਯਾਇ ਪਹਿਲਾ ਉਨਮਤਿ ਕਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿ ਸੁੰਨ ਮਹਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਧਿਯਾਨ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸੇ ਬਿਧਿਯਾਇ॥ 1॥	1-7
2.	ਬਿਧਿਯਾਇ ਪਰਮਤੱਤ ਕਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਮਲ 7-16 ਭੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਰਮਤੱਤ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਦੂਸਰਾ ਬਿਧਿਯਾਇ ਸੰਪੂਰਣਮ॥ 2॥	7-16
3.	ਪ੍ਰਾਣਪੀਠ ਕੀ ਮਿਹਨਤ - ਕਨਬੁਤ ਕੀ ਮਿਹਨਤ - ਪ੍ਰਾਣਪੀਠ ਕੀ ਉਤਪਤੀ ਸੁੰਨ ਤੇ ਹੋਈ - ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾ, ਚੰਦ੍ਰ ਜੁਗਤੀ ਕਾ ਭੇਦ - ਓਕਾਰ ਕਾ ਧਿਯਾਨ॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ 16-27 ਗੁਰੂ ਰਵਿ ਪ੍ਰਾਣਪੀਠ ਕਨਬੁਤ ਮਿਹਨਤ, ਚਾਰ ਜੁਗਤੀ ਭੇਦ ਬਾਦਿ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਤੀਸਰੇ ਬਿਧਿਯਾਉ॥ 3॥	16-27
4.	ਧਿਯਾਇ ਹਾਟ ਕਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਗੁਰੂ 28-45 ਰਵਿ ਬਠਾਹਨ ਹਾਟ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਚਤੁਰਥੇ ਬਿਧਿਯਾਇ॥ 4॥	28-45

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸ਼ਟਿਕਾ	ਪੰਨੇ
5.	ਅਥ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਕਾ ਧਿਅੰਤੁ - ਠੋ ਨਾਮੀ, ਦਸ ਦਵਾਰ, ਚਾਰ ਜੁਗਤੀ, ਚਾਰ ਸਮਾਧੀ, ਚਾਰ ਚਾਰੀਆਂ ਕਾ - ਫੁਰਜੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਬਾਥੇ ਜੀ ਦੀ - ਸਰੀਰ ਕਾ ਏਧਿਜ ਪੰਜਵਾਂ ਧਿਅੰਤੁ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਨਾਮੀ ਯਾਦਿ ਕਾ ਸੰਪੂਰਣ ਹੁਯਾ॥ 5॥	45-77
6.	ਅਥ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਾ ਛੇਵਾਂ ਧਿਅੰਤੁ ਸੁਸੰਬਿਦ ਸ੍ਰੀ ਬਾਥੇ ਜੀ ਦਾ ਬੇਨਤਾ ਇਤਯਾਦਿ ਅਰਮ ਬਾਣੀ ਬੇਨ ਉਠਿਯਾ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਛੇਵਾਂ ਧਿਅੰਤੁ ਸੰਪੂਰਣ॥ 6॥	78-100
7.	ਜਾਂ ਛੇਵਾਂ ਧਿਅੰਤੁ ਸ੍ਰੀ ਬਾਥੇ ਜੀ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤਾਂ ਰੋਰਖ ਨਾਥ ਜੀ ਤਬਾ ਭਰਬਰੀ ਨਾਥ ਸਿਧ ਮੰਡਨੀ ਨਾਥ ਯਾਦਿ ਪਹੁੰਚਿਯਾ, ਯਾਦੇਸ਼ ਯਾਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤਾਂ ਬਾਥੇ ਭੀ ਯਾਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਕੋ ਯਾਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ... ਰਾਜੇ ਵਨ ਤੇ ਨਾਥ ਜੀ ਵਨ ਦੇਖ ਕਰ ਸਤਵਾਂ ਧਿਅੰਤੁ ਅੰਮਿ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬੇਦੋ ਬੇਨਿਯਾ। ਏਸ਼ਟ ਸਿਧਾਂ ਨਾਨ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਮਾਰਗ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਪੁਰਾਸ਼ ਸਿਧ ਏਸ਼ਟਿ ਵਰਣਨ ਸਪਤਮੋ ਧਿਅੰਤੁ ਸਮਾਪਤ॥ 7॥	100-175
8.	ਜਾਂ ਏਹੁ ਸਤਮਾਂ (ਸਪਤਮ) ਧਿਅੰਤੁ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਕਾ ਸਾਥੇ ਸੁਣਾਯਾ - ਤਾਂ ਰੋਰਖ ਨਾਥ ਜੀ ਤੇ ਭਰਬਰੀ ਨਾਥ ਬਹੁਤ ਬਿਸਮੇ ਕ੍ਰਿਤਯ ਕ੍ਰਿਤਯ ਹੋਏ... ਜਾਂ ਸਿਧਾਂ ਬਹੁਤ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਥੇ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਕਰਿ ਸੁਸੰਬੇਦ ਰੰਗਮਾਲਾ ਜੋਗ ਨਿਧਿ ਯਾਦਵਾਂ ਧਿਅੰਤੁ ਅਰਮ ਬਾਣੀ ਬੇਨ ਉਠਿਯਾ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਰੰਗਮਾਲਾ ਜੋਗ ਨਿਧਿ ਨਾਮ ਅਸ਼ਟਮੋ ਅਧਿਆਇ॥ 8॥	176-188
9.	ਜਾਂ ਯਾਦਵਾਂ ਧਿਅੰਤੁ ਬਾਥੇ ਸੁਣਾਇਯਾ, ਤਾਂ ਗੁਪਤ ਸਿਧ ਯਾਗਸ ਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਯਾਦਿ ਨਿਕੰਠਿਯਾ; ਯਾਦੇਸ਼ ਯਾਦੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬੇਨ ਕਏ... ਜਾਂ ਸਿਧਾਂ ਬਹੁਤ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬਾਥੇ ਜੀ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਯਾਤਮ ਪ੍ਰਬੋਧ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬੇਦ ਓਗਰ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਨਵਮੋ ਅਧਿਆਇ॥ 9॥	189-207

ਕ੍ਰਮ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸ਼ਟਿਕਾ	ਪੰਨੇ
9.	ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਈ ਕਰ "ਭਾਤਮ ਪ੍ਰਬੋਧ ਬਾਣੀ" ਸੁਸੰਬਿਦ ਉਛਾਹ ਬੈਠ ਉਠਿਯਾ॥ ਧਿਯਾਉ ਨੇਵਾ॥		
10.	ਜਾਂ ਨਾਵਾਂ ਧਿਯਾਇ ਬੜਾ ਓਛਾਰ, ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਯਾ; ਤਾਂ ਤੁਪਤ ਸਿਧ ਗੱਦ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਧਿਯਾਉ ਦਸਵਾਂ ਸੁਸੰਬਿਦ ਖਰੀਮ ਬਾਣੀ (ਵਾਹ ਵਾਹ ਕੁਹਜੀ ਬਾਣੀ) ਨਿਰਬਾਣ ਕਾ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗੀਤੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਸਵਸਬੇਦ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕੁਹਜੀ ਬਾਣੀ ਦਸਮੇ ਧਿਯਾਉ॥ 10॥	208-215
11.	ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਦਸਵਾਂ ਧਿਯਾਉ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਾ ਪਰਮ ਮਾਰਗ ਵਿਸਥਾਰ ਕਾ ਸੁਣਾਯਾ, ਤਾਂ ਸਿਧਾਂ ਖਾਖਿਯਾ ਹੋ ਕੁਰੂ ਜੀ! ਤੇਰੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਠਿਹਾਰ ਜਾਈਏ ਜੀ... ਜਾਂ ਸਿਧਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਪੁੰਡਿਕਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੁਹਜ ਬਾਣੀ ਖਰਮ ਮਹਨ ਕੀ ਕਥਾ ਧਿਯਾਉ ਰਿਖਾਰਵਾਂ, ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗੀਤੀ ਜੀ ਕਾ ਉਦਾਸ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵੇਰਾਰ ਜੁਰਤ ਜਤਨ ਰਿਸਮਖ ਬਾਣੀ ਬੈਠ ਉਠਿਯਾ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗੀਤੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਉਦਾਸ ਜੋਗ ਵੇਰਾਰ ਕਰਮ ਜੁਰਤੀਜਤਨ ਵਰਣਨ ਨਾਮ ਧਾਰਵਾਂ ਧਿਯਾਇ॥ 11॥	217-236
12.	ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜਦ ਇਹ ਧਿਯਾਉ ਧਾਰਵਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤਾਂ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਜੋ ਹੈ, ਚੇਤਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ, ਸੋ ਸੁੰਨ ਮਹਨ ਮਠ ਪਵਨਾ ਇਸਖਿਤ ਭਏ... ਤਾਂ ਫੇਰ ਰਿਖਾਰਵਾਂ ਧਿਯਾਉ ਸੁਣ ਕਰ ਰਾਜਮੰਦਰ ਮੇਂ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪਰ ਬੈਠੇ ਹੁਏ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੇ ਸਨਮੁਖ ਸ੍ਰੀ ਚੇਰਖਨਾਥ ਜੀ ਬੈਠੇ॥ ਅਧਿਆਇ ਧਾਰਵਾਂ॥ 12॥ 'ਕਰਮ ਨਿਰਮ ਸੁਸੰਬਿਦ ਖਰਮ ਬਾਣੀ ਬੈਠੇ। ਯੋਗ ਵੇਰਾਰ ਸੰਗੀਤੀ ਕੀ ਜੁ ਤ ਬਾਣੀ ਉਪਮਾ ਸਚਦਾਨੰਦ ਕੀ'	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗੀਤੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥਿ ਸੰਗੀਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਧਾਰਵਾਂ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 12॥	237-243

ਨੁਸ਼ੀ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਨਾਮ	ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
13.	ਰੋਸ਼ਟ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਠਾਨ ਹੋਈ॥ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਮਾਲਾ ਮਰਨਾ ੧॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਮਾਰਗ ਬ੍ਰਿਹਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਮਾਲਾ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਤਰਮੋ ਧਿਅੰਤੁ ਸੰਪੂਰਣ॥ 13॥	243-254
14.	ਸ੍ਰੀ ਬਾਏਸਦ ਤੇਹਰਵਾ ਧਿਅੰਤੁ ਸੁਨਾਸਾ ਤਾ.. ਧਿਅੰਤੁ ਹੋਦਵਾ ਸੁਨ - ਤੇ - ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ - ਵਿਸਮਾਦ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕੀਤੀਅਸ, ਸੁਸੰਬਿਦ ਬੇਠਨਾ ਸ੍ਰੀ ਬਾਏ ਜੀ ਕਾ। ਉਨਮੁਨ ਸੁਨ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਕਾ ਬੰਧਿਤ ਰੁਹਜੀ ਬਾਣੀ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਉਨਮੁਨ ਸੁਨ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਬੰਧਿਤ ਨਾਮ ਰੋਧਮੋ ਧਿਅੰਤੁ॥ 14॥	256-272
15.	ਸ੍ਰੀ ਬਾਏ ਜਦ ਰੋਧਵਾ ਧਿਅੰਤੁ ਸੁਨਾਇਆ ਤਾ ਰਾਜਾ ਘੋਰੇ ਨਾਭ ਜੀ ਜਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ, ਜੋ ਕਹਿਣੇ ਵਿਚ ਨਹੀ ਘੋਰਵਾ ... ਜਾ ਰਾਜੇ ਜੀ ਬਹੁਤ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਨੇ ਪੰਦਰਵਾ ਧਿਅੰਤੁ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਜੀ ਕਾ ਸੁਨਾਵਨੇ ਨਹੇ। ਸੁਸੰਬਿਦ ਅਭਮਬਾਣੀ ਪਰਮ ਜੋਤ ਕਾ ਧਿਅੰਤੁ ਚਰਿਤਾ। ੴ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਪੰਦਰਾਸਮੋ ਧਿਅੰਤੁ ਸੰਪੂਰਣ॥ 15॥	272-284
16.	ਸ੍ਰੀ ਬਾਏ ਜੀ ਜਾ ਪੰਦਰਵਾ ਧਿਅੰਤੁ ਸੁਨਾਇਆ ਤਾ ਰਾਜੇ ਸ੍ਰਿਵਨਾਭ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ... ਜਾ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਿਅਾ ਤਾ ਸਦਾ ਦਿਅਨ ਪੁਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਵਰ ਜੀ ਪਰਮਤਤਵ ਕਾ ਧਿਅੰਤ ਬੋਲੇ - ਕਾਨ ਬਠ ਨਿਰਜੇਰ ਡਰਤੀ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸੁਸੰਬਿਦ ਪਰਮ ਤਤਵ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਧਯਾਨ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਵੇਤਸਮੋ ਧਿਅੰਤੁ ਸੰਪੂਰਣ॥ 16॥	284-297
17.	... ਜਾ ਰਾਜੇ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ, ਤਾ ਸ੍ਰੀ ਡਰਵਾਨ ਨਾਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਡਰਤਬਤਸਨ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨ ਜੀ ਜੀ ਸਤਾਹਰਵਾ ਧਿਅੰਤੁ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਜੀ ਕਾ ਬੇਠਤੀ ਭਯੇ। ਕਰਾਵਤੀ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਦ:	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਧਿਅੰਤੁ ਸਤਾਰਵਾ ਸੰਪੂਰਣ॥ 17॥	297-314

ਠੀਕੀ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਨਾਮ	ਪ੍ਰਸੰਪੰਨਾ	ਪੰਨੇ
	੧੪ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਨਿਰਝਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ।		
18.	... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇ ਕਰ ਅਠਾਰਵਾਂ ਧਿਆਉਂਦੇ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਜੀ ਕਾ ਰੁਹਜ ਬਾਣੀ ਨਿਰਜੋਗ ਭਰਤ ਸੋਚੇ ਖੰਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਗੁਰ ਨਿਧਾਨ ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਰਨਨ ਕਰਤੇ ਭਏ - ੧੪ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਧਿਆਉਂਦੇ ਅਠਾਰਵਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਕਾ ਗੁਰੂ ਸੰਪੂਰਣ॥ 18॥	315-323
19.	... ਜਾਂ ਨਾਥ ਜੀ ਫੇਰ ਅਖਿਅਤਾਂ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਜੀ ਕਾ ਉਨੀਠਵਾਂ ਧਿਆਉਂਦੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ - ਸੁਸੰਬਿਦ ਰਤਨਮਾਲਾ ਛੋਟੀ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਤਨਮਾਲਾ ਨਿਧੀ (ਰਤਨਮਾਲਾ) ਉਨੀਠਵਾਂ ਧਿਆਉਂਦੇ ਸੰਪੂਰਣ॥ 19॥	323-329
20.	...ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਧੈਰ ਸਮੁੰਦਰ ਰਤਨਮਾਲਾ ਧੈਰ ਕਰਮ ਧੈਰ ਧਰਨ ਰਿਖਾਨ, ਪ੍ਰਚੰਡ ਬਿਬੇਕ- ਸਾਰ ਧਿਆਉਂਦੇ ਬੀਸਵਾਂ ਬੜੀ ਰਤਨਮਾਲਾ ਸੁਸੰਬਿਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ।।। ਜੈ ਰਤਨਮਾਲਾ॥ (ਜੈਰ ਜੁਗਤਿ ਕਾ ਧਰਨ - ਅਰੰਭ ਪ੍ਰਚੰਡ- ਬਾਬੇ ਕਾ ਰਿਖਾਨ)	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਤਨਮਾਲਾ ਧੈਰ ਸਮੁੰਦਰ ਬਰਨਨ ਨਾਮ ਬੀਸਵਾਂ ਧਿਆਉਂਦੇ ਸੰਪੂਰਣ॥ 20॥	329-337
21.	.. ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਇਉਂ ਅਖਿਅਤਾਂ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬੰਦਰ ਕੀ ਜਾਣ ਕਰ ਇਕੀਵਾਂ ਧਿਆਉਂਦੇ ਬੇਨੇ - ਜੀਵ ਕੀ ਨਸੀਹਤ ਕੇ ਨਾਇਕ ਨਿਜੋਗ ਭਗਤਿ ਸੁਸੰਬਿਦ॥	ਅਧਿਆਇ ਸੰਪੂਰਣ॥ 21॥	337-343
22.	ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕੀਵਾਂ ਧਿਆਉਂਦੇ ਸੁਣਾਯਾ ਤਾਂ ਭਰਬਰੀ ਬਹੁਤ ਹਰਸਮਾਨ ਹੋਯਾ... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਦਭੁਤ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰ ਕਰਨੇ ਲਗੇ - ਸੁਸੰਬਿਦੇ - ਅਧਿਆਇ ਬਾਈਵਾਂ - ਸੁੰਨ ਮੰਡਨ ਪ੍ਰਸਾਸ॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਲੀ ਬਾਈਵਾਂ ਅਧਿਆਉਂਦੇ ਸੰਪੂਰਣ॥ 22॥	343-348

ਨੰਬਰ	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
23.	ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਜਾਂ ਬਾਈਸਵਾਂ ਧਿਆਉ ਸੁਣਾਯਾ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਆਖਿਆ ਤੁਹੂੰ ਜੀ ਆਮ ਪ੍ਰਭੇਧ ਸੁਣਾਵੇ। ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਆਮ ਪ੍ਰਭੇਧ ਸੁਣਾਵਨ ਠੀ॥ ਆਮ ਪ੍ਰਭੇਧ ਨਿਰੰਤਰ ਕਥਾ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਮ ਪ੍ਰਭੇਧ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਤੋਈਸਮੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 23॥	349-360
24.	ਅਰਜੁਨ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਕਾ ਸੁਸੰਬੰਧ - ਸਹਿਸਰਨਾਮ॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਹਿਸਰ ਨਾਮ ਵਰਨਨ ਤੋਈਸਮੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 24॥	361-367
25.	ਬਿਹੰਗਮ ਬਰਨ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਰਨਨ ਨਾਮ ਪਚੀਸਮੇਂ ਧਿਆਉ। ਸੰਪੂਰਣ॥	367-371
26.	... ਤਾਂ ਦਿਖਾਨ ਹੋ ਕੇ ਨਿਹੰਸਸਣੀ ਨਾਮ ਛਬੀਵਾਂ ਧਿਆਉ ਏਨੇ। ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਧੋਰ ਕਥਾ ਰਾਗਮਾਨੀ ਕਉੜੀ ਨਿਹੰਸਸਣੀ ਮਹਲਾ ੧॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਿਹੰਸਸਯਪਦ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਛਬੀਸਵੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 26॥	371-373
27.	... ਜਾਂ ਇਉਂ ਬੈਠਤੀ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਰਰਭਾਵਨੀ ਧੋਰ ਮਾਰਭ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਕਾ ਵਿਚਾਰ ਆਖਣ ਨਹੀ - ਮਹਲਾ ੧ - ਰਰਭਾਵਨੀ - ਸਠੇਕ॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਵਿਚਾਰ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਸਤਾਈਸਮੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 27॥	373-377
28.	... ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੈਠਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਸੰਬੰਧ ਵਰਨਣ ਕਰਣ ਨਹੀ - ਧਿਆਉ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਕਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਅਠਾਈਸਮੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 28॥	378-391
29.	... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰੋਚਨ ਵਸਤੂ, ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ, ਜੋਗ ਰਿਖਾਨ ਕਾ ਵਰਤਣ ਆਖਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸੀਰਾਂ, ਅਉ, ਸਉ ਤਿਨੇ ਜੋ ਪਰਮ ਸਿੰਘੇ ਸੇ ਨਿਖਦੇ ਰਹੇ ਸੇ ਧਿਆਉ ਕਿਰਿਯਾ ਸਾਰ ਜੋਗ ਕਾ ਨਿਖਿਯਾ - ਰਾਰ ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧ - ਕਿਰਿਯਾ ਸਾਰ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਕਾ ਰਿਖਾਨ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਿਰਿਯਾ ਸਾਰ ਜੋਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਉੱਤਰੀਸਵੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 29॥	391-397

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸ਼ਟਿਕਾ	ਪੰਨੇ
30.	... ਜਦ ਡਰਬਰੀ ਇਉਂ ਅਖਿਯਾ ਤਾਂ ਤਿਸ ਨੇ ਪੁਸ਼ਟਿ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਜੋਰ ਨਿਧ ਬਿਰਹ ਨੇ ਅਰ ਬੋਲਿਆ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਯੋਗਨਿਧ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਤੀਤੀਸ੍ਰੋਧਿਅੰ ਸੰਪੂਰਣ॥30॥	397-403
31.	... ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਾਥ ਜੀ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਗੁਰੂ ਪੰਚਤਤ ਪਰੀਸ ਪ੍ਰਿਯਤਰ ਕਾ ਵਰਨਨ ਕਰਨੇ ਲਏ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਪੰਚ ਤਤਵ ਪ੍ਰਿਯਤਰ ਸਿਧ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਨਾਥਾਨ ਕਰਮ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਇਤੀਤੀਸ੍ਰੋਧਿਅੰ ਸੰਪੂਰਣ॥31॥	403-417
32.	... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਤਮ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਧਿਅੰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਲਏ - ਸਤ ਉਪਦੇਸ਼ - ਅਰਧ ਕਥਾ - ਅਰਮਮਹਨ ਕੀ ਬਾਣੀ ਜੋਰ ਜਤਨ ਕਾ ਮੂਲ ਸਰ ਅਸਥਾਨ ਕਾ ਡੇਰ ਸੁਸੰਬਿਦ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਅਤਮ ਪ੍ਰੇਮ ਜੋਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਮਨ ਬੁਧ ਕ੍ਰਿਤ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਬੀਤੀਸ੍ਰੋਧਿਅੰ ਸੰਪੂਰਣ॥32॥	417-421
33.	... ਜਾਂ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਮੰਗਨ ਨਾਥ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤਿਸ ਕਾ ਉਤਰ ਆਖਣ ਲਏ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਾਸ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਾਸ ਚਤੁਰਾਸਨ - ਬਿੰਦੁਸੰਬੰਧ ਚਤੁਰ ਸਮਾਧ ਚਰਣ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਤੀਤੀਸ੍ਰੋਧਿਅੰ ਸੰਪੂਰਣ॥33॥	421-426
34.	... ਜਾਂ ਨਾਥ ਜੀ ਅੰਸਿ ਕਹਿਯਾ, ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੇ ਮਹਨ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਸਬਰਾਧ ਵਰਨਨ ਕਰਨ ਲਏ - ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਜੋਰ ਅਸਾ ਮਹਨਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਸਬਰਾਧ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਤੀਤੀਸ੍ਰੋਧਿਅੰ ਸੰਪੂਰਣ॥34॥	426-437
35.	ਦੱਖਣੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਕਾ ਪ੍ਰਵਾਹ -	ਇਤਿ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਬਾਵਨ ਵਰਨ ਉਪਦੇਸ਼ਾਦਿ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਪੀਤੀਸ੍ਰੋਧਿਅੰ ਸੰਪੂਰਣ॥35॥	439-448
36.	ਰਾਗ ਰਵਿਭੀ ਪੁਰਬੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮਹਨਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਬਾਵਨ ਬਰਨ ਡੇਰ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਅਤੀਤੀਸ੍ਰੋਧਿਅੰ ਸੰਪੂਰਣ॥36॥	448-461

ਕੁਝ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਨਾਮ	ਪੁਸ਼ਟਿਕਾ	ਪੰਨੇ
37.	... ਜਦ ਪੰਡਤ ਇਉਂ ਖਾਖਿਯਾ ਤਸਤਿਰੁਰੁ ਬੰਤਰਜਾਮੀ ਬੰਤਰ ਕੀ ਸਮਝ ਕਰ ਸੁਸੰਦਿ ਸੰਤ ਉਪਮਾ ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਵਰਤਨ ਵਰਨਨ ਕਰਨ ਨਕੇ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸੰਤ ਜਨ ਮਹਿਮਾ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਸਿਤੀਸਮੋ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥ 37॥	461-464
38.	... ਜਦ ਨਾਥ ਜੀ ਇਉਂ ਖਾਖਿਯਾ, ਤਾਂ ਸਤਿਬਰੁਪ ਬਰਾਹ ਪੁਰਸ਼ ਬਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ ਬੋਠਿਯਾ। ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾ ਹਿਖਉ ਸੁਸੰਦਿ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਧੋਰ ਪੁਰਾਸ਼ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਬਨਤੀਸਮੋ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥38॥	464-471
39.	... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਰੁਰੁ ਪਰਮ ਜੋਗੀਸਵਰ ਜੀ ਧੋਰ ਦਿਵਾਕਰ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸੁਣਾਵਨ ਨਕੇ। ਸੁਸੰਦਿ ਧੋਰ ਮਾਰਗ॥ ਧੋਰ ਦਿਵਾਕਰ - ਧੋਰ ਚਾਰੰਡ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਧੋਰ ਦਿਵਾਕਰ ਕ੍ਰਿਥੇ ਪ੍ਰਸੰਧਨ ਨਾਮ ਉਨਤੀਸਮੋ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥39॥	471-478
40.	... ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਮਿਹਰ ਦੇ ਖਰਿ ਦਸਾਨ ਪੁਰਖ ਸੁਸੰਦਿ ਬਾਣੀ ਬੋਠਿਯਾ - ਧੋਰ ਰਤਨਾਵਨੀ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਧੋਰਰਤਨਾਵਨੀ ਭਰਤਿਪਰਾ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਚਾਨੀਸਮੋ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥40॥	478-483
41.	... ਜਦ ਰਾਜੇ ਬਹੁਤ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਸਤਿਰੁਰੁ ਪੁਰਖ ਪੁਰਸ਼ ਚਾਤਮਧੋਰ ਕਾ ਹਿਖਉ ਸੁਣਾਵਨ ਨਕੇ। ਏਕ ਸਰੂਪ ਕਾ ਹਿਖਉ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸਰਬੋਤਮ ਸਾਰੇ ਚਾਤਮਧੋਰ ਵਰਨਨ ਨਾਮ 41ਸਮੋ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥41॥	483-495
42.	... ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਉਂ ਖਾਖਿਯਾ ਕੇ ਚਰਮ ਪੰਥ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਦਿ ਖਾਖਣ ਨਕਾ - ਹਿਖਉ ਚਾਤਮ ਪੁਰਾਸ (ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੀਤਕਾ)	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਚਾਤਮ ਪੁਰਾਸ ਕ੍ਰਿਥੇ ਚਾਤਮਵਾਨ ਪ੍ਰੇਮ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਬਨਤੀਸਮੋ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥42॥	601-612
43.	... ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਬਹੁਤ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਤਬ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਭਰਵਾਨ ਜੀ ਰੁਹਜ ਕਥਾ ਸੁਣਾਵਨ ਨਕੇ। ਵੀਸ ਪੁਰਾਸ ਕ੍ਰਿਥੇ ਸੁਸੰਦਿ ਬੀਜ ਮੰਤਰ ਸੰਸਾਰ ਕਾ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਰੁਰੁ ਕ੍ਰਿਥੇ ਪ੍ਰਣਾਵ ਕ੍ਰਿਥੇ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਤਿਰਤੀਸਮੋ ਹਿਖਉ ਸੰਪੂਰਣ॥43॥	613-621

ਨੰਬਰ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਨਾਮ	ਪੁਸ਼ਟਿਕਾ	ਪੰਨੇ
44.	ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ — ਬੜੀ ਰਫ਼ਾ ਨਿਖੀ ਮਹਤਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਬੀਰ ਵਿਦਿਯਾ ਸਰਵ ਰਫ਼ਾ ਬਰਨਨ ਨਾਮ ਚੋਤਾਨੀਸਵੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥44॥	622-625
45.	... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਅਰਿ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਦ ਬੋਠਿਯਾ:- ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਸਿੰਧ ਰੋਸ਼ਟਿ ਮਹਤਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਸ੍ਰੀ ਮਵੰਦਰ ਸਿੰਧ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਚੋਤਾਨੀਸਮੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥45॥	625-628
46.	... ਜਾਂ ਠਾਥ ਜੀ ਬਰਨ ਸਿਫ਼ਤ ਕੇ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਉਥੇ ਅਰ ਜੋਰ ਬੰਦ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਨਾਵਨ ਠੀਕੇ — ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ — ਧਿਆਉ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਕਾ ਮਹਤਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਧੋਰਬੰਦ ਬਰਨਨ ਨਾਮ ਛਿਯਾਨੀਸਵੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥46॥	628-630
47.	ਧਿਆਉ ਕਰਮਯੋਗ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਕਰਮਯੋਗ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਸੰਤਾਨੀਸਮੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥47॥	630-633
48.	... ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਸਮਰਥ ਗੁਰ ਮਨਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਨਾਵਨ ਠੀਕੇ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਮਨਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਬਨਤਾਨੀਸਵੇਂ ਧਿਆਉ॥48॥	633-638
49.	ਨਿਰਝਾਣ ਯੋਗ-ਸਿੰਧ ਰੋਸ਼ਟ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਨਿਰਝਾਣ ਸਿੰਧ ਰੋਸ਼ਟਿ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਉਤਜਸਵੇਂ ਧਿਆਉ॥49॥	638-643
50.	ਜਾਂ ਬਾਬੇ ਜੋਰ ਸਿਧਾਂ ਬਹੁਤ ਬੇਠਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਜੋਰ ਨਿਰਾਨੰਬ ਗ੍ਰੰਥ ਬਰਨਨ ਕਰਨ ਠੀਕੇ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਯੋਗ ਨਿਰਾਨੰਬ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਪਰਾਸਮੇਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥50॥	643-646

ਨਕ਼ੀ ਨੰ.	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਨਾਮ	ਪ੍ਰਸ਼ਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
51.	ਬੰਧ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਬੰਧਮੁਕਤਿ ਸਚੀਰ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਇਕਾਵਨੇ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥51॥	647-650
52.	1) .. ਜਾਂ ਮਨੋਦਰਨਾਥ ਯਾਤ੍ਰਿਕਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਰਨਮਾਲਾ ਸਹਿਤ ਰਿਖਾਨ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਭਰਤਮਾਲਾ ਕੇ ਸੁਨਾਵਣ ਨਰੈ। ਰਾਗ ਰਾਮਕਠੀ ਮਹਤਾ ੴ ਵਰਨਮਾਲਾ॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਮਾਲਾ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਬਾਵਨ ਧਿਆਉ ਪ੍ਰਬਾਸ ਸੰਪੂਰਣ॥	650-659
	11) ਧਿਆਉ ਰਿਖਾਨਮਾਲਾ ਕਾ ਚਰਿਤ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਰਿਖਾਨਮਾਲਾ ਬਾਵਨ ਧਿਆਉ ਚਰਿਤ ਬੀਸ ਸੰਪੂਰਣ॥52॥	659-660
	111) ਧਿਆਉ ਭਰਤਮਾਲਾ ਕਾ - ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਬੋਠਿਯਾ॥	ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਬਾਵਨੇ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥52॥	660-662
53.	ਪਰਮ ਰਿਖਾਨ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਪਰਮਰਸਾਨ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਵਿੰਸਵੇ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ ॥53॥	662-665
54.	ਮਹਾਂ ਰਿਖਾਨ ਕਾ ਧਿਆਉ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਮਹਾਂ ਰਿਖਾਨ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਚੇਰੀਜਵੇ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥54॥	665-667
55.	ਧਿਆਉ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਨ ਕਾ ਰਾਗ -	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖਾਨ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਪਚਵਿੰਸਵੇ ਧਿਆਉ। ਸੰ: ॥55॥	667-670
56.	ਬ੍ਰਹਮਯੋਗੇਸ਼ਵਰ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਬ੍ਰਹਮਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਛਵੀਜਵੇ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥56॥	670-673

ਕ੍ਰਮੀ	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਨਾਮ	ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
57.	ਕੁਮਵਿਭਾਗਯੋਗ ਕਾ ਧਿਯਾਉ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਕੁਮਵਿਭਾਗ ਯੋਗੇ ਨਾਮ ਸਤਵੰਜਵੇਂ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥57॥	673-677
58.	...ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸੁਸੰਵਿਤ ਯਾਦਿ ਕੀਤ ਸੰਪੂਰਣ ਵਰਨਨ ਕਰਣ ਨਰੇ:-	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਅਠਵੰਜਵੇਂ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥58॥	677-685
59.	ਸੁਭੇਦਰ ਪੁਰਾਣ- ਮਹਨਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਭੋਰਨਪੁਰਾਣ ਸਮਾਪਤੀ ਸੰਪੂਰਣ - ਸਮਾਪਤਿ॥59॥	686-689
60.	ਧਿਯਾਉ ਸਰਬ ਰੁਣੀ ਕਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਅਸੁਟਾਦਸਪੁਰਾਣ ਮਤ ਵਰਨਨ ਸਰਬਰੁਣੀ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥60॥	689-696
61.	ਹੋਰਾਜਾ ਜੀ! ਅਬ ਪ੍ਰੇਮ ਅਛਰੀ ਸੁਣ ਜੇ ਦੇ ਵਿਸਵੇ ਜਪ ਕਾ ਰਨ ਹੇ :-	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਅਛਰੀ ਜਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਇਕਾਸ਼ਨੀਓ ਧਿਯਾਉ॥61॥	696-698
62.	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੇਵਾਰ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਬਾਸਨੇ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥62॥	698-705
63.	... ਖਡਕੀ, ਭੇਦਕੀ, ਫਾਰੂੜੀ, ਰੇਪਨੀ, ਧੁਣੀ ਇਸ ਤੇ ਯਾਦਿ ਨੈ ਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਾਨੂੰ ਸੁਣਾਵੇ ਜੀ। ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇ ਕਰ ਸੁਸੰਵਿਤ ਯਾਦੀ ਉਚਰੀ:- ਮਾਤਰਾ ਭੇਸ਼ ਕੀ ਮਹਨਾ ੧॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਰੂਪ ਮਾਤਰਾ ਵਰਨਨ ਨਾਮ ਤ੍ਰੇਸ਼ਠਵੇਂ ਧਿਯਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥63॥	705-706
64.	॥ ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਤਰਾ ਮਹਨਾ ੧॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਤਰਾ ਪ੍ਰਾਣ ਖੰਭਾ ਵਰਨਨ॥64॥	706-708

ਲੁਕੀ ਨੰ.	ਵਿਧਵਾਦਿ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
65.	ਬਬ ਰਹਿਤਮਾਤਰਾ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਰਹਿਤਮਾਤਰਾ ਧੋਰ ਤਿਲਕ ਵਰਨਨ ਨਾਮ	708-709
66.	ਬਬ ਧੋਰਮਾਣੀ ਮਾਤਰਾ ਮਹਲਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਸਿਧਧੋਰ ਚਕਰਮਾਤਰਾ ਵਰਨਨ	709-710
67.	... ਇਉਂ ਖਾਖ ਠੇ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਵਾਦਸ ਮਾਤਰਾ ਖਰਾਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਦ ਬਰਨਨ ਕਰਨੇ ਠਰੇ। ਸੀਹਿ, ਮੀਹੋਂ, ਬੋਝੁ ਨਿਖੀ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਰਖ ਨਾਥ ਰੇਸ਼ਟ	710-711
68.	1) ਧਿਖਾਉ ਬਿਹੰਗਮ ਕਾ ਚਿਠਿਯਾ - (ਤਬ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਿਹੰਗਮ ਰੂਪ ਬਾ ਪੀ ਸਰੂਪ)	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ 68ਵਾਂ ਧਿਖਾਉ ਪ੍ਰਥਮਾਸ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਯਾ (੧)	711-713
	11) ... ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਬੋਠਿਯਾ - ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਬਰ ਖਨਹਟ ਬਾਣੀ ਉਚਰਣੇ ਠਰਾ: - ਵਾਹਗੁਰੂ ਕੇ ਮਥੰਤ ਕਾ ਬੀਚਾਰ। ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਬਿਹੰਗਮ ਮਹਲਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਬਿਹੰਗਮ ਮੰਤਰ ਰਾਜ ਬੀਚਾਰ ਵਰਨਨ ਨਾਮ 68ਵਾਂ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥	715-717
69.	॥ ਸਾਖੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਕੀ॥ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਬਿਹੰਗਮ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਬਿਹੰਗਮ ਮਾਰਗ ਵਰਨਨ ਨਾਮ 69ਵਾਂ ਧਿਖਾਉ॥	717-719
70.	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੇਵਾਰ - ਧਿਖਾਉ ਬਿਹੰਗਮ ਕਾ।	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੰਬਾਦੇ ਗੁਰਜਾਰਬ ਕਥਾ ਵਰਨਨ ਸ੍ਰੀ ਬਿਹੰਗਮ ਗਿਰੀਯੇ ਨਾਮ 70ਵਾਂ ਧਿਖਾਉ॥ ਸੰਪੂਰਣ॥	719-750
71.	ਖਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਰੇਸ਼ਟ ਫੋਡੀ ਕਾ ਬੀਚਾਰ॥ ਮਹਲਾ ੧॥	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਬਿਹੰਗਮ ਮਾਰਗੇ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸੰਬਾਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰਮਾਨਾ (ਬੈਟ ਸਦਾਏ) ਨਾਮ ਧਿਖਾਉ ਸੰਪੂਰਣ॥71॥	751-765

ਨੰਬਰ	ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸਤਿਕਾ	ਪੰਨੇ
72.	ਥਾਵ ਪਚਾਰ ਖਾਰਤੀ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਸ੍ਰੀ ਬਿਹੰਗਮ ਮਾਰਗੇ ਸ੍ਰੀ ਪਚਾਰ ਖਾਰਤੀ ਵਰਨਣ ਨਾਮ 72ਵਾਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥	765-769
73.	ਜਦ ਇਹ ਖਾਰਤੀ ਸ੍ਰੀ ਗੋਰਖ ਠਾਥ ਜੀ ਤਬ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਸੁਣੀ ਸਭੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਮੈ ਭਏ। ਥਾਵ ਬਾਬਾ ਬਹੁਰ ਬੋਠਿਯ :- ਧਿਆਉ ਸੋਰਠ ਕੀ ਬਾਣੀ ਮਹਲਾ ੧	ਵਾਰ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਸ੍ਰੀ ਬਿਹੰਗਮ ਮਾਰਗੇ ਪਿੰਡੀ ਦੇਵਾਸੁਰ ਸੰਗਰਾਮ॥73॥	770-776
74.	ਵਾਰ ਮਾਠ ਕੋਸ ਕੀ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਉਸਤਤਿ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਧਿਆਉ॥74॥	776-781
75.	੧੪ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਰਾਤ ਸੰਬਾਦ ਵਰਨਣ ਨਾਮ 75ਵਾਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥	782-783
76.	ਰਿਖਾਠ ਸਰੋਟੇ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਸਰੋਟੇ ਤੇਦ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ॥76॥	783-792
77.	ਰਸਾਇਣ ਕੀ ਬਾਣੀ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਰਸਾਇਣ ਕੀ ਬਾਣੀ ਵਰਨਣ ਨਾਮ 77ਵਾਂ ਧਿਆਉ ਸੰਪੂਰਣ	793-812
78.	1) ਤਿਠੀਕ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪਰਮਪੁਰਸ਼ ਧਿਆਠ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਧਿਆਉ॥ ਸੰਪੂਰਣ॥	813-819
	11) ਰਾਰ ਰਾਮਗਲੀ ਮਹਲਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਸਰਬੰਤ ਦਰਬਾਰ ਬਿਛੁਤੀ ਵਰਨਣ ਨਾਮ ਧਿਆਉ॥78॥	819-822

ਲਕੀ ਨੰ.	ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ	ਪੰਨੇ
79.	ਜੁਗਵਨੀ	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਜੁਗਵਨੀ ਵਾਹਗੁਰੂ ਕੀ ਮਿਤ ਵਾਹਗੁਰੂ ਵੀਚਾਰ ॥79॥	822-829
80.	... ਤਾਂ ਪ੍ਰਥਮ ਗੁਰੂ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਸੁਖਸਮ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣੇ ਡੈ। ਮੇਰੇ ਕੀ ਨਜ਼ਰ ਸੇ — ਰਾਗ ਘਾਸਾਵਰੀ ਮਹਲਾ ੧	ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਅਰਮਬਾਣੀ ਉਪਸਮ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਸਹਿਸਰਗੁਹਜ ਬਾਣੀ ਸੁਸੰਬਿਤ ਗੁਰ ਉਪੰਗ ਘਾਸਾਵਰੀ ਧਿਕਉ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਪੁਤਿਸੁਟਾ ਵਰਨਨ ਸੰਗਲਾ ਦੀਪ ਸਾਖੀ ਸੰਪੂਰਨ ॥80॥	829-832

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਹਿਸ਼ਟਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਬੀਤਕਾ 2: ਸਿੱਖ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਠਾਵਾ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਚਨ ਗੁਰੂ ਅਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਉੱਠਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਉੱਠਾਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ੳ) ‘ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ’ ਦੀ ਬਾਂਝੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰਸਾਦਿ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ 21 ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹੋਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ: 16, 17, 35, 39, 40, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66 ਅਤੇ 76.

ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਤੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਆਇਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਟਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣ-ਸੰਗਤੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਕੀਰਤ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ: 1, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80.

ਪ੍ਰਾਣ-ਸਿੰਕਲੀ ਦੇ ਠੇਖਰ ਨੰਬਰਪਟੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਬਾਣੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਰਖਿਆ ਹੋ ਘੜੇ ਇਹਨਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਮੱਧ ਵਰਗ ਬਣਾਏ ਹਨ:

ਨੰਬਰ	ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਰਨਾਮ	ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ
1.	ਸੁਸੰਬਤ ਬਾਣੀ	6, 7, 8, 9, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 28, 32, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 58, 63, 66, 67.
2.	ਘਰਗਲ ਬਾਣੀ	24
3.	ਘਰਮ ਮਹੱਠ ਕੀ ਬਾਣੀ	32
4.	ਸੋਚੀ ਬਾਣੀ	36
5.	ਘਰਾਧ ਬਾਣੀ	67
6.	ਘਰਮ ਬਾਣੀ	15
7.	ਰੁਹਜੀ ਬਾਣੀ	10
8.	ਘਮਰ ਬਾਣੀ	12
9.	ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਕੇ ਘਰ	45, 68
10.	ਊਰੇ ਘਰ	46
11.	ਮਿਹਰ ਕੇ ਘਰ	40

ਨੁਸ਼ੀ ਨੰ.	ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ	ਖਹਿਯਾਇ
12.	ਬ੍ਰਿਹ ਕੇ ਥਰ	30

ਬੋਤਲ 4: ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਹੋਥ-ਨਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ

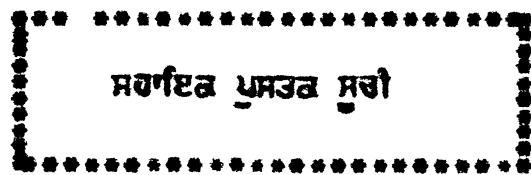
ਨੁਸ਼ੀ ਨੰ .	ਹੋਥ ਨਿਖਤ ਦਾ ਵਰਣ	ਉਲੇਖਣੀ ਧੋਰ ਤੋੜ
1.	ਹੋਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 10, ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਕੀਮਤਸਰ.	ੳ) ਖਾਰੰਡ ਇਕ 'ਸ਼ੁਨੇਕ' ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ: ਵਾਹਿ ਵਾਹਿ ਜਿਨ ਸਿਮਰਿਆ, ਸੇ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਡਏ। ਨਾਨਕ ਸੱਚੀ ਸਿਤ ਸਿਉ ਰਹਰ ਰੰਡੀਰ ਰਹੇ। ਖ) ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਆਡਾਵ ੲ) 'ਸੁਰੀ ਸਤਿਗੁਸਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਮੁਖਵਾਕਾ' ਖਾਇ ਸਿਰਲੇਖ ਪੱਤਰਾਂ ਨੰ. 99, 104, 107, 109, 111, 114, 115 ਖਾਇ ਤੇ ਦਰਜ ਹਨ। ਸ) 'ਗੁਸਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੋਥ-ਨਿਖਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਡਹੀ ਮਿਲਦਾ। ਹ) ਕੁਲ ਪੱਤਰੇ 248; ਖਹਿਯਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁਮ ਸੰਖਿਆ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2.	ਹੋਥ ਨਿਖਤ ਨੰ. 750 ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਕੀਮਤਸਰ.	ੳ) ਖਾਰੰਡ: ਰਾਰ ਰਾਮਕਨੀ ਧਿਆਉ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਾ, ਮਹਨੁ ੧. ਖ) ਖਹਿਯਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਨੁਸਾਰ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਰ ਮਾਨ ਕਉਸ ਧਿਆਉ ਮਹਨੁ ੧' (ਪੱਤਰਾਂ 289) 'ਰਾਰ ਕਉੜੀ ਬਾਵਨ ਖੋਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਬੀਰ ਜੀ ਕੀ' (ਪੱਤਰਾਂ 314)

ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ.	ਹੱਥ ਨਿਖਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ	ਉਲੇਖਣੀ ਪੇਰ ਤੱਥ
		ੲ) ਪੱਤਰੇ 388, ਅਧਿਆਇ 35.
3.	ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 6116 ਸਿੱਖ ਰੀਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਤਸਰ.	ੳ) ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਿਰਨੇਖ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾਂ ਠਾਨੇ ਤਿੰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਖਾਰੇ ਜੁਫਤੀ ਚਨਾਖਾ (ਪੱਤਰਾ 45), ਖਾਰੇ ਕੁੰਝੀ ਚਨੇ (ਪੱਤਰਾ 47), ਰਾਰੂ ਸੂਰੀ ਤਤਚਨੇ (ਪੱਤਰਾ 70) ਖਾਰੇ ਚਨੇ ਚਨਿਤੁ ਅਨਿਤਾ (ਪੱਤਰਾ 75) ਆਦਿ ਖ) ਪੱਤਰੇ 496, ਅਧਿਆਇ 47
4.	ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 1002 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਤਸਰ.	ੳ) ਨਿਖਾਰੀ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਵਕੀਰ ਖ) ਪਰੀਸ਼ੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਰੇਸ਼ਟੀ ਬਾਏ ਨਾਨਕ ਕੀ ਰਬੀਰ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਸਿਰਨੇਖ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ੲ) ਪੱਤਰੇ 388 (ਤਿੰਨ ਸੌ ਛਪੌਜਾ)
5.	ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 5002 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਤਸਰ.	ਪੱਤਰੇ 338, ਅਧਿਆਇ 31.
6.	ਹੱਥ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 511 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਥੀਮਤਸਰ.	ੳ) ਪੱਤਰੇ 257, ਅਧਿਆਇ 31. ਖ) ਤਰਕਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
7.	ਹੱਥ (ਨਿਖਤ ਨੰ. 1240) ਸਿੱਖ ਰੀਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਥੀਮਤਸਰ.	ਪੱਤਰੇ 134, ਅਧਿਆਇ 13.

ਠੀਕੀ ਨੰ.	ਹੋਂਸ ਨਿਖਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ	ਉਪਨਿਖਤਿਕ ਤੱਥ
8.	ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ (ਵੇਦਿਕ)	
	ਹੋਂਸ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 2201 ਤੋਂ 2210 ਤੱਕ ਸ਼੍ਰੋਟਰਨ ਪਥਨਿਕ ਨਾਇਦ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਕਾਤਾ।	ੳ) ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ(ਵੇਦਿਕ) 10 ਜਿਨਦਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਅ) ਹਰ ਜਿਨਦ ਤੇ ਨਕੀਵਾਚ ਇਹ ਇਕ ਸਿਰਨੇਖ ਦਰਜ ਹਨ:
		1) ਵੇਦਕ 11) ਵੇਦਕ ਸੁਬਦਕੋਸ਼ (ਖ - ਕੇਵਨ) 111) ਫੀਨ ਚਿਕਤਸਾ 1ੲ) ਜੋਕ ਸਤਿ, ਏਦ ਮਨੋਰਥ ੲ) ਸਾਨ ਹੋਤਰ ਵੇਦਕ ੲ1) ਸਾਨ ਹੋਤਰ ਵੇਦਕ ੲ11) ਸਾਨ ਹੋਤਰ ਵੇਦਕ ੲ111) ਬੋਸ ਕੰਦੁਰਨ 1x) ਬੁਧਿ ਪੁਕਾਸ਼ x) ਰਾਕ ਰਤਨਾਕਰ ੲ) ਵੇਦਕੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹਾ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਏਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਹੋਂਸ-ਨਿਖਤ ਵਿਚ ਉਪਨਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ) ਨਿਖਤ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1856 ਖ਼ਿਲਾਮੀ ਸੰਮਤ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਹੋਂ-ਨਿਖਤਾ

- 1) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 6116, ਸਿੱਖ ਰੇਡੀਓ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਥੀਮੁਤਸਰ.
- 2) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 7240, ਸਿੱਖ ਰੇਡੀਓ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਥੀਮੁਤਸਰ.
- 3) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 5039-42, ਸਿੱਖ ਰੇਡੀਓ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਥੀਮੁਤਸਰ.
- 4) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 10, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਥੀਮੁਤਸਰ.
- 5) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 750, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਥੀਮੁਤਸਰ.
- 6) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 5002, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਥੀਮੁਤਸਰ.
- 7) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 1002, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਥੀਮੁਤਸਰ.
- 8) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 1053, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਥੀਮੁਤਸਰ.
- 9) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 610, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਥੀਮੁਤਸਰ.
- 10) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 1298, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਥੀਮੁਤਸਰ.
- 11) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 643, ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ.
- 12) 'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ', ਹੋਂ-ਨਿਖਤ ਨੰ. 2201 ਤੋਂ 2210 ਤਕ, ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਨਾਇਬੁਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ.

(ਦਸ ਜਿਠਦੀ ਵਿਚ)

ਪੰਜਾਬੀ

'ਯਾਦਿ ਕੁੰਥ', ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਥੀਮੁਤਸਰ.

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ: ਭਾਈ ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਬਰਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ', ਥੀਮੁਤਸਰ, 1969.

ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਸੀਤ, 'ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ', ਟ੍ਰਸਟ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ 108 ਸੀਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਕਟੜਾ ਦਲ ਸਿੰਘ, ਥੀਮੁਤਸਰ, 1954.

— 'ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਬੰਧ', ਪੰਥਕ ਪ੍ਰੈਸ, ਥੀਮੁਤਸਰ, 1930.

— 'ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਬੰਧ', ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬੁਕ ਏਜੰਸੀ, ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ, ਲਾਹੌਰ, 1913.

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, 'ਤੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਨੋਟ', ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਚ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਣੀ ਸੇਵਾ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ, 1960.

'ਸਾਡਾ ਹੋਰ-ਨਿਖਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ' (ਸੰਪਾ. ਸੁਮੰਤਰ ਸਿੰਘ ਬੋਸ਼ੇ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਤੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ, 1968.

ਸਾਂਤੀ ਨਾਮ ਰੁਪਤਾ, ਡਾ., 'ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ', ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1974.

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ', ਬੇਜ-ਪੱਤਰ, ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ, 1972.
ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਤੁਰਵੰਦ ਵਿਵਾਕਰ', ਨਾਡਾ ਦਰਬਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1924.

_____ 'ਤੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ (ਦੋ ਭਾਗ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਤੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਥੰਮ੍ਹਤਸਰ, 1962.

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਡਾ., 'ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੁਬਦ ਰਤਨਾਕਰ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.

_____ 'ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ' ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਤੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.

'ਤੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ: ਖੰਡਦਘਨ' (ਸੰਪਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਡਾ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.

'ਤੁਰੂ ਨਾਨਕਸੰਬੰਧੀ ਤਿੰਨ ਬੇਜ ਪੱਤਰ' (ਸੰਪਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1979.

'ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ' (ਸੰਪਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਡਾ.), ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968.

'ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ' (ਸੰਪਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969.

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ., 'ਜਨਮਸਾਖੀ' ਸ੍ਰੀ ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਅਧਿਐਨ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970.

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., 'ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੀਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1973.

'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਸਾਨਾ', (ਸੰਪਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1975.

'ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰਿਪਰਾ' (ਸੰਪਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.

ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਤੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਧ', ਖਤਰ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਬੈਂਕ ਸੰਨਚ, ਖਠਾਰਕਲੀ, ਲਾਹੌਰ, 1945.

_____ 'ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967.

_____ 'ਤੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਆਖਿਆ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 1966-67.

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., 'ਤੁਰੂ ਦੇਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ', ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਤੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,

ਬੀਮਤਸਰ, 1963.

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨੇਪਾ', ਫੁਕੀਰ ਸਿੰਘ ਬੰਡ ਸੰਨਧ,

ਬੀਮਤਸਰ, 1968.

— 'ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ', ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਨੁਹਿਯਾਣਾ, 1973.

'ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ' (ਸੰਪਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ.) ਠੰਡਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਟਿੱਠੀ, 1971.

'ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ' (ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕਰਾਡਮੀ,

ਨੁਹਿਯਾਣਾ, 1969.

'ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', (ਸੰਪਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾ.), ਪੰਜਾਬ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

'ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ-ਨਿਖਤਾ ਦੀ ਸੂਚੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਬਝੋਰ), ਡਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ.

'ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਸੂਚੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਬਝੋਰ), ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1953.

ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਰਿਖਾਨੀ, 'ਗੁਰਮਤ ਰਿਨਾਸਰੀ', ਜਵਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਬੀਮਤਸਰ, 1963.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ) ਜਿਠਦ ਪਹਿਲੀ, ਡਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੰਦ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ,

ਸੰਸਕਰਣ ਦੂਜਾ.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ), ਜਿਠਦ ਦੂਜੀ, ਡਾਈ ਮੋਹਨਸਿੰਘ ਵੰਦ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ,

ਸੰਸਕਰਣ ਦੂਜਾ.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ), ਜਿਠਦ ਤੀਜੀ, ਡਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੰਦ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ,

ਸੰਸਕਰਣ ਪਹਿਲਾ.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਰਯਾਨ ਹਰੀ), ਡਾਈ ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾ ਵਾਨੇ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ,

ਬੀਮਤਸਰ.

'ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਗਲੀ' (ਸੰਪਾ. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ), ਬੈਠਵੇਡੀਯਰ ਸਟੀਮ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਇਨਾਹਾਬਾਦ,

1912-1913.

ਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਤ ਬੇਟਾ), 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰੰਤ', ਡਾਡ ਪਹਿਲਾ, ਰਿਖਾਨੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੀਮਤਸਰ.

'ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' (ਸੰਪਾ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾਈ), ਖਾਨਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਬੀਮਤਸਰ, 1980.

ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਰਨ, 'ਧਰਮਤ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ', ਬੇਜ-ਪੱਤਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬੀਮਤਸਰ.

ਸ਼ਿਹਰਬਾਨ ਸੇਵੀ, 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ', ਡਾਡ ਪਹਿਲਾ (ਸੰਪਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ.),

ਖਾਨਸਾ ਕਾਨਜ, ਬੀਮਤਸਰ, 1962.

— 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ', ਡਾਡ ਦੂਜਾ (ਸੰਪਾ. ਕਿਰਪਾਲਸਿੰਘ, ਡਾ.),

ਖਾਨਸਾ ਕਾਨਜ, ਬੀਮਤਸਰ, 1969.

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨਾ, ਡਾ., 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਤੇ ਛੰਦਾਈਦੀ', ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਨਾਹੌਰ, 1937.

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੌਗੀ, ਡਾ., 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ', ਧੰਪਸ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੋ, ਪਟਿਆਲਾ, 1977.

— 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ', ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1966.

— 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ', ਨਵਸੂਰ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਰਾਇਲੀ ਰੋਡ, ਦਿੱਲੀ, 1966.

— 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਤਤਵ', ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਦਿੱਲੀ, 1974.

— 'ਸਾਹਿਤ ਸੋਚ', ਧੰਪਸ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੋ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976.

ਰਾਠ ਸਿੰਘ ਰਿਖਾਣੀ, 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਕ੍ਰਿਹ', ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੀਮਤਸਰ, 1953.

'ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ', ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਬੀਮਤਸਰ, 1952.

'ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ' (ਸੰਪਾ. ਅਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰ: ਰਿਖਾਣੀ ਰਚਾਰਾ ਸਿੰਘ), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਠ ਬਾਰ, ਬੀਮਤਸਰ.

'ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ' (ਭਾਰ ਦੁਜਾ), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਠ ਬਾਰ, ਬੀਮਤਸਰ, 1955.

ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ

ਉਮਾ ਮਿਸ਼੍ਰ, ਡਾ., 'ਕਾਵਯ ਯੋਗ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕਾ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧ', ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸਤਕਾਠਯ, ਬੀਕੇ ਚੈਂਬਰ, ਦਿੱਲੀ, 1962.

'ਅਰਥ ਪੁਰਾਣ', ਅਨੰਦ ਆਸ਼ਰਮ, ਪੁਣਾ, 1957.

ਸਤ ਦੇਵ ਚੋਧਰੀ, 'ਅਨੰਕਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ', ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ.

ਸਾਰੰਗ ਦੇਵ, 'ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਰਤਨਾਕਰ', ਅਧਯਾਪ ਨਾਇਏਰੀ, ਮਦਰਾਸ, 1953.

'ਸ਼ਾਂਤਿਨਿਯ ਭਕਤ ਸੂਤ੍ਰ', ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਡੇਰਬਪੁਰ, 2012 ਬਿ.

ਸ਼੍ਰੀਰਾਮ ਕੰਠ ਮਿਸ਼੍ਰ, 'ਅਭੀ ਭੋਨੀ ਕਾ ਛੰਦਨ', ਡਾਕਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤੀ ਸਭਾ, ਬਨਾਰਸ, 1950.

'ਸਿੰਧ ਸਿੰਧਾਂਤ ਪੌਧਣੀ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਰੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1936.

ਸ਼੍ਰੀ ਠੀਲ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਡਾ., 'ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ ਛੰਦ ਕਾ ਵਿਕਾਸ', ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਪਟਨਾ, 1964.

'ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ', ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਡੇਰਬਪੁਰ, 2012 ਬਿ.

ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੀਕਸ਼ਿਤ, 'ਭਰਤ: ਭਾਰਤੀਯ ਨਾਟਕ ਕਠਾ', ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ.
 'ਸੁਵੇਤਾਸੁਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ' (ਸ਼੍ਰੀਕਰ ਭਾਸ਼ਯ ਸਹਿਤ), ਫੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਰੋਰਖਪੁਰ, 1019 ਬਿ.
 ਸੁਖੀਤ, 'ਪਦ੍ਮ ਚਰਿਤ੍ਰ' (ਸੀਪਾ. ਭਾਸ਼ਾਣੀ, ਭਾ.), ਕੁਛਰਾਤ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, 1953.
 'ਹਠ ਧੋੜ ਪੁਟੀਪਿਛਾ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1951.
 'ਹਠ ਧੋੜ ਪੁਟੀਪਿਛਾ', (ਹਿੰਦੀ ਅਨੁ. ਪੰਚਮ ਸਿਨਹ), ਸ੍ਰੀ ਸਤਗੁਰੂ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ, ਸ਼ੁਕਤੀ ਨਗਰ,
 ਦਿੱਲੀ, 1979.

ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਿਵੇਦੀ, 'ਕਬੀਰ', ਹਿੰਦੀ ਕ੍ਰਿਥ ਰਤਨਾਕਰ ਕਾਰਯਾਨਯ, ਬੰਬਈ, 1964.
 ਹੋਮ ਚੰਦਰ, 'ਕਾਵਯ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ', ਮਹਾਵੀਰ ਜੀਨ ਵਿਦਿਆਨਯ, ਬੰਬਈ, 1938.
 'ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ' (ਸੀਪਾ. ਵਿਵੇਕ ਦਾਸ) ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੇਂਦਰ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1978.
 ਕਾਨੀ ਦਾਸ, 'ਰਸਵੰਸ਼', ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1926.
 ਕੁਮਾਰ ਵਿਮਲ, ਭਾ., 'ਸੋਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', 'ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਪਟਨਾ.
 ਕੁਨਾਬ ਰਾਏ, 'ਕਾਵਯ ਕੇ ਰੂਪ', ਖਾਤਮਾ ਰਾਮ ਬੰਡ ਸੰਨਿਯ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਰੋਟ, ਦਿੱਲੀ, 1954.
 ਰੇਪੀ ਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ, ਭਾ., ਤਾਤਰਿਕ ਵਾਕੁਮਯ ਮੇਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ', ਬਨਾਰਸ, 1958.
 'ਰੋਰਖ ਸਤਕ' ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ.
 'ਰੋਰਖ ਸੀਹਤਾ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1940.
 'ਰੋਰਖਬਾਣੀ' (ਸੀਪਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬਕਸ਼ਵਾਨ, ਭਾ.), ਹਿੰਦ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਿਠਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, 2017 ਬਿ.
 ਬਨਸ਼ਾਮ ਦਾਸ ਰਤਨ ਮਨ ਮਨਕਾਨੀ, 'ਵੇਦਾਂਤ ਰਿਯਾਨ ਮੀਮਾਂਸਾ', ਮਧਯ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਕ੍ਰਿਥ ਅਕਾਦਮੀ,
 ਭੋਪਾਲ, 1973.

'ਬੀਰੰਡ ਸੀਹਤਾ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1935.
 'ਬੀਰੰਡ ਸੀਹਤਾ', (ਅਨੁ. ਵਾਸੁ ਸਰਿਸਾ ਚੰਦ), ਸ੍ਰੀ ਸਤਗੁਰੂ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ, ਸ਼ੁਕਤੀ ਨਗਰ, ਦਿੱਲੀ, 1979.
 ਚੰਦ੍ਰਧਰ ਸ਼ਰਮਾ ਕੁਨੇਰੀ, 'ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੀ', ਨਾਫਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨੀ ਸਭਾ, ਕਾਸ਼ੀ, 2005 ਬਿ.
 ਚਮਨ ਲਾਲ ਕੋਤਮ, ਭਾ., 'ਅਸ਼ਟਾਭ ਯੋਗ ਰਹਸਯ', ਸੀਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਥਾਨ, ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬ, ਬਰੇਨੀ, 1974.
 ਜਰਨਨਾਥ, 'ਰਸ ਰੰਗਧਰ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1939.
 ਜਰਨਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਭਾਨੂ ਕਵਿ), 'ਹਿੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਪੁਰਣਿਮਾ ਦੇਵੀ ਜਰਨਨਾਥ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਬਿਨਾਸਪੁਰ,
 1960.

ਜਧ ਸ਼੍ਰੀਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, 'ਕਾਵਯ ਕਠਾ ਤਥਾ ਅਨੁਸ਼ ਨਿਬੰਧ', ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ, ਪਰਸਾਰ.
 ਤੇਨਰ, ਈ. 'ਤਤਵ ਮੀਮਾਂਸਾ', ਹਿੰਦੀ ਸਮਿਤਿ ਸੁਰਨਾ ਵਿਭਾਗ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਨਵਨੰਦੂ, 1967.
 ਨਰੇਂਦ੍ਰ, ਭਾ., 'ਅਰਸਤੂ ਕਾ ਕਾਵਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਦਿੱਲੀ.
 'ਰਬੀ ਕਾਵਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ', ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਦਿੱਲੀ, 1959.

ਠਾਕਰ, 'ਸੰਤੀਤ ਮਕਰੰਦ', ਡਿਰੈਕਟਰ ਰਿਜੀਸਟਰਡ ਰਿਸਰਚ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ, ਪੁਨਾ, 1920.

ਨਿਰਮਾਣੀਤ ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ., 'ਵਾਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ', ਸਾਹਿਤਯ ਸਦਨ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ.

ਤਾਸੀ, 'ਹਿੰਦੁਈ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ', (ਯਨ. ਨਕਸ਼ਮੀ ਸਾਰਥ ਵਾਰਸਣੇ), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸਮਿਲਨ, ਪ੍ਰਧਾਰ, 1951.

ਧਰਮੇਂਦੁ ਬੁਧਮਚਾਰੀ, ਡਾ., 'ਸੰਤ ਮੱਤ ਕਾ ਸਰਤੰਤਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ', ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਪਟਨਾ, 1951.

ਧਨੰਜਯ, 'ਦਸ਼ ਰੂਪਕ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਰਥ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1941.

— (ਹਿੰਦੀ ਯਨ. ਧਰਮਚਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਰ ਦਿਵੇਦੀ, ਡਾ.), ਰਾਜ ਕਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1960.

ਧੀਰੇਂਦੁ ਵਰਮਾ, ਡਾ., 'ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸਮਿਲਨ, ਪਰਧਾਰ.

ਪਰਸੁਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, 'ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ', ਭਾਰਤੀ ਭੀਡਾਰ, ਪ੍ਰਧਾਰ, 2008 ਬਿ.

ਪਰਮਾਣੀਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਪ੍ਰੋ., 'ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ-ਪ੍ਰਿਥਵੀ' ਰਿਜੀਸਟਰਡ ਬੁਕ ਡਿਪੋ, ਰੂਪਵਾਤਾਨ, ਦਿੱਲੀ, 1951.

'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਫੰਟ ਯਨੁਸ਼ਾਸਨ' (ਸੰਪਾ. ਵੇਨੰਗਰ, ਡਾ.) ਭਾਰਤੀਯ ਵਿਦਯਾ ਭਵਨ, ਬੰਬਈ, 1961.

'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਧੰਤਨਮ' (ਸੰਪਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਭੋਸ਼, ਡਾ.), ਰਾਯਨ ਏਸਿਯਾਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਕਨਕੜਾ, 1909.

'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਸਿਰਸ਼' (ਸੰਪਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਭੋਸ਼, ਡਾ.) ਰਾਯਨ ਏਸਿਯਾਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਕਨਕੜਾ, 1938.

'ਪ੍ਰਾਤੀਜਨ ਧੰਤਰ ਸਰਸ਼ਨਮ' (ਸੰਪਾ. ਰਾਮ ਸ਼ੰਕਰ ਭੱਟਾਚਾਰਯ), ਭਾਰਤੀਯ ਵਿਦਯਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1963.

ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਮੁਨੀ, 'ਵਿਸ਼ਨੁ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਰਥ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ.

'ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਕ੍ਰਿਤ' (ਸੰਪਾ. ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਵਿਜਯ), ਸਿੰਘੀ ਸੀਰੀਜ਼ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਕਨਕੜਾ.

'ਬੁਧਮ ਸ਼ੁਤ੍ਰ', ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਰੋਰਖਪੁਰ, 2009 ਬਿ.

ਬਨਦੇਵ ਉਪਾਧਯਾਯ, 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਨਾਰਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ, ਬਨਾਰਸ.

ਭਰਤ ਮੁਨਿ, 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' (ਸੰਪਾ. ਡੀ. ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ), ਸੇਂਟਰਲ ਨਾਇਥੇਰੀ, ਬੰਗਲਾ, 1926.

ਭੋਜ, 'ਸਰਸਵਤੀ ਨੰਠਾਭਰਣ', ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨਾ ਕਾਰਯਾਲਯ, ਪਟਨਾ.

ਭੋਜ, 'ਸ੍ਰਿੰਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', (ਯਨ. ਰਾਯਵਨ, ਡਾ.), ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰਾਮ ਸਟ੍ਰੀਟ, ਮਦਰਾਸ, 1963.

ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਕਨ, ਡਾ., 'ਤੁਰ੍ਹ ਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਬ ਏਕ ਸਾਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਰਵੇਕਸ਼ਣ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਯਾਨਾ, 1971.

— 'ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਸ਼ਾਕਣ ਦਾਰਸ਼ਿਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ', ਭਾਰਤੀਯ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1966.

ਮੀਮਟ, 'ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਡਿਰੈਕਟਰ ਰਿਜੀਸਟਰਡ ਰਿਸਰਚ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ, ਪੁਨਾ, 1933.

'ਮਨੁ ਸਮਿਤੀ' (ਟੀਕਾ. ਯਨੀਸ਼੍ਰਿਯਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ), ਸ਼ਿਵਾਮ ਨਾਠ ਗੀਤਾ ਨਾਠ, ਸ਼ਿਵਾਮ ਕਾਸੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਮਥੁਰਾ.

ਮਹੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਡਾ. 'ਕਬੀਰ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ', ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ, 1966.

ਮੁਨੀ ਜਿਨ ਵਿਜਯ, 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੁਜਰਾਤੀ', ਰੁਰਜਰ ਸਭਾ, ਯਹਿਮਦਾਥਾਦ, 1930.

- 'ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨ ਸਮਿਤੀ' (ਸੰਪਾ. ਨਾਰਾਯਣ ਰਾਮ), ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1949.
- 'ਯੋਗ ਸੂਤ੍ਰ', ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਰੋਰਖਪੁਰ, 1945.
- 'ਯੋਗ ਤਾਪਿਨੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਕਨਕੋਤਾ, 1905.
- 'ਯੋਗ ਪੀਠ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1921.
- ਰਾਜ ਸ਼ੰਕਰ, 'ਕਾਵਯ ਮੀਮਾਂਸਾ', ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪੀਠ, ਪਟਨਾ.
- ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ, ਡਾ., 'ਕੁਲਮੁਖੀ ਨਿਧੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀ', ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1966.
- _____ 'ਭੋਸ਼ਟਿ ਕੁਮਾਰ ਮਿਹਰਬਾਨ', ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1973.
- ਰਾਹੁਲ, 'ਦਖਣੀ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ', ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮਿਤਨ, ਪਰਧਾਰ, 1959.
- ਰਾਮ ਚੰਦ ਸੁਕਨ, 'ਰਸ ਮੀਮਾਂਸਾ', ਨਾਰਗੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ, ਬਨਾਰਸ, 2006 ਬਿ.
- ਰਾਮ ਦਿਹਨ ਮਿਸ਼੍ਰ, 'ਕਾਵਯ ਦਰਪਣ', ਕੁੰਬਹਾਰਾ ਭਾਰਤੀਯ, ਪਟਨਾ, 1955.
- 'ਰਿਗ ਵੇਦ', ਵੇਦਿਕ ਸੰਸਥਾਨ ਮੰਡਲ, ਪੁਨਾ.
- 'ਰਿਗ ਵੇਦ (ਹਿੰਦੀ) ਭਿੰਡੀਯਨ ਪ੍ਰੈਸ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ ਨਿਮਿਟਰ, ਪੁਨਾ, 1954.
- ਰਿਚਰਡ ਪਿਥਨ, 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਓਂ ਕਾ ਵਿਕਾਸ' (ਸੰਪਾ. ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ), ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪੀਠ, ਪਟਨਾ, 1956.
- ਨਰਸਿੰਹਾਧਰ, 'ਸੁਤ ਭਾਸ਼ਾ ਚੰਦ੍ਰਕਾ', ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1916.
- ਵਿਲ੍ਹ ਨਾਥ, 'ਸਾਹਿਤ ਦਰਪਣ' (ਹਿੰਦੀ ਬਨੁ: ਲਾਨਕ੍ਰਮ ਲਾਸਕ੍ਰੀ), ਨਖਲਕ੍ਰੀ.
- ਵਿਲ੍ਹਵੇਸ਼ਵਰ, 'ਹਿੰਦੀ ਬਿੰਡਨ ਭਾਰਤੀ' ਹਿੰਦੀ ਬਨੁਸੰਥਾਨ ਪੀਠ, ਦਿੱਲੀ.

ENGLISH

- Allen, W.S., Phonetics in Ancient India, Oxford University Press, London, 1924.
- Atreya, B.L. Dr., The Philosophy of Yoga Vasistha, The Theosophical Publishing House, Adyar, 1936.
- Atma Bodh, (Ed. Nishilananda Swami), Rama Krishna Matha, Madras.
- Aurobindo, The Synthesis of Yoga, Sri Aurobindo Ashram, Pondichery, 1971.
- _____ Life Divine, Vol. I, Sri Aurobindo Library, New York, 1949.

- Avalon, Arthur, The Serpent Power, Ganesh and Co. Ltd. Madras, 1953.
- Beams, J., Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages in India, Delhi, 1966.
- Belvalkar, S.K., History of Indian Philosophy, Vol. II, Silva Kumja Publishing House, Poona, 1927.
- An Account of the Different Existing Systems of Sanskrit Grammar, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1916.
- Bloomfield, L., Language, Motilal Banarasidass, Delhi, 1964.
- Boas, F., Handbook of American Indian Languages, Washington, 1911.
- Chatterjee, S.K., Dr., The Origin and Development of Bengali Language, Calcutta University, Calcutta, 1968.
- Cunningham, Inscriptions of Ashoka, Asiatic Society Calcutta, 1926.
- Dasgupta, S.N., Dr., History of Indian Philosophy, Vol. III, University Press, Cambridge, 1962.
- Yoga as Philosophy and Religion, Motilal Banarasidass, Delhi, 1973.
- Yoga Philosophy in Relation to other systems of Indian Thought, Motilal Banarasidass, Delhi, 1974.
- Date, V.M., Vedanta Explained, Vol. I & II, Munshi Ram Anchohar Lal, New Delhi, 1973.
- De, S.K., Braj Buli Literature, Calcutta, University, Calcutta, 1927.
- History of Sanskrit Poetics, by S.L. Mukhopadhyaya, Calcutta, 1959.
- Dewan Singh, Dr., Guru Nanak and the Indian Mystic Tradition, Lahore Book Shop, Ludhiana, 1981.

- Divatia, N.B., Gujrati Language and Literature, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1921.
- Edgerton, F., Budhist Hybrid Sanskrit Grammar, Yale University, U.S.A., 1953.
- Freud, S., Outline of Psycho-Analysis, Hogarth Press, London, 1940.
- George Feuerstein, The Yoga-Ittra of Patanjali, Arnold-Heinemanna Publishers (India), Pvt. Ltd., AB/9, 1st. Enclave, New Delhi, 1979.
- Gheranda Samhita (Translated by Vasu, Srisa Chandra), Sri Satguru Publications, Shakti Nagar, Delhi, 1979.
- Grierson, Linguistic Survey of India, Vol. I, Vishveshvaranand Institute, Hoshiarpur, 1972.
- Gune, P.D., Dr., An Introduction to Comparative Philology, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1932.
- Harris, J.S., Methods of Structural Linguistics, University of Chicago, 1955.
- Hatha Yoga Pradipika (Trans. by Pancham Singh), Sri Satguru Publications, Shakti Nagar, Delhi, 1979.
- Hymns of the Agveda, Vol. II, (ed. Ralph T.H. Griffith), Chowkamba, Varanasi, 1963.
- Iyengar, K.S., Light on Yoga, George Allen and Unwin Ltd., London, 1970.
- Kane, P.V., History of Dharma Shastra, Vol. I, Bhandarkar Oriental Research Institut, Poona, 1958.
- History of Sanskrit Poetics, Motilal Banarasidass, Varanasi, 1961.
- Keith, A.B., History of Sanskrit Literature, Oxford University Press, London, 1963.

- Kohli, Surinder Singh, Dr., A Critical Study of Adi Granth, Punjabi Writers' Co-operative Industrial Society Ltd, New Delhi, 1961.
- Max Muller, F., Indian Philosophy (Vedanta and Purva Mimamsa), Vol. II, Anil Gupta, Calcutta, 1952.
- Misra, Nachaspati, Dhamati, (Brahm Sutra), Varanasi, 1950.
- Mohan Singh, History of Panjabi Literature.
- Pandeya, R.C., Comparative Aesthetics, Vol. I, The Chowkhamba Sanskrit Series, Vidya Vilas Press, Banaras, 1950.
- Pike, K.L., Phonetics, University of Michigan, 1961.
- Proceedings of Third Oriental Conference, Madras, 1924.
- Radhakrishnan, S. Dr., History of Indian Philosophy, Vol. I, Allen & Unwin Ltd., London, 1940.
- _____ Hindu View of Life, Oxford University Press, London, 1921.
- Raghvan V., Dr., Number of Rasas, Adyar Library, Adyar, 1940.
- Ranade, R.D., Dr., A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy, Oriental Book Agency, Poona, 1926.
- _____ The Culmination of Indian Thought, Bharatiya Vidya Bhawan, Bombay, 1970.
- Ross, Karen, The New Manual of Yoga, W. Paulshan & Co. Ltd., London, 1973.
- Sankaran, A., The Upanishads of Asa and Bhawan, University of Madras, 1929.
- Sarasvati, S.P., Mani, Paatanjala Raja Yoga, S. Chand & Co. Pvt. Ltd., New Delhi, 1975.
- Shankar Vijay, Vol. XXXIV (Ed. and Trans. by Thibant), Oxford University Press, London, 1925.
- Sharma, D.D. Dr., Syllabic Structure of Hindi and Panjabi, Panjab University, Chandigarh.

- Sharma, H.L., The Psycho Dynamics of Yoga, G.D.K. Publishers, Delhi, 1981.
- Yoga Technique and Psycho Therapy, Delhi, 1982.
- Shastri, Kailashwar, An Introduction to Advaita Philosophy, Calcutta University, Calcutta, 1924.
- Tagore, G.V., Dr., Historical Grammar of Apabhramsha, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1938.
- The Basis of Indian Culture (Ed. Majumdar, A.K.) Calcutta, 1971.
- Trumpp, E., The Adi Granth, Wm. H. Allen & Co., S.W., London, 1877.
- The Adi Granth, Munshi Ram Manohar Lal, New Delhi, 1970.
- Tylor, E.B., Primitive Culture, Vol. I, John Murray, London, 1920.
- Vedanta Lear (Trans. by Jacob, G.A.), London, 1904.
- Vivekananda, Swami, Hinduism, Sri Rama Krishna Matha, Mylapore, Madras, 1960.
- Webb, C.C.J., History of Philosophy, Oxford University Press, London, 1947.
- Whitney, W.D., The Life and Growth of Language, California University, California, 1926.
- Woods, James Haughton, The Yoga System of Patanjali, Harvard Oriental Series, USA., 1940.
- Winter, Nitz, Ancient Indian History of Sanskrit Literature, Calcutta University, Calcutta, 1933.
- Wyld, H.C. Historical Study of the Mother Tongue, Oxford University Press, London, 1906.
- W. Zorn, Yogi, Yoga for the Mind, Pelham Books Ltd., London, 1970.

ਸੰਸਾਦੀਕੋਸ਼/ਵਿਕਸ਼ਨਰੀ

‘ਤੁਰ ਸੁਬਰ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ (ਸੰਪਾ. ਰਾਨੂ ਸਿੰਘ, ਡਾਈ), ਡਾਝਾ ਵਿਭਾਰ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ
1974.

‘ਤੁਰ ਕੁੰਬ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼’ (ਸੰਪਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.

‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼’ ਡਾ. ਪਹਿਲਾ (ਸੰਪਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ.

‘ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼’ ਡਾ. ਦੂਜਾ (1962), ਡਾ. 4 (1971), ਡਾਝਾ ਵਿਭਾਰ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ.

‘ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼’, ਡਾ. ਪਹਿਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971.

‘ਬੁੱਧ ਡਾਝਾ ਸੁਬਰ ਕੋਸ਼’ (ਸੰਪਾ. ਧਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ, ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਧਾਨ, 1951.

Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages (ed. Turner, R.L.),
London, 1962.

Alimansa-Kosh, Anand Ashram, Poona, 1952.

Sanskrit English Dictionary (ed. Apte), Poona, 1959.

Sanskrit English Dictionary, (ed. Monier Williams), Motilal Banarasilass,
Delhi.

Yoga Vedanta Dictionary (ed. Shivanand Jami), Shivananda Nagar,
Rishikesh.

Cassels' Encyclopaedia of Literature (Ed. Steinberg, C.H.), London,
1953.

Encyclopaedia Britannica, Vol. XXIV.

Encyclopaedia of Religion and Ethics (ed. Hastings J.) F. & L. Clark,
Edinburgh, 1925-1962.

ਪੰਤ੍ਰਕਾਵ

ਪੰਜਾਬੀ

- 'ਘਨੋਚਨਾ', ਲੁਧਿਆਣਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੈਰ, 1969.
- 'ਸ਼੍ਰੀਸ ਰੰਜ', ਦਿੱਲੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੈਰ, ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 1969.
- 'ਬੇਜ ਦਰਪਣ', ਥੰਮਤਸਰ, ਜਨਵਰੀ, 1979.
- 'ਬੇਜ ਪੰਤ੍ਰਕਾ', ਪਟਿਆਲਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੈਰ ਅਤੇ 1967-68 ਬੈਰ.
- 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ', ਥੰਮਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੈਰ, ਅਕਤੂਬਰ, 1971.
- 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਤ੍ਰਕਾ', ਪਟਿਆਲਾ, ਦਸੰਬਰ 1973 ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ 1974.
- 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ', ਪਟਿਆਲਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੈਰ, ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 1969.
- 'ਪੰਚਵਟੀ ਸੰਦੇਸ਼', ਦੇਹਰਾ ਦੁਠ, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1980.
- 'ਰਤਿਹ ਵੀਕਲੀ', ਦਿੱਲੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੈਰ, 1960.

ਹਿੰਦੀ

- 'ਕਲਸਾਣ' ਹੋਰਖਪੁਰ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਬੈਰ, 1954.
- 'ਪਰਮਾਰਥ ਪਥ' ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮੇਰ ਬੈਰ .
- 'ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਸ਼ਦ ਪੰਤ੍ਰਕਾ', ਪਟਨਾ, ਜੂਨ 1970.
- 'ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਪੰਤ੍ਰਕਾ', ਸਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤ ਨ, ਬੰਡ 3, ਬੈਰ 4, 1944

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

- The Journal of Sikh Philosophy, Sikh Studies Foundation, Patiala, June, 1969.
- Journal of Sikh Studies, Guru Nanak Dev University, Amritsar, February, 1974.

The Journal of Bombay University, Vol. IV.

The Panjab Past and Present, Vol. III, Punjabi University, Patiala,
1969.